

Przegląd Polsko-Polonijny
19/2024

Półrocznik

***P**olonia
*JOURNAL**

Semiannual

Bielsko-Biała, 2024

Rada Wydawnicza:

Jerzy Dec – redaktor naczelny

Elżbieta Jaszczurowska – konsultant i tłumacz języka angielskiego

Michał Śleziak – asystent wydawniczy

Marzena Naglik – sekretarz, asystent wydawcy

Tomasz Sekunda – layout i skład (www.wydawnictwoscriptum.pl)

Wojciech Kaute – redaktor naukowy

Rada Naukowa:

Janina Falkowska (Bielsko-Biała, Polska) – przewodniczący Rady Naukowej,

Anny Atanassova (Błagowgrad, Bułgaria), Ewa Borkowska (Gliwice, Polska),

Elżbieta Chrzanowska-Kluczevska (Kraków, Polska), Jolanta Chwastyk-Kowalczyk (Kielce, Polska),

Anzor Devadze (Batumi, Gruzja), John Anthony Dee (Melbourne, Australia),

Francisco Fernández Adarve (Granada, Hiszpania), Keiki Fujita (Tokio, Japonia),

Suren Gevorgyan (Erywań, Armenia), Roger Gilabert Guerrero (Barcelona, Hiszpania),

Lubomir Hampl (Katowice, Polska), Marek Jabłoński (Chorzów, Polska),

Czesław Karkowski (Nowy York, USA), Iwona Klóska (Bielsko-Biała, Polska),

Vyara Kyurova (Błagowgrad, Bułgaria), Elżbieta Mańczak-Wohlfeld (Kraków, Polska),

Wacław Osadnik (Edmonton, Kanada), Yurij Pachkovskyy (Lwów, Ukraina),

Danuta Piątkowska (Nowy York, USA), Wiesława Piątkowska-Stepaniak (Opole, Polska),

Sabina Sanetra-Półgrabi (Kraków, Polska), Eva Sikorova (Karwina, Czechy),

Gabriele Simoncini (Rzym, Włochy), Ewa Stachura (Bielsko-Biała, Polska),

Monika Štrbova (Nitra, Słowacja), Marek S. Szczepański (Katowice, Polska),

Marek Szczerbiński (Gorzów Wielkopolski, Polska), Wojciech Werpachowski (Warszawa, Polska)

Redakcja tomu: Janina Falkowska

Projekt okładki: Katarzyna Kośmider

Koncepcja okładki: Jerzy Dec

Ilustracja na okładce: „Poland Country Flag Turning Page” autorstwa gubh83/fotolia

Czasopismo recenzowane

Wydawca:

Wyższa Szkoła Ekonomiczno-Humanistyczna

ul. gen. Wł. Sikorskiego 4,

43-300 Bielsko-Biała,

tel. 33 81 65 170

e-mail: wseh@wseh.pl

ISSN: 2083-3121

© Copyright by Wyższa Szkoła Ekonomiczno-Humanistyczna, Bielsko-Biała 2024

SPIS TREŚCI / CONTENT

Od Redakcji	5
From the Editor	11
 Marzena Dyszy	
Europa jako pojęcie kultury.	
Rozważania o tożsamości europejskiej	
Europe as a Notion of Culture.	
Deliberations about European Identity	17
 Anastassiya Starodubtseva	
Representation of the “Russian World” concept in the Russian national corpus	
Reprezentacja pojęcia „Rosyjskiego świata” w narodowym korpusie języka rosyjskiego	41
 Arina Sydorkina, Ryszard Stefański	
Expansionist Narratives in Contemporary Media Discourse of Japanese Empire	
Narracje ekspansjonistyczne we współczesnym dyskursie medialnym Japonii	65
 Arina Sydorkina, Ryszard Stefański	
The Expansionist Narrative in Contemporary Media Discourse of the Russian Federation Compared to the Parallel Narrative in the Empire of Japan	
Narracja ekspansjonistyczna we współczesnym dyskursie medialnym Federacji Rosyjskiej w zestawieniu z paralelną narracją w Cesarstwie Japonii	95

Mirosław Laszczak

- Waluta euro. Mit, konieczność czy ciągła nadzieja?
Euro currency. Myth, necessity or continuous Expectance? 119

Teresa Maria Włosowicz

- Foreign language teaching and the prevention of social exclusion
in Poland: teachers' perspectives
Nauczanie języków obcych a zapobieganie wykluczeniu
społecznemu w Polsce w perspektywie nauczycieli 143

Ewa Kubas

- Terra Incognita – Antropomorfizacja robotów humanoidalnych
Terra Incognita – Anthropomorfisation of humanoid robots 183

PhDr. Mgr. Pavla Gilíková

- Etika v sociální práci
Etyka w pracy socjalnej
Ethics in social work 209

OD REDAKCJI

Numer 19 Polonia Journal poświęcony jest tematowi *Dobro, Zło, Chaos. Kultura, polityka, ekonomia a problemy współczesności*.

Zagadnienia, z którymi mierzą się autorzy artykułów obejmują tematy z zakresu socjologii, prawa, problemów tożsamości, Unii Europejskiej i waluty Euro, przyszłości humanoidalnych robotów i społecznego wykluczenia. Ten obszerny zestaw tematów wbrew pozorom niespójności tematycznej, ukazuje pokrętną logikę współczesnego świata tkwiącego w niewyobrażalnym impasie politycznym, socjologicznym i ideologicznym.

Warto tu zauważyć, że jeszcze kilka lat temu, w numerze Polonia Journal nr 15 poruszaliśmy tematy dotyczące „zaledwie „niepokojów społecznych i niepokojących ale niegroźnych zjawisk we współczesnej kulturze. Numer 15 o tematyce „Społeczne niepokoje na przestrzeni dziejów. Naukowe analizy, interpretacje i reprezentacje w literaturze i sztukach wizualnych” wydany w 2022 roku powstawał w czasie pandemii i spokojnie traktował o nieuchronności losu, implikacjach filozoficznych i ideologicznych państwa Islamskiego, (nie) chrystologii i popkultury oraz przyglądał się osobowości Baracka Obamy.

Zaledwie po dwóch latach, temat niepokoju przerodził się w pełen przerażenia i niepewności ton co do możliwości wyjścia „na prostą” i powrót do rozsądnych i mądrych decyzji rządzących w świecie, dzięki którym poradzono by sobie z brutalną przemocą nieuzasadnionych napaści i wojen. Autorzy w tym numerze polemizują z przekonaniami pełnymi optymizmu co do przyszłości świata i przedstawiają spostrzeżenia pełne poważnej zadumy .

Z wielorakich dyskusji na temat współczesnego świata wyłania się kilka wiodących zagadnień, które w tym numerze układają się w trzy debaty:

Współczesny świat przez pryzmat teorii kultury.

Ideologiczna dekonstrukcja współczesnych imperiów.

Debata nad przyszłością współczesnego świata: robotyka, wykluczenie społeczne, homogenizacja społeczeństw w świetle globalizacji i kulturowej uawniłowki oraz moc ekonomii we wszystkich tych zagadnieniach.

W pierwszym artykule przenosimy się na obszar teorii kultury, gdzie w „Europa jako pojęcie kultury. Rozważania o tożsamości europejskiej,” Marzena Dyszy szczegółowo omawia temat Europy jako pojęcie kultury i nawiązuje do tematu tożsamości europejskiej opierającej się na wspólnym dziedzictwie kulturowym i wspólnych tradycjach.

W następnej części tego numeru Polonia Journal zajmujemy się ideologiczną dekonstrukcją współczesnych imperiów. Dwa artykuły w tej części poświęcone są Rosji, a jeden poświęcony Japonii.

Warto zauważyć, że kwestia tożsamości przewija się jako temat wiodący lub tło dla dyskusji w prawie każdym artykule tego numeru Polonia Journal. Autorzy poniższych esejów również przyłączają się do niniejszej dyskusji. Bez wątpienia, te trzy artykuły traktują o „tożsamości” w sposób szokująco szczery i w kontekstach tożsamości narodowej tworzonej w sposób przemyślany i perfidny przez głównych ideologów tych krajów. W Rosji zaskakuje swoją prostotą stworzenie pojęcia the „Russian world” (russkij mir), który Anastassiya Starodubtseva analizuje z pozycji semantycznej, semantyczno-kognitywnej oraz socjolingwistycznej. Rosyjska mentalność, rosyjskość, rosyjscy obywatele, rosyjska kultura, rosyjska inteligencja, ideologia rosyjskiej potęgi i działania militarne Rosji, wszystkie te pojęcia zostały zanalizowane w kontekście rosyjskiego korpusu narodowego. Fascynująca analiza prowadzi nas przez

obszary społeczno – kulturowej przestrzeni gdzie pojęcie „Rosyjskiego Świata” dyktuje poszczególne znaczenia użycia tego terminu w różnych grupach społecznych Rosji w latach 1842–2023. Dwa następne artykuły w tej sekcji traktują o ekspansjonistycznej narracji w Rosji i Japonii i oferują analizę podobieństw i różnic pomiędzy obydwooma mocarstwami. W pierwszym z nich, „Narracja ekspansjonistyczna we współczesnym dyskursie medialnym Federacji Rosyjskiej w zestawieniu z paralelną narracją w Cesarstwie Japonii,” powołując się na pojęcie *russskij mir*, temat omówiony w innym kontekście przez Anastassiye Starodubtseva, Arina Sydorkina i Ryszard Stefański, autorzy twierdzą że, Rosja gremialnie posługuje się „twardą siłą”, łącząc dyplomację kulturalną ze strategiami wojskowymi w celu rozszerzenia swych wpływów. Podkreślają też, że różnorodność taktyk Rosji w zakresie kultury, gospodarki i wojskowości ma na celu umacnianie jej pozycji raczej a nie dobro własnego narodu o złożonej tożsamości i różnych potrzebach. Drugi artykuł tych samych autorów, „Narracje ekspansjonistyczne we współczesnym dyskursie medialnym Japonii,” autorzy opierając się na analizie pojęcia *Nihonjinron*, twierdzą, że za pomocą dyskursu medialnego i „soft power” Japończycy kontynuują politykę ekspansjonizmu w wyjątkowo przemyślny sposób.

Trzecia część numeru poświęcona jest debacie nad przyszłością współczesnego świata: robotyce, wykluczeniu społecznemu, homogenizacji społeczeństw w świetle globalizacji i kulturowej urowniłowki, etyce pracy oraz mocy ekonomii we wszystkich tych zagadnieniach.

Zaczynając od ekonomii, Mirosław Laszczak w swoim artykule, „Waluta Euro. Mit, konieczność czy ciągła nadzieja”, zauważa, że waluta ta witana była z ogromną nadzieją na obniżenie ryzyka prowadzenia działalności w strefie Euro, zwiększenie atrakcyjności dla inwestorów, zacieśnienie współpracy i inne czynniki. Mirosław Laszczak słusznie zauważa, że dzisiaj sytuacja się bardzo skomplikowała ze względu na ujawniające się wyraźnie ekonomiczne, polityczne i historyczne przejawy różnorodności państw członkowskich. Sytuacja staje się napięta co

niepotrzebnie prowadzi do wyraźnego niepokoju w państwach członkowskich. Artykuł ten wyraźnie odnosi się do nadrzędnego tematu całego numeru, czyli potencjalnego Chaosu który może wymknąć się spod kontroli i spowodować poważne społeczne problemy powodujące efekt wykluczenia społecznego z jednej strony, a z drugiej doprowadzić do wojen i niepotrzebnych zatargów pomiędzy państwami członkowskimi.

Teresa Maria Włosowicz porusza inny ważny temat, istotny w dyskusjach na temat niepokoju społecznego, to jest problem społecznego wykluczenia z racji braku należytego wykształcenia w zakresie umiejętności zawodowych i w zakresie znajomości języka angielskiego. W popartym badaniami statystycznymi artykule, udowadnia, że rola znajomości języków obcych, a w szczególności języka angielskiego jest bardzo duża, jeśli chodzi o społeczne wykluczenie. Brak istotnej edukacji jest ważnym elementem przy poszukiwaniu pracy a brak nawyku „lifelong learning” (uczenie się przez całe życie) powoduje osunięcie się w niższe widełki płacowe a w konsekwencji w obszary biedy.

A może na chaos w dzisiejszym świecie poradzą roboty? W artykule „Terra Incognita – Antropomorfizacja robotów humanoidalnych,” Ewa Kubas twierdzi, że roboty powoli stają się częścią naszej rzeczywistości. Może one wprowadzą rodzaj emocjonalnego uspokojenia u rządzących tym światem, którzy wydają coraz bardziej nieodpowiedzialne i chaotyczne decyzje grożące pogorszeniem politycznej i socjalnej sytuacji. Może „Homo Sapiens” nie radzi już sobie ze stopniem skomplikowania współczesnego świata i należy w większej mierze zaakceptować wkład „Robo Sapiens” w proces „układania życia” populacjom ludzkim według ich dawno wypracowanych zasad. Ewa Kubas oczywiście poddaje w wątpliwość doskonałość takiej opcji, kiedy pyta „czy kultura technologii nie obróci się przeciwko człowiekowi?”

I ostatni artykuł „Etyka w pracy socjalnej” Pavli Gilíkovej, wyjaśnia dylematy etyczne i sposoby ich rozwiązywania w pracy z klientem. Celem tego artykułu jest wyjaśnienie etyki jako dyscypliny teoretycznej

i podkreślenie konieczności jej stosowania w zawodzie pomocowym, takim jak praca socjalna.

W debatach przedstawionych w tym numerze *Polonia Journal*, autorzy skupiają się nad istotnymi zagadnieniami socjalnymi i politycznymi istniejącymi tu i teraz, starając się usilnie zinterpretować niepokojące nas wszystkich zjawiska w sposób wyczerpujący ale i obiektywny w kontekście naukowego dyskursu.

Zapraszam państwa do lektury,
dr hab. Janina Falkowska, prof. WSEH

FROM THE EDITOR

The 19th edition of Polonia Journal is devoted to the topics of *the good, the bad and chaos in the contexts of culture, politics, and economy in contemporary times*. The areas covered by the authors include the themes of sociology, law, identity, and, the debate about the European Union and Euro, as well as the discussions concerning social exclusion and humanoid robots.

This extensive range of topics, although creating an illusion of the lack of thematic coherence, reveals the deceiving logic in the contemporary world which is stuck at present in the unimaginable political, sociological and ideological impasse.

It is worth noting that several years ago we covered similar topics in Polonia Journal no 15, albeit in a less alarmistic manner. Number 15 titled “Social uncertainties throughout history. Analyses, interpretations and representations in literature and visual arts” published in 2022 emerged during the time of Covid pandemic and calmly debated the inevitability of fate, philosophical and ideological implications of the Islamic state, non-Christology and pop-culture, and the personality of Barack Obama.

Only two years have passed since Polonia Journal no 15 publications when the tone of articles has become full of serious concern. The uncertainty of the past years has developed into a tone full of anguish when the return to reasonable and wise decisions of those in power everywhere in the world seems further and further away. The authors’ reflections can be grouped into three debates:

Contemporary world in the view of theory of culture.

Ideological deconstruction of today's imperia

Debate over the future of our world: robotics, social exclusion, homogenization of societies in the light of globalization, lack of cultural diversity and the power of economy driving all of the above.

In the first article, we move into the area of theory of culture, whereby Marzena Dyszy in the article "Europe as a Notion of Culture. Opinions about European Identity" deals with numerous factors and circumstances influencing the use of this term. In her opinion, the deliberations about European identity have to be grounded in common cultural heritage and common traditions of all European countries involved

In the next part of *Polonia Journal* no 19 the authors deal with the ideological deconstruction of contemporary imperial states. Here two articles are devoted to Russia, and one to Japan. It is noteworthy that the idea of identity meanders as a leading theme or the background for discussion in almost every article submitted to *Polonia Journal* nowadays. The authors of the essays included in this edition of *Polonia Journal* also join this discussion.

Unquestionably, the three articles about Russia and Japan concentrate on the matter of identity in a shockingly honest manner when their authors treat identity as a "construct" wholly created as a national identity by the main ideologues of their countries in a perfidious way.

In Russia, the term "Russian world" (*Ruskin Mir*) startles with simplicity and effectiveness of its semantics. Anastassiya Starodubtseva analyzes the meaning of this construct from the semantic, semantic-cognitive and sociolinguistic positions. Russian mentality, Russian nationals, Russian culture, intelligence, the ideology of Russian might especially in the military, all these notions have been analyzed in the context of the Russian national corpus. Starodubtseva's fascinating analysis leads us through social and cultural areas where the idea of the

Russian world” dictates its usage in various social groups in the years 1842–2023.

Two other articles in this section treat about the expansionist narrative in Russia and Japan and offer an outline of similarities and differences between the two empires. In the first of the two called “The Expansionist Narrative In The Contemporary Media Discourse Of The Russian Federation Compared To The Parallel Narrative In The Empire Of Japan,” Arina Sydorkina and Ryszard Stefanski state that Russia on the whole uses the concept of the “Russian world” for forceful imposition of its own interests upon the world. It binds cultural diplomacy with military strategy in order to expand the influence of the state. A variety of tactics in the areas of culture economy and the military aims at reinforcing the position of the state rather than serve the interests of its citizens who represent various national identities and different needs.

In the second article on the same topic, “Expansionist Narratives in Contemporary Media Discourse of Japanese Empire,” based on the Japanese term *Nihonjinron*, the authors claim that the Japanese continue their politics of expansionism based on media discourse and “soft power” in a particularly ingenious manner.

The third part of this number of Polonia Journal is devoted to the debate on the future of contemporary world: robotics, social exclusion, the homogenization of societies in the light of globalization and cultural parallels, and the real power hanging above it all, that is monetization of societies all over the world.

Starting from the issue of economy, in the article “Euro Currency. Myth, Necessity or Continuous Expectance,” Mirosław Laszczak notes that the Euro currency was welcomed with great hope because it could lower the risk of carrying out investment activities in the sphere of Euro, increase the attractiveness of European investments, while increasing the benefits of economic and other factors. Nowadays, as he notes, the economic situation has become complicated as the economic, political

and historic differences between the member states have resurfaced. Cooperation between member countries has become tense which leads to unnecessary anxiety among some members of the European Union. This article directly refers to the key topic of the entire Polonia Journal edition, which is the potential of Chaos which may evade control and cause serious social problems, on the one hand, social exclusion, and, on the other, wars and military conflicts.

Teresa Maria Wlosowicz concentrates on another important topic in the context of social unrest, that is, social exclusion resulting from the lack of proper general education, key professional competences and the deficiency in English language competence as significant factors in diminishing the chances of young people on the labor market. She supports her views with statistical findings based on the questionnaires sent to high school teachers and concludes that the lack of proper education and the lack of the “life-long learning routine” causes that the aspiring employees slide into lower income brackets and, consequently, into the poverty zone.

Finally, one of the authors asks a question: “Maybe in the future world it will be up to robots to correct our human condition?” In the article “Terra Incognita. Anthropomorphizing of Humanoid Robots,” Ewa Kubas states that humanoid robots have become a significant part of our reality. Perhaps they will put a stop to the most chaotic and irresponsible decisions of humans reigning in this world. Maybe “Homo Sapiens” does not know how to function in this extremely complicated world and it is necessary to accept the input of “Robo Sapiens” in the process of organizing lives of human populations according to the previously established moral norms. Ewa Kubas wonders about the success level of such an option in the question ending her essay “Will technology culture turn against a human being?”

The last article by Pavla Gilikova, “Ethics in SocialWork,” explains ethical predicaments and solutions to them in the work with a client.

The main argument of the article is to examine the issue of ethics from the theoretical perspective and stress the absolute necessity of applying it on a day to day basis in “help” professions, such as social work.

In the debates presented in number 19 of Polonia Journal, the authors of the articles concentrate on important social and political matters now and here; as scientists, they attempt to interpret the disturbing phenomena of great concern to all of us in a competent and objective way according to the discourse of objectivity and reason in science.

I invite the readers to enjoy,
dr hab. Janina Falkowska, prof. WSEH

Marzena Dyszy

ORCID: 0000-0002-9384-8689; mady1@poczta.onet.pl

Śląski Uniwersytet Medyczny w Katowicach

EUROPA JAKO POJĘCIE KULTURY. ROZWAŻANIA O TOŻSAMOŚCI EUROPEJSKIEJ

EUROPE AS A NOTION OF CULTURE. DELIBERATIONS ABOUT EUROPEAN IDENTITY

STRESZCZENIE

Artykuł niniejszy stanowił próbę zdefiniowania Europy jako pojęcia kultury. Omówiono tu również zagadnienie tożsamości europejskiej. Autorka wskazała na wieloznaczność rozumienia idei Europy oraz na różnorodne czynniki, które warunkowały jego użytkowanie. W artykule zauważono, że termin Europa należy rozumieć nie tylko jako pojęcie geograficzne, ale również – a może przede wszystkim – jako określenie swoistego kręgu cywilizacyjnego, poprzez odwoływanie się do wspólnego dziedzictwa kulturowego oraz do wspólnych tradycji. Określając koncept tożsamości europejskiej wskazano na podłoże historyczno-kulturowe jako na istotny czynnik więziotwórczy, decydujący o identyfikacji jednostek ze wspólnotą europejską.

Słowa kluczowe: Tożsamość europejska; krąg cywilizacyjny; granice Europy; kultura europejska; barbarzyńska Europa; dziedzictwo kulturowe

ABSTRACT

The article was an attempt to define Europe as an idea of culture. The issue of European identity was also discussed in the presented work. The author pointed out the ambiguity of perceiving the idea of Europe as well as numerous factors or circumstances influencing its use. It was emphasized in the article that the concept of Europe should not be understood only as the geographical concept but also – or perhaps mostly – as the idea of some civilization circle which refers to the common cultural heritage and traditions. While defining the idea of European identity the historic-cultural background was indicated as an important bond-creating factor determining identification of individuals with the European community.

Keywords: European identity ; civilization circle; borders of Europe; European culture; Barbarian Europe; cultural heritage

WPROWADZENIE

Celem niniejszego artykułu jest ukazanie wieloznaczności konceptu Europy oraz przedstawienie kulturowych korzeni Europy ze wskazaniem na szczególny wpływ, jaki odegrała kultura grecka i rzymska w procesie kształtowania się tak zwanej „europejskości”. W artykule zauważono, że termin „Europa” należy rozumieć nie tylko jako pojęcie geograficzne, ale również, a może przede wszystkim powinno ono stanowić określenie pewnego kręgu cywilizacyjnego poprzez odwoływanie się do wspólnego dziedzictwa kulturowego i do wspólnych tradycji, które uznać można niewątpliwie za swoisty czynnik więziotwórczy sprzyjający identyfikacji jednostek ze wspólnotą, w której żyją. Takim czynnikiem kształtującym ideę kultury i tożsamości europejskiej jest podłoże historyczno-kulturowe.

WIELOZNACZNOŚĆ POJĘCIA EUROPY

Europa jest pojęciem wieloznacznym. Wielu humanistów próbując określić pojęcie Europy wskazuje na odrębność tej idei w ujęciu kulturowym i geograficznym. Rocco Buttiglione i Jarosław Merecki w swoim eseju *Europa jako pojęcie filozoficzne* stwierdzają, że „aby odpowiedzieć na pytanie o naturę pojęcia Europy, musimy najpierw jasno określić o jaki rodzaj pojęcia tutaj chodzi. Innymi słowy, musimy odpowiedzieć na pytanie: do jakiej dziedziny nauki należy pojęcie Europy?” [Buttiglione, Merecki 1996, s. 29]. Wszak Europa jest kontynentem, a zatem „pierwsze i podstawowe określenie tego pojęcia wydaje się należeć do zakresu nauk geograficznych” [Buttiglione, Merecki 1996, s. 29]. Jednakże, aby lepiej zrozumieć koncept Europy należy niewątpliwie uwzględnić obszar kultury. Jak zauważył niegdyś kardynał Joseph Ratzinger, „Europa tylko całkiem drugorzędnie jest pojęciem geograficznym: nie jest kontynentem, który da się wyraziście określić w kategoriach geograficznych, lecz jest pojęciem kulturowym i historycznym” [Ratzinger 2004, s. 643]. W przekonaniu niektórych humanistów, nazwa Europa „może być stosowana przynajmniej w trzech rozumieniach. Jedno z nich jest geograficzne, mówi o części świata, podkreślając zarazem nieostrość granicy między nią a Azją w obrębie kontynentu euroazjatyckiego. Drugie z nich odnosi się do pewnego kręgu cywilizacyjnego, odwołuje się do dziedzictwa wywodzącego się ze wspólnej tradycji, czy też wielu tradycji. Trzecie, stosunkowo niedawne, stosowane do pewnej rzeczywistości politycznej, jest skrótowym odpowiednikiem nazwy Unia Europejska” [Schramm 2005, s. 6]. Nietrudno zauważyć, że zarówno pierwsze jak i ostatnie z powyższych rozumień zawierają pewnego rodzaju ograniczenia, co odbiera terminowi funkcjonalność. Najbardziej zasadne zatem jest uznanie Europy za swoisty krąg cywilizacyjny, który posiada własną tożsamość. Na potwierdzenie tej opinii można przytoczyć słowa Mariana Golki, autora książki *Cywilizacja. Europa. Globalizacja*, który

twierdzi, że „Europa nie jest przestrzenią geograficzną; jest metamorfozą historyczną. Skoro geografia Europy jest w dużym stopniu wyznaczona przez historię, politykę i kulturę, a historia i kultura przez geografę, to trzeba uznać, że granice Europy i jej cywilizacji były i są bardzo płynne i elastyczne” [Golka 1999, s. 71]. Znany francuski historyk Jacques Le Goff zauważa, że „Europa taka, jaką przedstawiali pisarze starożytni, nie była wyłącznie wyobrażeniem geograficznym, bo takie nie istnieją. Zawsze mają one pełną zawartość „ideologiczną” czy też polityczną. Od samego początku pierwszorzędną cechą Europy było jej przeciwstawienie Azji” [Le Goff 2004, s.12]. Wedle Milana Kundery „słowo Europa nie oznacza [...] faktu geograficznego, lecz pojęcie duchowe” [Kundera 2023, s. 47]. Uznać zatem można, że Europa winna być rozumiana przede wszystkim jako formacja kultury i cywilizacji. W książce *Pamięć i tożsamość* pojęcie kultury zostało zdefiniowane w sposób następujący: „Kultura jest właściwym sposobem istnienia i bytowania człowieka [...]. Kultura jest tym, przez co człowiek jako człowiek staje się bardziej człowiekiem” [Jan Paweł II 2005, s. 89]. Niemalże identyczne przekonanie wyrażają autorzy eseju *Europa jako pojęcie filozoficzne*: „Kultura jest czymś, co wyraża człowieka i pozwala mu być sobą. To samo odnosi się do narodu: naród żyje kulturą, dzieląc się w swoim duchowym wnętrzu tymi wartościami, które pochodzą z głębi tajemnicy człowieka. Kultura to nie tylko zdolność samookreślenia narodu na gruncie uniwersalnej prawdy o człowieku, to nie tylko zdolność stworzenia harmonii pomiędzy tym, co konkretne, i tym, co uniwersalne, to nie tylko twórcze umacnianie i wyrażanie ‘pierwotnej suwerenności duchowej’ narodu, szczególnie poprzez język, tradycję i wychowanie. To raczej zdolność twórczego przeżywania prawdy ogólnoludzkiej wspólnoty ponad wszelkimi różnicami dzielącymi ludy i narody” [Buttiglione, Merecki 1996, s. 21]. A zatem można uznać, że „klucz do zrozumienia pojęcia Europy leży nie w dziedzinie geografii, lecz w dziedzinie historii i kultury” [Buttiglione, Merecki 1996, s. 39].

CZYNNIKI KSZTAŁTUJĄCE ISTOTĘ EUROPEJSKOŚCI

Od wielu wieków próbowano określić istotę europejskości i odpowiedzieć na pytania: czym jest Europa? jakie czynniki ukształtowały Europę jako pojęcie kultury? co nadało tej kulturze swoisty kształt? Krzysztof Pomian w swojej książce *Europa i jej narody* pisze: „Historia Europy jest historią jej granic. I historią treści, jakie nadawano jej słowem lub czynem. A także sił, które świadomie lub bezwiednie działały na rzecz zjednoczenia pokawałkowanego zrazu obszaru – i sił przeciwnych, które niszczyły to, co zbudowały tamte. Jest to zatem historia konfliktów między Europą a tym, co z zewnątrz hamowało ją lub odpychało. I wewnętrznego konfliktu między dążeniami ku zjednoczeniu i ujednoliceniu Europy a tymi, które dzieliły ją i różnicowały” [Pomian 2004, s. 7]. Rocco Buttiglione i Jarosław Merecki wyrażają przekonanie, że na kontynencie europejskim „powstała kultura, która jest całkiem wyjątkowa i która różni się do tego stopnia, że w pewnym sensie może zostać przeciwstawiona wszystkim innym” [Buttiglione, Merecki, s. 33]. Barbara Skarga pisząc o Europie jako o pewnej formie kultury przytacza następującą opinię Edmunda Husserla: „Jak to pięknie powiedział Edmund Husserl [...], Europa zrodziła się z filozofii. Inne bowiem cywilizacje, jak np. starsza od naszej chińska skupiały się na pytaniu: jak. Jak czynić by osiągnąć cel, jak działać by działanie było skuteczne, wszystko jedno na jakim polu: polityki, gospodarki, moralności, jednym słowem życia skutecznego. Europejczyk, ten, który narodził się w VII czy VI wieku przed naszą erą w Grecji, pytał nie tylko jak, ale i: dlaczego. Dlaczego tak jest właśnie, jakie są źródła tego zjawiska. Europejczyk chce zrozumieć to, co go otacza, całość bytu, i nie wystarczają mu mityczne i religijne wyjaśnienia [...]. Europejczyk wznosi się na najwyższy poziom ogólności i przekracza granice tego, co skończone i widzialne, co się daje obserwować, ująć w rękę, docierając do tego co ukryte, co zmysłom niedo-

stępne. Nie stawia sobie granic czasowych, nie koncentruje się na teraz, lecz próbuje odkryć to, co było i to, co być może w przyszłości. Dzięki takim oto pytaniom stworzył nauki, a przede wszystkim filozofię” [Skar-ga 1999, s. 101-102]. Hans Georg Gadamer twierdzi ponadto, iż filozofia „jest w najintymniejszy sposób związana z naszą europejską cywilizacją” [Gadamer 1992, s. 12]. Filozof ten wyraża ponadto następujące przekonanie: „Tylko w Europie pojawiły się takie zróżnicowania naszej aktywności duchowej, jakie znamy w postaci nauki, sztuki, religii oraz filozofii [...]. W Europie nasze duchowe przeznaczenie otrzymało swój kształt poprzez to, że wygaszono najostrzejsze napięcia między różnymi postaciami mocy twórczej ludzkiego ducha. Stosunek filozofii do nauki ma przy tym dla sytuacji Europy znaczenie szczególnie istotne. Wiemy wszyscy, jak bliskie są nam, niemal jak spotkanie samego siebie, język sztuki czy nawet religijny wydźwięk języka sztuki kultur odległych. Któżby śmiał głosić tutaj wyższość Europy. Jednak forma sztuki oraz forma pojęcia, która niesie w sobie filozoficzne przenikanie poznania świata, są osobowościami, zaletami, a także zadaniami, które odcisnęły piętno jedynie na cywilizacji europejskiej, dalej poprzez chrześcijaństwo, na całym świecie” [Gadamer 1992, s. 12–13]. Hans Georg Gadamer twierdzi ponadto, że „poprzez rys naukowości, który włączył się w duchowe stawanie się Europy, różnicowanie się form wypowiedzi i form myślenia przekształciło się w sposób, jaki w życiu kulturowym człowieka nie pojawił się nigdzie indziej. Mam na myśli to – pisze Gadamer - że nauka i filozofia stworzyły samodzielną postać ducha, oddzielającą się od poezji. Co więcej oddzielono także religię od poezji, przyznając sztuce jej własną, choć nieco niepewną prawdziwość [...]. Jest niezaprzeczalne – to dopiero w Grecji duch świata dokonał zwrotu, który doprowadził do tych odróżnień. To co się wówczas wydarzyło i ukształtowało dzieje Zachodu, możemy w bardzo szerokim sensie nazwać „oświeceniem”, oświeceniem przez naukę” [Gadamer 1992, s. 12–13]. Rocco Buttiglione i Jarosław Merecki również próbują ukazać tożsamość Europy w ka-

tegoriach filozoficznych. Autorzy ci twierdzą, iż kategorie filozoficzne nawiązują „do istotnych składników prawdy o człowieku (antropologii), odkrytych przez Greków zarówno w doświadczeniu wojny narodowej, jak i w refleksji rozumowej. Zasługą Greków jest to, że odkryli zasady, dzięki którym można pojmować i kształtować życie zbiorowe jako przedłużenie wewnętrznej podmiotowości człowieka” [Buttiglione, Merecki 1996, s. 9]. Cytowana już powyżej Barbara Skarga przytacza słowa niemieckiego filozofa Husserla, według którego imperatyw myślenia teoretycznego to „prafenomen duchowej Europy, albowiem to dzięki jego mocy zmienił się sam sposób bycia człowieka. Człowiek przestał żyć w skończoności swego ciała i najbliższego otoczenia, skierował się ku nieskończoności. Jeśli się nie pamięta o tym imperatywie, o tym prądródle naszej wiedzy nie można [...] zrozumieć kultury europejskiej. Jest ona na wskroś intelektualna, filozoficzna; jest to kultura zadająca fundamentalne pytania, kultura poszukiwaczy światła, którzy chcą wyjść z Platónskiej jaskini” [Skarga 1999, s. 104]. W przekonaniu niektórych autorów „Europa jest dlužnikiem kultury greckiej przede wszystkim w sferze intelektualnej – o czym niech świadczy choćby fakt, że od początków naszej ery aż do XIX wieku uczniowie i studenci czytali te same dzieła i kształcili swe umysły na tych samych wzorach. Antyczne dziedzictwo kulturowe dawało stale odnawiającą się siłę kreacyjną cywilizacji europejskiej. To z kultury greckiej przejęliśmy rozróżnienie prawdy i fałszu, racjonalizm i myślenie dialektyczne, współzawodnictwo i idee wolności, sceptycyzm i dialog” [Golka 1999, s. 36–37]. Wielu humanistów podkreśla również doniosłą rolę jaką odegrał starożytny Rzym w kształtowaniu cywilizacji europejskiej. Jak zauważono w literaturze przedmiotu „trzeba pamiętać o zasłudze Rzymu, jaką była adaptacja klasycznej tradycji hellenizmu dla potrzeb kultury zachodniej. Pomiędzy antykiem a nową cywilizacją zachodnią pośredniczyło wielu „mediatorów” [...]. Owa adaptacja dokonywała się dzięki myślicielom chrześcijańskim [...], którzy scalali dwie tradycje: klasycyzmu i Biblii,

a obie poprzez wykorzystanie pewnych idei rzymskich” [Golka 1999, s. 56–57]. Rocco Buttiglione i Jarosław Merecki akcentują ponadto rolę „prawa naturalnego, jako czynnika decydującego o charakterze jedności europejskiej. W jedności tej panuje zasadniczo równowaga między akcentowaniem autonomii narodu a uznaniem uniwersalnego charakteru nadrzędnego porządku moralno-prawnego” [Buttiglione, Merecki 1996, s. 10]. Opinię tę zdaje się potwierdzać Barbara Skarga pisząc: „Kultura nasza jest spoista, co nie wyklucza jej różnorodności” [Skarga 1999, s. 109]. Zwraca na to również uwagę Krzysztof Pomian, który podkreśla, że „Europę zawsze wypełniały treści wielorakie, odmienne, niekiedy niezgodne; ich znaczenia, przejawy i skutki zmieniały się z czasem i różniły zależnie od miejsca” [Pomian 2004, s. 7]. Wszak „przy rozmaitych mniej lub bardziej uroczystych okazjach, w których instytucje Unii Europejskiej odwołują się do przeszłości i szukają jej korzeni, powtarza się formułkę o trzech filarach współczesnej Europy. Stanowią ją mają: kultura helleńska [...], prawo rzymskie i chrześcijaństwo” [Wipszycka 2004, s. 17]. Wielu humanistów zauważa, iż Europa pomimo swego wewnętrznego zróżnicowania stanowi jedność – jest ojczyzną wspólnych wartości. Luigi Barzini – włoski dziennikarz, pisarz i polityk tak pisze o Europejczykach: „Pomimo wielkich różnic, odmiennych dziejów, religii i kuchni, niezliczonych języków i dialektów jesteśmy w zasadzie tym samym rodzajem ludzi” [Barzini 2001, s. 14].

Zagadnienie tożsamości Europy ma znaczenie wielowymiarowe – cywilizacyjne, polityczne, a nawet ideologiczne. Jak wyjaśnia Piotr Jaroszyński „cywilizacyjne dlatego, że Europa jest symbolem pewnej znaczącej w dziejach świata organizacji życia społecznego we wszystkich dziedzinach kultury. Politycznie dlatego, że trwa [...] proces jednoczenia Europy w ramach Unii Europejskiej. Ideologicznie, ponieważ jednoczenie to dokonuje się na zasadzie walki o pryncypia, wśród których na plan pierwszy wysuwa się pytanie o miejsce antyku i chrześcijaństwa” [Jaroszyński 2004, s. 599]. Autor akcentuje ponadto konieczność od-

różnienia geograficznego znaczenia Europy od jej znaczenia cywilizacyjnego. „W sensie geograficznym Europa jest kontynentem” - stwierdza cytowany poprzednio autor i dodaje – „znacznie bardziej skomplikowana jest kwestia cywilizacji europejskiej” [Jaroszyński 2004, s. 599]. Mieczysław A. Krąpiec uważa, że „termin ‘cywilizacja’ jest wyrażeniem przynajmniej dwuznacznym, z czego pierwsze oznacza zewnętrzny wyraz kultury, a drugie pewien system rozwoju społeczeństwa” [Krąpiec 2004, s. 9]. W przekonaniu autorów eseju *Europa jako pojęcie filozoficzne*: „Europa jest cywilizacją, która może otwierać się na doświadczenia innych ludów nie odrzucając przez to własnej, oryginalnej formy kultury” [Buttiglione, Merecki 1996, s. 97]. Hans Georg Gadamer wyraża podobną opinię w odniesieniu do dziedzictwa religijnego: „Myśl grecka zapłodniona została przez kształt myślowy najróżniejszych tradycji religijnych wszelkich kultur starożytności” [Gadamer 1992, s. 67].

KRĘGI KULTUROWE W EUROPIE

W kontekście rozważań nad kulturą i cywilizacją europejską oraz nad tym, co stanowi duchowe fundamenty Europy nieodzownym staje się podkreślenie, że „podstawy kultury europejskiej stworzyły starożytna Grecja i Rzym” [Kaute 2001, s. 477]. „To co nazywamy Europą, rozpoczyna swoje istnienie wraz z walką między Persami i Grekami. Grecy pod pewnym względem byli pierwszymi Europejczykami lub przynajmniej protoplastami Europy” – uważają Rocco Buttiglione i Jarosław Merecki [Buttiglione, Merecki 1996, s. 48]. Piotr Jaroszyński zauważa, że „w ciągu dziejów kultura kontynentu europejskiego była różnorodna ze względu na to, że zamieszkiwały ją różne ludy i rasy, które niewiele miały ze sobą wspólnego: obok Greków i Rzymian byli też Celtowie, Germanie i Słowianie. Nie tworzyli wspólnej kultury europejskiej, lecz po prostu zamieszkiwali ten sam (umowny) kontynent. Byli Europejczykami w sensie geograficznym, ale nie cywilizacyjnym” [Jaroszyński

2004, s. 599–600]. Karol Modzelewski w artykule „Dzikość w sercu” w taki oto sposób opisuje początki formowania się Europy w sensie cywilizacyjnym: „Z czasem Grecy, a zwłaszcza Rzymianie, zaczęli definiować świat zewnętrzny, czyli *barbaricum* w sposób negatywny, jako nie-cywilizację, nie-kulturę śródziemnomorską. Ten schemat zacierał różnice istniejące w *barbaricum*. A barbarzyńska Europa składała się z różnych kręgów kulturowych, np. kręgu Połowców i innych ludów koczowniczych na południowym wchodzie kontynentu i jednego wielkiego, wspólnego kręgu kulturowego obejmującego Celtów, Germanów, Słowian i Bałtów. Podobieństwo struktur ustrojowych, wzorów kultury, instytucji politycznych łączyło ludy tego kręgu ponad podziałami językowo-etnicznymi. Barbarzyńska Europa [...] nie stanowi kręgu etnicznego, połączona jest natomiast wspólnotą cywilizacyjną. Oczywiście rozumianą wspólnie, bo z rzymskiego punktu widzenia to nie była cywilizacja, tylko barbarzyństwo” [Modzelewski 2004, s. 20]. Jak zauważył kardynał Joseph Ratzinger: „W rzeczywistości wraz z powstaniem państw hellenistycznych i Cesarstwa Rzymskiego uformował się kontynent, który stał się podstawą późniejszej Europy, ale który miał zupełnie odmienne granice: były to obszary wokół Morza Śródziemnego, które na mocy wzajemnych powiązań kulturowych, komunikacyjnych i handlowych, a także na podstawie wspólnego systemu politycznego tworzyły jedno z drugimi kontynent” [Ratzinger 2004, s. 643]. I jak zauważono „proces tworzenia się nowej tożsamości historycznej i kulturowej został dopełniony w sposób całkowicie uświadomiony za czasów panowania Karola Wielkiego” [Ratzinger 2004, s. 644]. W przekonaniu niektórych humanistów „w kulturze europejskiej nigdy nie było jasności co do tego, czym jest Europa pojmowana jako formacja myślenia, organizacji życia zbiorowości, działania. Nigdy nie było jednomyślności w kwestii tego, co składa się na jej ‘ducha’” [Kaute 2001, s. 476]. Podobne stanowisko prezentuje Krzysztof Wroczyński pisząc: „Aby mówić o jedności Europy trzeba mieć pewne pojęcie o jej zasięgu geograficznym (terytorialnym)

i kulturowym. A trzeba przyznać, że ani w historii, ani współcześnie nie jest ono precyzyjne” [Wroczyński 2004, s. 607]. Barbara Skarga w następujący sposób wypowiada się na temat wielokrotnych prób określenia kształtu Europy: „Szukano jego źródeł w korzeniach judejsko-grecko-rzymskich, w mocy wartości chrześcijańskich, w specyficznych konfliktach społeczno-politycznych. Dzieje Europy dają się ująć w rozmaite schematy, ale sam rdzeń, to, co istotne gdzieś umyka. I można wątpić czy rzeczywiście da się mówić o Europie jako swoistej całości kulturowej, tym bardziej, że ta kultura zmieniała się w dziejach. Gdy więc patrzymy na nią robi wrażenie nie jakiegoś potężnego pnia, lecz raczej rozwichrzonego drzewa, miotanego wiatrami, które wieją zarówno z bizantyjskiego wschodu, jak i z arabskich wybrzeży, drzewa bogato rozgałęzionego na narodowe osobliwości” [Skarga 1999, s. 100–101]. O problemach związanych z precyzyjnym określeniem terminu Europa tak wypowiada się Krzysztof Wroczyński: „Już Herodot wyrażał zdumienie z powodu nieprecyzyjności pojęcia Europy (nazwa pochodzi prawdopodobnie od asyryjskiego słowa *ereb*, co oznacza po prostu zachód). Wraz z upadkiem Grecji pojęcie Europy wychodziło stopniowo z użycia, a w wiekach średnich zostało zastąpione pojęciem *christianitas*, co miało odróżnić Europę od krajów islamu. Po wojnach religijnych XVII i XVIII w. powróciła nazwa ‘Europa’ i do dziś jest w powszechnym użyciu, zachowując swą pierwotną nieprecyzyjność” [Wroczyński 2004, s. 607].

I oto pojawia się pytanie o korzenie kultury europejskiej, o to, co sprawiło, że kultura europejska przybrała swą indywidualną formę i odróżnia się od innych kultur – słowem – pytanie o ową, jak to określili autorzy eseju *Europa jako pojęcie filozoficzne* „*differentia specifica*, poprzez którą Europa zyskuje swe własne oblicze” [Buttiglione, Merecki 1996, s. 43]. Piotr Jaroszyński pisząc o korzeniach Europy wyraża następujące przekonanie: „Zastanawiając się nad korzeniami kultury europejskiej, musimy wydobyć jej główny korzeń grecki. W nim zaś należy zwrócić uwagę na kulturę jako kulturę, a następnie na poszczególne

dziedziny kultury (nauka, moralność, sztuka, religia). Przynajmniej od XIX wieku próbuje się podważyć tzw. eurocentryzm, a wraz z nim rolę hellenizmu. Tymczasem europejskość budowana na fundamencie kultury greckiej zawiera wątki uniwersalne, które same w sobie nie są zabarwione ani narodowo, ani kontynentalnie” [Jaroszyński 2004, s. 601]. Jak zauważają autorzy eseju *Europa jako pojęcie filozoficzne*: „Grecy otwierają perspektywę, która pozwala jaśniej i całościowo zobaczyć to co ogólnoludzkie” [Buttiglione, Merecki 1996, s. 50]. Piotr Jaroszyński wyraża ponadto przekonanie, że „od Greków rozpoczyna się zupełnie nowe rozumienie kultury. Takiego podejścia do kultury nie spotykamy w żadnej ze znanych cywilizacji, czy to będą cywilizacje Mezopotamii, Egiptu, Indii, Chin. Wszędzie mamy bowiem do czynienia z jakąś odmianą specjalizacji umotywowanych społecznie. Kultura jest uwarunkowana potrzebami społecznymi z uwagi na organizację całego państwa. Tymczasem u Greków pojawia się ideał wychowania do człowieczeństwa, co daje wyrażenie ‘człowiek wolny’” [Jaroszyński 2004, s. 601]. Grecy, zdaniem Rocco Buttiglione i Jarosława Mereckiego, zdobywają „świadomość idei wolności jako ogólnego i rozumnego prawa kierującego ludzkim postępowaniem i porządkującego ludzką społeczność” [Buttiglione, Merecki 1996, s. 50]. Piotr Jaroszyński twierdzi, że „religia grecka nie wpłynęła na tożsamość Europy jako religia, nie posiadała też wymiaru uniwersalnego jako religia. Miała natomiast znaczenie estetyczno-artystyczne i z tego głównie powodu wpisana została do kanonu kultury europejskiej” [Jaroszyński 2004, s. 603]. Autor zauważa również, że w sensie cywilizacyjnym „Europa stawiała się Europą z uwagi na to, że zaczął stopniowo dominować w niej pewien typ kultury, wywodzący się z Grecji. Kultura ta obejmowała nie tylko część Europy, ale również Azję Mniejszą i Północną Afrykę, basen Morza Śródziemnego, a także Czarne. Dzięki zaś podbojom Aleksandra Wielkiego zaczęła sięgać w głąb Azji, aż do Indii. Proces ten znany był raczej jako hellenizacja niż Europeizacja” [Jaroszyński 2004, s. 600]. Autor uważa ponad-

to, iż „Grecy byli świadomi, że ich kultura jest unikalna. W V w. przed Chr. Europa to przede wszystkim Grecja, nie dlatego, że Grecja wypełnia cały kontynent, lecz dlatego, że jej kultura jest najwyższa, a ideały przeciwstawne temu, co symbolizuje Persja jako Azja” [Jaroszyński 2004, s. 600]. W literaturze przedmiotu pojawia się opinia, że cesarstwo Karola Wielkiego było swoistą reakcją na Mahometa i ekspansję Arabów, którzy otoczyli Morze Śródziemne ze wszystkich stron i pozbawili ówczesną cywilizację zachodnią regionów nadmorskich od Syrii poprzez Afrykę Północną aż do Hiszpanii, co musiało spowodować przesunięcie się centrum kultury chrześcijańskiej na północ i konieczność jej umocnienia właśnie przez koronację silnego władcy zapewniającego jej ochronę” [Golka 1999, s. 63]. Golka stwierdza również, że „zaciekle ataki muzułmanów w latach 650–675 wpływały na geopolityczny kształt Zachodu (poprzez stopniowe opuszczanie basenu Morza Śródziemnego i obejmowanie północno-zachodnich ziem barbarzyńców), przyczyniając się zarazem do kształtowania europejskiej tożsamości. Podobne działanie integracyjne dla Europy [...] miały też najazdy mongolskie w XIII wieku oraz ekspansja turecka w następnych stuleciach, co w poczuciu zagrożenia przyczyniało się do konsolidacji Europy i wykrystalizowania jej cywilizacji. Także wojny krzyżowe prowadzone przeciw islamowi (czwarta także przeciw Bizancjum) przyczyniły się do utrwalenia świadomości spoistości i odrębności Europy. Później odkrycia geograficzne i ekspansja kolonialna państw europejskich, które zastąpiły dawną dwubiegunowość: Europa a Orient nową dwubiegunowością: Europa a kraje zamorskie [...] też przyczyniły się do określenia tożsamości cywilizacji europejskiej” [Golka 1999, s. 63]. Warto przytoczyć w tym miejscu opinię Rocco Buttiglione’go i Jarosława Mereckiego, którzy piszą: „Gdyby Persom udało się podbić kraj Greków, to bieg dziejów potoczyłby się zapewne w innym kierunku. Nie twierdzimy, że idee rozumu i wolności nigdy by się nie pojawiły. Należą one do istoty człowieka i inne ludy (może nawet sami Persowie) rozwinęłyby je prawdopodob-

nie albo w taki sposób, w jaki uczynili to Grecy, albo rozwój tych idei przybrałby inny, może bardziej skomplikowany przebieg. W każdym razie idee te nie naznaczyłyby tak silnie krajów naszego subkontynentu, a ośrodek tego, co nazywamy cywilizacją, pozostałby prawdopodobnie w obszarze Morza Śródziemnego albo na Bliskim Wschodzie. Europa reprezentowałaby tylko jedną z części większej cywilizacji, która rozciągałaby się – z niezliczonymi wariacjami – od Chin do Norwegii. Maraton oznacza zatem istotny zwrot w dziejach. Odtąd Europa – jako swoisty historyczny fenomen – wydaje się nierozdzielnie związana z ideami wolności i rozumu” [Buttiglione, Merecki 1996, s. 50]. Jak zauważa Piotr Jarecki „kultura grecka miała swój koloryt lokalny, porównywany do innych kultur. Ale miała również potężne oblicze o charakterze uniwersalnym, jak również swoście europejskim (zachodnim). Najistotniejszy dla dzisiejszego Europejczyka jest właśnie ten wymiar uniwersalny i europejski. A ten zawarty jest w ogólnej koncepcji kultury jako *paideia* oraz w uznaniu za podstawowe wartości, które za Grekami określamy mianem Prawdy, Dobra i Piękna. Prawdy, która odsłania się w poznaniu teoretycznym, Dobra, które obecne jest w ludzkim postępowaniu uwzględniającym dobro godziwe, i Piękna, które jest w harmonii, doskonałości i naśladowaniu” [Jaroszyński 2004, s. 603]. A zatem, szukając korzeni cywilizacji Europy należy pamiętać, że „szczególne znaczenie dla kształtowania swoistego jej oblicza miały elementy kultury greckiej. Dotyczy to nauki, filozofii, literatury i sztuki, myśli politycznej, koncepcji prawdy, dobra, piękna oraz prawa i wolnych politycznych instytucji. Istotne jest to, że właśnie w Grecji powstało po raz pierwszy wyraźne poczucie odrębności między ideałami europejskimi a azjatyckimi, jak też poczucie tożsamości i odrębności cywilizacji zachodniej, co symbolicznie lokalizuje się w 480 roku p.n.e., kiedy to Temistokles podbił Persów. Ale i oddziaływanie kultury, prawa oraz polityki Rzymu było nader ważne dla cech późniejszej cywilizacji europejskiej” [Golka 1999, s. 58]. Chociaż zdaniem Piotra Jaroszyńskiego „Rzym nie był tak twórczy jak

Grecja” [Jaroszyński 2004, s.603], to według Jacques’a Le Goff’a – „Europę zbudowało nie tylko dziedzictwo greckie, ale również rzymskie” [Le Goff 2004, s. 13]. Ewa Wipszycka w swoim artykule *Miejsce dorobku antyku w dziedzictwie kulturowym cywilizacji europejskiej* twierdzi, że pomimo, iż losy i dokonania kulturowe Greków i Rzymian były różne, „to z odleglejszej perspektywy historycznej, z jakiej my na ich dorobek patrzymy, nie mamy wątpliwości, że tworzymy jedną, a nie dwie cywilizacje. To, co ich łączyło, było o niebo ważniejsze od tego, co ich różniło. Cywilizacja antyczna zrodzona w początkach I tysiąclecia p.n.e. trwała aż po trudne czasy załamania się starożytnego porządku w basenie Morza Śródziemnego przypadające dla różnych obszarów na wieki od V po VII” [Wipszycka 2004, s. 17]. Pisząc o wpływie Rzymu na tożsamość Europy Piotr Jaroszyński stwierdza: „Właściwą domeną, która w sposób szczególny wpłynęła na budowanie tożsamości Europy była strefa *praxis*. Etykę bowiem uważali Rzymianie za najważniejszą dziedzinę kultury” [Jaroszyński 2004, s. 603]. Ten sam autor wyjaśnia na czym polega europejskość i uniwersalizm Rzymu w sferze *praxis*: „Etyka ukazuje ideę równości wszystkich ludzi, ze względu na ich związek z bóstwem. Stąd bierze się postulat szanowania i respektowania godności każdego człowieka, nawet jeśli jest barbarzyńcą lub niewolnikiem. Oddaje to słynna formuła Seneki: *homo homini res sacra* (człowiek dla człowieka jest rzeczą świętą)” [Jaroszyński 2004, s. 603]. Tomasz Schramm snując refleksję nad pytaniem czy można stwierdzić, że Rzym był Europą? – stwierdza: „Nawet jeśli utożsamianie Rzymu z Europą traci anachronizmem, wolno jednak uznać cesarstwo za jej prefigurację” [Schramm 2005, s. 9]. Jak zauważa Marian Golka – autor książki *Cywilizacja. Europa. Globalizacja* : „Od starożytnego Rzymu cywilizacja europejska przejęła skuteczność polityczną, organizację demokratycznego społeczeństwa i polityczno-cywilizacyjne ogarnięcie dużych obszarów kontynentu europejskiego [...]. Na wschodzie cesarstwo rzymskie (które przedstawiało sobą zarówno militarną tradycję łacińską, jak i tradycje

monarchii hellenistycznych) współdziałało z kulturą helleńską, czerpiąc z niej wiele idei i treści, z kolei na zachodzie wprowadzało w obszar Europy Zachodniej i Środkowej elementy kultury rzymskiej – czy szerzej śródziemnomorskiej” [Golka 1999, s. 57]. Mieczysław A. Krąpiec twierdził, iż „Europa czerpie z dwóch odmiennych typów organizacji życia społecznego – cywilizacji łacińskiej i cywilizacji bizantyjskiej” [Krąpiec 2004, s. 9]. Krąpiec wyjaśnia na czym polega owa różnica w sposób następujący: „Europa kształtowała się na Zachodzie pod wpływem cywilizacji łacińskiej, a więc w duchu prawa rzymskiego rozumianego jako *ordo boni ac recti*, czyli porządku dobra i słuszności akceptującym godność osobową człowieka i wobec tego tak organizującym podstawy życia społecznego – rodzinę, miasto, państwo – aby człowiek rozwinął się jako osoba, a więc pogłębił się intelektualnie i w swojej wolności. Natomiast wschodnia część Europy poddana została naciskowi cywilizacji bizantyjskiej. Może pod wpływem platonizmu jego koncepcji dobra rozlewnego – dobro z natury rzeczy jest czymś rozlewnym – powstała koncepcja organizacji ustroju społecznego, którego najwyższym dobrem jest władza, a jeżeli jest dobrem, jest rozlewnym na niższe urzędy. Cywilizacja bizantyjska jest zatem taką, w której władza decyduje o dobru, a jej dystrybucja następuje przez niższe urzędy wzajemnie sobie podporządkowane” [Krąpiec 2004, s. 9]. Z kolei Jacques Le Goff uważa, że istotnym czynnikiem, który przyczynił się do ukształtowania Europy była religia: „Fenomen kreślący granice Europy to religia – chrześcijaństwo rzymskie języka łacińskiego, które opanowało część zachodnią Imperium Rzymskiego. Na wschodzie Europy rozprzestrzeniło się pochodzące z Bizancjum chrześcijaństwo w swej formie ortodoksyjnej. Różnice, np. w liturgii, nie są może ogromne, ale z punktu widzenia polityki, życia społecznego i psychologii są jednak znaczące” [Le Goff 2004, s. 14].

Barbara Skarga odnosząc się do idei Europy wyraża następujące przekonanie: „A jednak wydaje się, że coś w niej jest, że idea Europy nie jest pusta, że jakaś właściwa jej siła potrafi przekształcić i zasymi-

lować obce wpływy, scalić tkwiące w niej odmienności [Skarga 1999, s. 101]. Podobną opinię wyrażają Rocco Buttiglione i Jarosław Merecki, którzy twierdzą, iż „tym, co charakteryzuje Greków, jest zreflektowana świadomość [...], doskonałości i dążenie, aby wedle ich miary zorganizować życie społeczne. Dlatego Grecy byli zawsze gotowi do przejęcia od innych ludów i cywilizacji wszelkich tych elementów, które mogły służyć temu celowi” [Buttiglione, Merecki 1996, s. 49]. Autorzy ci twierdzą również, że „uderzająca oryginalność kultury europejskiej nie wyklucza wcale zapożyczeń z innych obszarów kulturowych. Przeciwnie, nie istnieje kultura, która przejęłaby tak wiele od innych jak kultura europejska” [Buttiglione, Merecki 1996, s. 34]. Wszak, jak stwierdza Karol Modzelewski: „Korzenie Europy są różnorodne i nie da się ich sprowadzić wyłącznie do śródziemnomorskiego i chrześcijańskiego dziedzictwa” [Modzelewski 2004, s. 454]. Marian Golka twierdzi, że „tak jak wcześniej Rzym przejął wiele z podbitej przez siebie kultury helleńskiej, tak potem barbarzyńcy zaczerpnęli z kultury podbijanego przez siebie od IV wieku Rzymu, z czym zresztą łączyło się przekształcenie struktury społecznej i demograficznej, co wiązało się z osiedleniem się np. na Bałkanach oraz w Galii kolonistów barbarzyńskich. Oni też jako jedni z pierwszych przyjęli chrześcijaństwo. Warto też przypomnieć, że mimo, iż barbarzyńcy zdobyli Rzym, to jednak nie złupili go doszczętnie [...], lecz starali się stworzyć *modus vivendi* z rzymską ludnością i uznali nominalną supremację cesarstwa. Dla kontynuowania pewnych cech dawnej cywilizacji duże znaczenie miały więc tendencje asymilacyjne wśród barbarzyńców, którzy [...] roztapiali się pośród ludności rzymskiej [...]. Nadto wnieśli oni aspekt plemiennego życia społecznego, który polegał na respektowaniu zasady pokrewieństwa i praw lokalnych, a mniej zasady obywatelstwa czy absolutnego autorytetu państwa, wskutek czego na prawa i zależności człowieka wpłynęła jego pozycja wśród krewnych i miejscowe prawo. Plemienne formy życia barbarzyńców niosły też ze sobą ogromną różnorodność lokalnych form kulturo-

wych, które wzbogacały cywilizację europejską, stając się, przynajmniej po części, jej składnikami. A przecież nad tą różnorodnością górowała kultura i organizacja plemienna Franków – skądinąd wojownicza, lecz niezbyt głęboko wpływająca na lokalne odmienności kulturowe – oraz kultura i organizacja Kościoła” [Golka 1999, s. 61–62]. Barbara Skarga zwraca uwagę na zjawisko Europocentryzmu, które niejednokrotnie uzasadniało dominację Europy nad światem: „Kultura europejska jest ze swego ducha ekspansywna, zmierza nie tylko do zrozumienia świata, lecz również do panowania nad nim. Gdy ogarnia ją zaślepienie swoją prawdą, gotowa jest podporządkować sobie wszystko, co z tą prawdą niezgodne. Toteż przez wieki niszczyła inne kultury. W tym co było jej obce, dostrzegała tylko barbarzyństwo” [Skarga 1999, s. 106]. Należy pamiętać, że „Europa kulturowo jest [...] źródłem współczesnej kultury ogólnoludzkiej rozsianej też na inne kontynenty, na Azję, na obie Ameryki, na Afrykę i Australię. Wobec tego Europa stanowi jakby pewne korzenie kulturalne całej ludzkości. Korzenie kulturalne ludzkości są w Europie i jednej kulturze europejskiej” [Krąpiec 2004, s. 8]. I dalej w swych rozważaniach Mieczysław A. Krąpiec zauważa, że „Europa jest matką kultury, która w świecie dominuje. A kultura, jak wiadomo, dotyczy dziedziny poznawczej – nauki, dziedziny działania – moralności, dziedziny wytwórczości – sztuki i dziedziny religii. Wszystko to właśnie w Europie znalazło swój wyraz zasadniczy. Właściwie cała kultura naukowa płynęła z Europy lub z ziem i krain od niej zależnych” [Krąpiec 2004, s. 7–8]. Karol Modzelewski uważa, że mimo podobieństw barbarzyńskie społeczeństwa dzieliły wielkie różnice i dlatego sądzi on, iż zrozumienie naszych własnych barbarzyńskich korzeni pomaga dostrzec kulturową różnorodność dzisiejszego świata oraz zrozumieć ludzi z odmiennych kultur [Modzelewski 2004, s. 21]. Autor twierdzi ponadto, że „nie będzie w przyszłości naszego kontynentu unifikacji kulturowej i wcale nie trzeba do niej prowadzić. Różnorodność kulturowa jest siłą Europy” [Modzelewski 2004, s. 21], bowiem – jak zauważają inni hu-

maniści – „odmienność może stać się źródłem głębszego zrozumienia ludzkiego życia” [Buttiglione, Merecki 1996, s. 21]. Europejczycy nie od dzisiaj stawiają sobie pytanie o istotę europejskości, a Rocco Buttiglione i Jarosław Merecki wskazują na moment upadku muru berlińskiego jako na ten moment, w którym „Europa stanęła po raz kolejny przed pytaniem o swe granice. Pytanie to zyskuje tym większą doniosłość w obliczu trwającego już od kilku dziesięcioleci procesu politycznego jednoczenia się kontynentu. Jedność Europy oparta jest dzisiaj w znacznym stopniu na wspólnych instytucjach politycznych i gospodarczych; instytucje te nie mogłyby jednak powstać w takim kształcie, w jakim znamy je obecnie, gdyby nie poprzedziły ich wspólne kulturowe dzieje Europejczyków. Kultura jest najgłębszym nurtem ludzkiego życia zbiorowego i zarazem najgłębszą zasadą jedności społeczeństw. Dlatego budowa wspólnego europejskiego domu nie może się obyć bez refleksji nad tym, co jest jego najgłębszym fundamentem” [Buttiglione, Merecki 1996, s. 27]. W opinii Mariana Golki „Europa i jej cywilizacja to pojęcia niezbyt precyzyjnie określone przestrzennie, politycznie, społecznie i kulturowo, są one przy tym zróżnicowane wewnętrznie. Europa ma jednak pewne wspólne cechy oraz pewne wspólne korzenie i w dużym stopniu wspólną historię” [Golka 1999, s. 53]. Barbara Skarga pisze o Europie w sposób następujący: „Dla jednych jest ona światem chrześcijańskim, dla innych raczej dziedzictwem Karola Wielkiego, dla jeszcze innych – współczesną nam wspólnotą państw zachodnich. Granice geograficzne nie odpowiadają tym, które są obecnie w świadomości społecznej. Granice historyczne, polityczne ulegają nieustannej zmianie. A jednak mówimy o Europie jako o pewnej całości” [Skarga 1999, s. 100]. Pytaniem otwartym pozostaje następująca refleksja Piotra Jarozyńskiego: „nietrudno dostrzec, że we współczesnej Europie korzenie grecko-rzymskie coraz bardziej ulegają zatarciu. W imię postępu różnych ideologii dawne wartości uznaje się za przestarzałe i niepotrzebne. Powstaje jednak pytanie: czy Europa bez zanurzenia się w dziedzictwie

antycznym będzie jeszcze Europą w sensie cywilizacyjnym, czy też pojęcie to zachowa wyłącznie sens geograficzny?” [Jaroszyński 2004, s. 604].

PODSUMOWANIE

Podsumowując powyższe rozważania dotyczące pojęcia Europy, należałoby podkreślić, iż odpowiedź na pytanie: „Czym jest Europa?” – nie jest łatwa i co więcej nie jest jednoznaczna. Barbara Skarga uważa, że „gdy tylko zaczynamy sobie zadawać pytanie o kształt Europy, o swoistość jej kultury, gubimy się” [Skarga 1999, s. 100]. Zdaniem Jarosława Mereckiego i Rocco Buttiglione „w świadomości Europejczyków granice Europy pozostawały zawsze niedookreślone” [Buttiglione, Merecki 1996, s. 35]. Ci sami autorzy twierdzą ponadto, że „wiele z tego, co dla nas Europejczyków ma znaczenie jako autentycznie europejskie, powstało poza granicami dzisiejszej Europy” [Buttiglione, Merecki 1996, s. 35]. Mówiąc o Europie jako o swoistym pojęciu kultury nie należy, zdaniem cytowanych w niniejszym artykule humanistów i myślicieli, umniejszać roli innych czynników, które przyczyniły się do ukształtowania tożsamości europejskiej. Mowa tu między innymi o czynnikach historycznych, geograficznych, gospodarczych czy wreszcie o wpływie religii. Jacques Le Goff twierdzi, że „Europa powinna być dziś w sposób zasadniczy oddzielona od Azji, przeciw której się urodziła i rozwijała” [Le Goff 2004, s. 12]. Wśród istotnych czynników, które w sposób zasadniczy ukształtowały kulturę europejską większość cytowanych tu badaczy i myślicieli wskazuje na kulturę grecką, rzymskie prawo oraz religię chrześcijańską. Jednakże powyższa opinia – jak twierdzi Tomasz Schramm – „budziła [...] protesty: upominano się o wkład Celtów, Germanów, Słowian. O formującą rolę Oświecenia. O obecność islamu i jego zasługi” [Schramm 2005, s. 7]. Robert Szwed w swojej książce *Tożsamość a obcość kulturowa* stwierdza: „Tożsamość społeczno-kulturowa przedstawia mechanizm szczególnej łączności pomiędzy prze-

szłością i teraźniejszością w dziedzictwie kulturowym grupy” [Szwed 2003, s. 59]. Można zatem uznać, że kultura i tożsamość europejska to także wspólnota historyczna losów. Fernand Braudel zauważa: „Obszar europejski jako całość stanowi dość spójną strefę kulturową, od dawna wyodrębnioną z reszty świata” [Braudel 2006, s. 420]. Warto jednakże zauważyć, iż „podstawą europejskiej cywilizacji nie jest jedno państwo narodowe, lecz swoista jedność europejska, która choć nie osiągnęła dotąd pełnej formy politycznej, nie jest też jedynie abstrakcją umysłową” [Golka 1999, s. 54]. Jarosław Merecki i Rocco Buttiglione twierdzą, że „kultura europejska powinna być odczytywana w sposób dialektyczny, dynamiczny, jako miejsce walki o pojęcie sensu człowieka i historii” [Buttiglione, Merecki 1996, s. 140].

Europa jest zatem pojęciem kultury, a zawartość znaczeniowa tego pojęcia jest niezwykle wieloznaczna. Warto wszak pamiętać, że kultura europejska jest „owocem [...] myślenia metafizycznego, które pełne jest sprzeczności” [Skarga 2007, s. 25].

BIBLIOGRAFIA

- Barzini, Luigi (2001), *Europejczycy*, Warszawa: Wydawnictwo Muza
- Braudel, Fernand (2006), *Gramatyka Cywilizacji*, Warszawa: Wydawnictwo Oficyna Naukowa
- Buttiglione, Rocco, Merecki, Jarosław (1996), *Europa jako pojęcie filozoficzne*, Lublin: Wydawnictwo Towarzystwo Naukowe KUL
- Gadamer, Hans Georg (1992), *Dziedzictwo Europy*, Warszawa: Wydawnictwo Aletheia
- Golka, Marian (1999), *Cywilizacja, Europa, globalizacja*, Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora
- Jan Paweł II (2005), *Pamięć i tożsamość*, Kraków: Wydawnictwo Znak
- Jaroszyński, Piotr (2004), *Grecko-rzymskie korzenie Europy*, w: „Społeczeństwo” nr 4–5
- Kaute, Wojciech (2001), *Europa jako formacja kultury a Polska i Europa Środka w perspektywie integracji*, w: *Proces integracji Polski z Unią Europejską*, red. Mieczysław Stolarczyk, Piotr Dobrowolski przy współpracy Olgi Szury, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
- Krąpiec, Mieczysław (2004), *Czym jest Europa?*, w: „Człowiek w kulturze” nr 16,
- Le Goff, Jacques (2004), *Europejczycy są pacyfistami*, w: „Gazeta Wyborcza” (18-19 grudnia 2004)
- Modzelewski, Karol (2004), *Barbarzyńskie korzenie Europy*, w: *Cywilizacja europejska. Wykłady i eseje*, red. Maciej Koźmiński, Warszawa: Wydawnictwo Instytut Historii Nauki PAN
- Modzelewski, Karol (2004), *Dzikość w sercu*, w: „Gazeta Wyborcza” (24–26 grudnia 2004)
- Pomian, Krzysztof (2004), *Europa i jej narody*, Gdańsk: Wydawnictwo słowo/obraz terytoria
- Ratzinger, Joseph (2004), *Duchowe fundamenty Europy wczoraj, dziś i jutro*, w: *Społeczeństwo* nr 4-5

- Schramm, Tomasz (2005), *Tożsamość Europy a chrześcijaństwo*, Poznań: Wydawnictwo Święty Wojciech
- Skarga, Barbara (2007), *O znaczeniu wymiaru metafizycznego w kulturze*, w: *Człowiek to nie jest piękne zwierzę*, red. Barbara Skarga, Kraków: Wydawnictwo Znak
- Skarga, Barbara (1999), *O filozofię bać się nie musimy*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN
- Szwed, Robert (2003), *Tożsamość a obcość kulturowa*, Lublin: Wydawnictwo KUL
- Wipszycka, Ewa (2004), *Miejsce dorobku antyku w dziedzictwie kulturowym cywilizacji europejskiej*, w: *Cywilizacja europejska. Wykłady i eseje*, red. Maciej Koźmiński, Warszawa: Wydawnictwo Instytut Historii Nauki PAN
- Wroczyński, Krzysztof (2004), *Chrześcijańskie inspiracje jedności Europy*, w: „Społeczeństwo” nr 4–5

Anastassiya Starodubtseva

ORCID: 0000-0001-5503-4759; anastassiya.starodubtseva@ujk.edu.pl
Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

REPRESENTATION OF THE “RUSSIAN WORLD” CONCEPT IN THE RUSSIAN NATIONAL CORPUS

REPREZENTACJA POJĘCIA „ROSYJSKIEGO ŚWIATA” W NARODOWYM KORPUSIE JĘZYKA ROSYJSKIEGO

ABSTRAKT

The cliché of the “Russian world” has become increasingly prevalent in various discourses. For a long time, the concept of the “Russian world,” understood as a civilization united by linguistic, ethnocultural, and religious principles, has been extensively studied. However, its conceptualization remains open to interpretation. While existing studies predominantly focus on historical, cultural, and philosophical aspects, there is a notable lack of linguistic research and analysis of its functioning across various discourses. This article aims to provide a brief conceptualization of the “Russian world” by examining how it is verbalized within the national corpus of the Russian language. The research methodology encompasses semantic analysis, cognitive-semantic description, and a sociolinguistic approach to analyzing the verbalization of the concept under study. The data reveal that, in the corpus, the “Russian world” concept primarily functions as a cultureme and an ideologeme, and, to a lesser extent, as a mythologeme.

Keywords: the “Russian world” concept; the Russian national corpus; semantic analysis; cognitive semantic description; mythologeme; cultureme; ideologeme.

STRESZCZENIE

Cliché jakim jest „Rosyjski Świat” jest powszechnie znane w różnorodnych dyskursach. Przez długi czas pojęcie “Rosyjskiego Świata” rozumianego jako cywilizacja określona przez językowe, etnokulturowe i religijne zasady, było skrupulatnie poddawane naukowym analizom. Jednakże jego konceptualizacja pozostaje nadal otwarta na różnego rodzaju interpretacje. Podczas gdy istniejące już opracowania koncentrują się głównie na historycznych, kulturowych i filozoficznych aspektach, zauważa się wyraźny brak badań lingwistycznych oraz brak analizy funkcjonowania jego języka w różnych dyskursach. Artykuł ten przedstawi wstępną konceptualizację “Rosyjskiego Świata” poprzez zbadanie w jaki sposób jest on opisywany i werbalizowany w obrębie narodowego korpusu języka rosyjskiego. Metodologia badań obejmuje analizę semantyczną, kognitywną oraz socjolingwistyczne podejście do studiów nad werbalizacją pojęcia “Rosyjski Świat.” Studia te ujawniają, że w narodowym korpusie języka rosyjskiego, pojęcie to funkcjonuje jako kulturem i ideologeme oraz w mniejszym stopniu jako mitologem.

Słowa kluczowe: pojęcie „Rosyjski Świat”, narodowy korpus języka rosyjskiego, analiza semantyczna, analiza kognitywno-semantyczna, Mitologem, kulturem, ideologeme

In contemporary contexts, the cliché of the “Russian world” (*Русский мир* in Russian) is increasingly utilized across various discourses. Despite its presence in both Russian and non-Russian discourses, a definitive conceptualization of this cognitive unit remains elusive.

This article aims to delineate a concise conceptual framework for the “Russian world” notion¹ and to scrutinize its applications within the

¹ In the framework of this study, by a *notion*, we mean any categorized and conceptualized information, while by a *concept*, we mean such a notion that has passed the cultural conceptualization stage, giving them an axiological value.

Russian national corpus. As the empirical basis of this study, instances of the concept’s usage were systematically analyzed from the general corpus of the Russian language. The primary methods employed in this study include semantic analysis, cognitive-semantic description, and a sociolinguistic approach to analyzing the usage of the “Russian world” concept within the Russian national corpus. Key conceptual markers were examined, including *Russian mentality*, *Russianness*, *the Russian people* and *citizens of Russia*, *Russian culture*, *Russian intelligentsia*, *the ideology of Russian power*, and *the military actions of the Russian authorities*. These markers were analyzed within the context of the Russian national corpus.

The novelty of this research lies in its effort to elucidate the modalities of representation of the “Russian world” within the Russian national corpus, amid the ongoing development of its terminological and conceptual frameworks.

CONCEPTUALIZATION OF THE “RUSSIAN WORLD” NOTION

The vast majority of definitions of the “Russian World” term in scientific discourse conceptualize it as *a distinctive civilization* (A.G. Dugin, N.A. Narochitskaya, P. Eberhardt, A.I. Neklessa); *a group of people who self-identify as Russians* (V.Yu. Darensky, V.A. Nikonov); *Russian immigrants and compatriots abroad* (V.A. Tishkov, V.L. Inozemtsev, Yu.V. Gromyko, S.N. Gradirovskiy, B.V. Mezhuiev); *a group united by the Russian language* (L.E. Krishtapovich, E.M. Astakhov, V.N. Ivanov) or *Orthodoxy* (M.A. Volkhonsky, V.M. Mukhanov, A. Curanović, J. Wilfried); *a model of Russian public diplomacy* (M.D. Suslov, O. Wasiuta, M. Delong, A. Wierzbicki); and as *an instrument of soft power* (M. Laruelle, N.A. Kozlovitseva, R. Loś, M. Van Herpen, M. Gorham). However, despite this variety of interpretations and methodological approaches,

these definitions do not fully encapsulate the studied concept. Some focus on general characteristics such as language, ethnicity, or religion, while others center on the ideology of the Russian government, with significant emphasis on Putin's policies.

In our view, the conceptualization of the "Russian World" is a far more intricate construct, comprising two categorical series of notions (social groups and value systems) and three pragmatic conceptual functions (mythologeme, cultureme, and ideologeme). Each conceptual function, as a system of values, serves as an organizing principle for a particular social group. Consequently, we can identify "three fundamentally different sociocultural communities":

the "Russian World I," which is Russian society as a synergistic transnational sociocultural space based on the linguistic, social, and personal interactions of its subjects, united by the mentality and a system of cultural and civilizational values (i.e., the "Russian World" mythologeme); the "Russian World II," which is the Russian (Russian-speaking) intelligentsia as a cybernetic multinational sociocultural space based on the linguistic, social, and personal interactions of its subjects, united by a system of spiritual values (i.e., the "Russian World" cultureme); the "Russian World III," which is the Russian government (political and administrative elite) as a political class based on formal and informal hierarchical ties, united by the state ideology (i.e., the "Russian World" ideologeme) [Starodubtseva 2022, p. 157].

Each community possesses its own distinct and unparalleled set of values, albeit some of them may overlap to varying extents. This allows all of them to be united under the term **Russian sociocultural space**. In this sense, the "Russian World" concept encompasses this entire space as a whole. Thus, we propose terminologically separating the three social groups within the cultural and civilizational space of the "Russian World" (I, II, and III) and, accordingly, the three axiological conceptual functions of the "Russian World" (mythologeme, cultureme, and

ideologeme). The proposed structure of the “Russian World” concept provides only the formal framework of this cognitive unit. Further on, we will separately present the scope and content of this concept based on material from the Russian national corpus.

THE “RUSSIAN WORLD” CONCEPT IN THE RUSSIAN NATIONAL CORPUS

This section focuses on understanding the meaning and usage of the “Russian World” concept through the Russian national corpus. The search in the corpus was carried out using the method of continuous sampling on the search query *русский мир* (russkiy mir) to identify its semantic field. This search covers the period between 1842 and 2023, according to the panchronic corpus, encompassing the first recorded use of the “Russian World” concept up to the present. We do not distinguish between graphical variations but only note that there are four variations present in the corpus: *Русский Мир*, *Русский мир*, *русский мир*, and *русский мiр*. In earlier usages, as shown by the panchronic corpus, there are spellings: *Русскiй Мiръ* and *русскiй мiръ*.

Despite its high popularity in the socio-political macro-discourse of both Russia and the post-Soviet space, as well as in other countries, the “Russian World” concept appears in the Russian national corpus infrequently. According to a search in the general corpus, it appears in only 202 texts, with a total of 366 examples. In comparison, in the newspaper corpus, the “Russian World” concept appears in 1168 texts with 2026 examples, which is six times more than in the main corpus.

Based on these data, we can observe that it is commonly used in media discourse. However, it is not relevant to analyze the connotations and narratives based on the material of the newspaper corpus, given that it comprises only the mainstream and regional media: *Парламентская газета* (Parlamentskaya gazeta), *РИА новости* (RIA novosti),

Московский комсомолец (Moskovskiy komsomolets), *Коммерсант* (Kommersant), *Известия* (Izvestiya), *РБК* (RBK), *Lenta.ru*, *Vesti.ru*, etc. That is, in this case, it is impossible to analyze oppositional media, such as, for example, *Новая Газета* (Novaya Gazeta), *Настоящее время* (Nastoyashcheye vremya), *Медуза* (Meduza), *Дождь* (Dozhd'), *Проект* (Proyekt). A full comprehension of the concept's functioning and connotations will be unattainable in this instance. Also, we do not take into account eponymous examples: *Russkiy Mir Foundation* (12 references), *Russkiy Mir publishing house* (24), *Russkiy Mir company* (11), *Russkiy Mir assembly* (6), and *Russkiy Mir project* (3).

The following discussion centers on some examples from the Russian national corpus that exemplify the conceptualization of the “Russian World” notion. Given that it is impractical to encompass all examples, we have opted to focus only on a few specific ones, classifying them according to their connotations.

THE “RUSSIAN WORLD” AS A CERTAIN TERRITORY

To begin, let us examine the representation of the “Russian World” as the territory of Kievan Rus, which differs significantly from the understanding of the “Russian World” centered around tsarist or modern Russia²:

ST (1) Ярослав расширял область русского мира подчинением новых земель.

TT (1) Yaroslav expanded the area of the Russian world by subjugating new lands.

ST (2) Новгород стоял вдали, так сказать, в углу; за ним кончался русский мир.

TT (2) Novgorod stood at a distance, so to speak, in a corner; the Russian world ended behind it.

² All Russian examples in this text are sourced from: *Natsional'nyy korpus russkogo yazyka*. [National Corpus of the Russian Language], translated into English by A. Starodubtseva.

These examples incorporate markers of locality such as ‘*расширять область*’ (expanding the area), ‘*стоять вдали*’ (standing at a distance), ‘*кончился русский мир*’ (the Russian World ended), suggesting a notion of “expansion”. However, it can be challenging to ideologically appeal to the situation when the Kyiv dukes forcibly annexed adjacent territories to their principality, even though the local inhabitants did not identify themselves with them.

The following example, through the predication ‘*крещение русского мира*’ (the baptism of the Russian World), also reflects the understanding of the inhabitants of Kievan Rus under the “Russian World,” forming the basis of the “Triune Rus” concept:

ST (3) ..., тогдашнее крещение русского мира происходило не так добровольно и умильно, как можно заключить по рассказам Сильвестровой летописи.

TT (3) ... the baptism of the Russian world at that time did not take place as voluntarily and tenderly as one might conclude from the stories of the Sylvester Chronicle.

Consequently, there are examples of Ukraine’s inclusion in the “Russian World” area via local nomination ‘*противоположный конец*’ (opposite end), like:

ST (4) По случайному сближению то, что выдумали про Сусанина книжники наши в XIX веке (значит, грамота 1619 года относится к XIX веку!), почти в таком виде в XVII веке случилось действительно на противоположном конце русского мира, в Украине.

TT (4) By a random coincidence, what our scribes in the 19th century fabricated about Susanin (meaning, the charter of 1619 refers to the 19th century!), almost in such a form actually happened in the 17th century at the opposite end of the Russian world, in Ukraine.

It is worth noting that in the corpus, only Ukraine is included in the “Russian World” space, while Belarus is not mentioned.

Having considered examples that relate to the description of the “Russian World’s” historical genesis, from the following example, we see that it is understood directly as Russia itself, that is, the Muscovite state:

ST (5) *Под опекою ханов Москва уже становилась центром русского мира; ее князь в первый раз писался великим князем всяя Руси, и другие князья поневоле должны были идти с московскими полками на Новгород.*

TT (5) Under the tutelage of the khans, Moscow was already becoming the center of the Russian world; its prince was for the first time named the Grand Duke of All Rus', and other princes inevitably had to join the Moscow regiments to Novgorod.

ST (6) *В XIV веке, когда в восточной Руси Москва полагала собою зародыши единого русского государства, на западе совершались перевороты, склонявшие другую половину Руси к политическому и общественному отчуждению от русского мира.*

TT (6) In the 14th century, when in eastern Rus Moscow was laying the foundations of a unified Russian state, revolutions in the west were inclining the other half of Rus towards political and social estrangement from the Russian world.

It is significant that in these examples, the nomination is carried out through metonymy, that is, *Moscow* as a Russian state, namely the Russian Empire. However, there are no instances in the general corpus that equate the modern borders of the Russian Federation with the “Russian World”. On the contrary, some examples refute the “Russian World” being representative of Russia as a state and the concept extending beyond national borders:

ST (7) *Русский мир не только не вмещается в границы национального государства русских, но отрицает саму возможность создания такого государства.*

TT (7) The Russian world not only does not fit within the borders of the Russian national state but also denies the very possibility of creating such a state.

ST (8) *Именно в таких рамках Русский мир только и может существовать, поскольку уже сегодня он намного шире одного русского государства.*

TT (8) It is precisely within such frameworks that the Russian world can exist since today it is much broader than just one Russian state.

These examples clearly distinguish the boundaries of the “Russian World” from the territorial boundaries of Russia and reflect the expansionist nature of this concept.

THE “RUSSIAN WORLD” AS CERTAIN PEOPLE

Some examples illustrate the perception of the “Russian World” as representing the Russian people. It is also characterized by a profound understanding, which we denote as a synergistic sociocultural space, specifically the “Russian World I”:

ST (9) *Русский мир жил и рос в пространственных просторах и сам тяготел к просторной не стесненности.*

TT (9) The Russian world lived and grew in spatial expanses and itself gravitated towards spacious, unconstrained freedom.

ST (10) *У нового русского мира дикий нрав.*

TT (10) The new Russian world possesses a wild temper.

From these examples, we can observe a reflection of the “turanian traits” [Leszczak 2014, p. 25]. The attributes ‘**дикий нрав**’ (wild nature) and ‘**просторная не стесненность**’ (spacious openness) both characterize this feature and indicate a sense of expansiveness. In addition, there is a construction ‘**единство верховной власти – в Царе**’ (the unity of supreme power in the Tsar) that names another turanian feature: the cult of the leader and the etatistic trait, namely, ‘**чувствуют**

свое единство с ним в единстве государства’ (feel their unity with him in the unity of the state), inherent in the “Russian World I”:

ST (11) *Но все эти разнородные племена, все эти разнохарактерные области, лежащие по окраинам великого русского мира, составляют его живые части и чувствуют свое единство с ним в единстве государства, в единстве верховной власти, – в Царе, в живом всеповеряющем олицетворении этого единства.*

TT (11) But all these heterogeneous tribes, all these diverse regions lying on the outskirts of the great Russian world, constitute its living parts and feel their unity with it in the unity of the state, in the unity of supreme power – in the Tsar, in the living, all-pervasive personification of this unity.

The next important feature of the deep Russian people is “tribalism”, which is also reflected in the corpus [Leszczak 2014, p. 215] through the nomination ‘деревенский’ (rustic):

ST (12) *От какой бы из перечисленных причин ни приключилась болезнь человеку, знахарь, как и весь деревенский русский мир, глубоко убежден, что всякая болезнь есть живое существо.*

TT (12) Regardless of which of the listed reasons a person becomes ill, the healer, like the entire rural Russian world, is deeply convinced that every illness is a living entity.

This context provides insight into the beliefs and practices of rural Russians with a tendency towards magical thinking. Thus, the analysis reveals that the “Russian World” is represented precisely by the deep Russian people, and there are no examples of the modern people of Russia or the Russian-speaking community.

THE “RUSSIAN WORLD” AS AN ORTHODOX COMMUNITY

In some examples, the “Russian World” is understood as an Orthodox community, the borders of which coincide with the jurisdiction of the Russian Orthodox Church (ROC):

ST (13) *Чаянія многихъ поколѣній Православнаго русскаго міра осуществились.*

TT (13) The aspirations of many generations of the Orthodox Russian world have been realized.

ST (14) *Это какой-то отрывок древнего русскаго мира, инок в настоящем смысле и в том духе, в каком я воображаю себе монахов при основании первых наших обителей.*

TT (14) This is like a fragment of the ancient Russian world, a monk in the truest sense and in the spirit in which I envision monks at the founding of our first monasteries.

ST (15) *О нем мы намерены по архипастырскому долгу нашему поведать православному русскому миру.*

TT (15) We intend, as part of our archpastoral duty, to inform the Orthodox Russian world about it.

In these examples, attributive markers such as ‘*православный*’ (Orthodox) and ‘*древний*’ (ancient) align with the idea of religious expansion.

Currently, the “Russian World” concept as the domain of the ROC is frequently evident in the rhetoric of Patriarch Kirill and other church leaders:

ST (16) *В деле укрепления единства Русского мира Московский Патриархат открыт для совместных действий с государственными структурами и общественными организациями всех стран Русского Православия.*

TT (16) In the task of strengthening the unity of the Russian world, the Moscow Patriarchate is open to collaboration with government agencies and public organizations of all countries of Russian Orthodoxy.

This perspective may arise because, legally, Russia as a state cannot claim authority over people beyond its borders, but the church can still exert influence over them as part of its congregation.

THE “RUSSIAN WORLD” VS. THE SOVIET WORLD

The corpus provides contexts that differentiate and compare the “Russian World” with the Soviet Union era. In the following examples, through the attribution ‘традиционный’ (traditional), that is, pre-revolutionary, imperial, the “Russian World” is contrasted with the presence of the Communist Party as well as through predicative constructions like ‘заменен’ (replaced), ‘на месте возникло’ (arose in its place), ‘есть два мира’ (there are two worlds), ‘надобности не существовало’ (there was no need):

ST (17) *Лишь иностранец мог связать «советскую систему» с традиционным «русским миром» и «общиной».*

TT (17) Only a foreigner could associate the “Soviet system” with the traditional “Russian world” and “community”.

ST (18) *Это естественно, ведь Русский мир был заменен коммунистической идеологией, которая долгое время достаточно успешно выполняла роль цементирующей государство силы.*

TT (18) This is natural, as the Russian world was replaced by communist ideology, which for a long time successfully served as a force cementing the state.

ST (19) *Надобности в Русском мире при наличии КПСС не существовало.*

TT (19) There was no need for the Russian world with the presence of the CPSU.

ST (20) *Как говорил Литвинов на Гаагской конференции 12 июля 1922 года, есть два мира: «Советский мир и мир несоветский, или, если предпочитают: Русский мир и мир не-русский».*

TT (20) As Litvinov said at the Hague Conference on July 12, 1922, there are two worlds: “The Soviet world and the non-Soviet world, or, if preferred: the Russian world and the non-Russian world.”

Despite the Bolsheviks’ anti-imperialistic stance, the Soviet Union’s federal structure gave rise to a new empire, blending Russia’s traditional imperialistic aspirations with communism’s expansionist ideology, known as the world proletariat revolution.

In this way, the “Russian World” ideology is deeply intertwined with the Soviet state, as a large Russian-speaking group was formed on the territory of the Soviet space, which, as we see from the following example, led to the Russian World being formed as ‘еще более широкое сообщество’ (an even wider community) than ‘историческая Россия’ (historical Russia):

ST (21) *Не случайно вскоре после распада СССР, последнего, как казалось в -1990е годы, имперского государства на месте исторической России, возникло еще более широкое сообщество – русский мир.*

TT (21) It is no coincidence that soon after the collapse of the USSR, which in the 1990s seemed to be the last imperial state in place of historical Russia, an even broader community arose – the Russian world.

In other words, this refers to the diaspora that P. Shchedrovitskiy, Y. Ostrovskiy, and other political technologists discussed during the 1990s [Shchedrovitskiy, Ostrovskiy 1999].

THE “RUSSIAN WORLD” AS A CULTUREME

An important component of the “Russian World” concept is Russian culture, as well as the Russian-speaking social group, primarily representing it in the informational, ethical, and worldview categories of spirituality, morality, and culture. This social group is composed of the Russian intelligentsia, including individuals involved in culture, education, science, and art. However, the following examples from the corpus unequivocally show that the “Russian World” concept extends beyond the Russian intelligentsia and encompasses individuals who are part of it but living in exile. In some examples, it is characterized by the attribu-

tion ‘*старый русский мир*’ (old Russian World), thereby emphasizing its ties to the pre-revolutionary intelligentsia:

ST (22) *Это был совершенно особый русский мир в зарубежье.*

TT (22) It was a completely unique Russian world abroad.

ST (23) *От Шалона до Парижа можно было доехать за три часа, но так уже создан был старый русский мир, что для выполнения столь простого распоряжения Жилинского потребовалось не один, а целых два дня.*

TT (23) From Chalons to Paris one could travel in three hours, but the old Russian world had been so established that it took not one, but two whole days to execute such a simple order from Zhilinsky.

Also noteworthy are the contexts in which the intelligentsia is contrasted with the common people, represented through evaluative nominations like ‘*горе*’ (grief), ‘*темнота народные*’ (people’s ignorance), and ‘*советское убожество*’ (Soviet squalor), while the Russian intelligentsia is symbolized by markers of traditional spiritual elite culture, including literature, music, and painting. This culture comprises notable and, above all, independent individuals with their own ideological pursuits, preferences, and perspectives:

ST (24) *И старый русский мир имел свои красоты и свои радости; важно знать, ценой каких жертв эти красоты покупались и какой противовес им составляли горе и темнота народные.*

TT (24) And the old Russian world had its beauties and joys; it is important to know at what cost these beauties were bought and what counterbalance they provided to the grief and ignorance of the people.

ST (25) *Книга Любимова позволяла каждому дорисовать параллельный русский мир – с охватывающей весь глобус географией, своей литературой, музыкой, живописью, со значительными, а главное, свободными личностями, их идейными исканиями, вкусами, понятиями и (это читалось между строк) явно жалостливым*

отношением к соотечественникам метрополии – мир, не идущий ни в какое сравнение с окружающим читателя советским убожеством.

TT (25) Lyubimov’s book allowed everyone to draw a parallel Russian world – with geography spanning the entire globe, its own literature, music, painting, with significant, and most importantly, free personalities, their ideological searches, tastes, concepts, and (it was read between the lines) a clearly pitying attitude towards the compatriots of the metropolis – a world incomparable with the surrounding Soviet poverty experienced by the reader.

Following October 1917, the authorities were tasked with addressing illiteracy and encouraging mental labor in line with communist ideology. This led to the use of attributions like ‘читающий’ (reading) and ‘образованный’ (educated):

ST (26) *Она в то время облетела весь читающий русский мир и выражала общее настроение.*

TT (26) At that time, it circulated throughout the entire reading Russian world and expressed the general mood.

ST (27) *Образованный русский мир как бы впервые очнулся к тридцатым годам, как будто внезапно почувствовал невозможность жить в том растерянном умственном и нравственном положении, в каком оставался дотол.*

TT (27) The educated Russian world seemed to awaken for the first time in the thirties as if suddenly realizing the impossibility of continuing to live in the confused mental and moral state in which it had previously remained.

On the other hand, this new intelligentsia drew value models precisely from the traditions of the pre-revolutionary Russian intelligentsia, Russian literature, art, and philosophy, as well as from the Western European cultural and civilizational tradition (to which, in part, Marxist

ideology also referred), embodying values such as human dignity, freedom, equality, fraternity, and rationalism:

ST (28) *Но оно и тот русский мир, который, будучи политически свободным, может и должен бороться против овладевшей Россией коммунистической партии.*

TT (28) But it is also that Russian World which, being politically free, can and must fight against the Communist Party that has taken control of Russia.

Here it is significant to pay attention to the predications ‘*очнуться*’ (to wake up), ‘*почувствовать невозможность жить*’ (to feel the impossibility of living), ‘*бороться*’ (to fight), which reflect the crucial role of the intelligentsia as an instrument in the struggle against the political regime, defending the interests of not only themselves but also the entire populace.

It is substantial to acknowledge that the examples found in the corpus link the “Russian World” primarily to the Russian intelligentsia in emigration. However, the cultural dimension of the “Russian World,” which refers to the world of Russian culture such as literature, ballet, art, and music, is not reflected.

THE “RUSSIAN WORLD” AS AN IDEOLOGEME

The axiological function of the “Russian World,” namely the ideologeme, deserves special attention since the “Russian World” concept is most often associated with it. The corpus contains examples that present it as an idea and ideology:

ST (29) *В -1990е годы идея Русского мира поднималась, но не находила активной поддержки.*

TT (29) In the 1990s, the idea of the Russian World emerged but did not find active support.

ST (30) *В этом сила Русского мира как идеологии, способной преодолевать границы.*

TT (30) This is the strength of the Russian World as an ideology capable of transcending borders.

Some contexts also mention the Eurasians, who consider Russia as a distinct cultural and ethnographic world, occupying the middle space between Europe and Asia:

ST (31) *Русский мир евразийцы ощущают как мир особый и в географическом, и в лингвистическом, и в историческом, и в экономическом и во многих других смыслах.*

TT (31) Eurasians perceive the Russian World as a unique world in geographical, linguistic, historical, economic, and many other respects.

There are also contexts in which the “Russian World” represents a special system of spiritual values, through assessment nominations such as ‘**конфедерация справедливости**’ (confederation of justice) and ‘**равенство прав и возможностей**’ (equality of rights and opportunities), as well as an ideological marker ‘**всем народам**’ (for all peoples):

ST (32) *Русский мир не государство нации, но государства (во множественном числе) идеи – своего рода конфедерация справедливости, обеспечивающая равенство прав и возможностей всем входящим в него народам.*

TT (32) The Russian world is not a nation-state, but states (in the plural) of an idea – a kind of confederation of justice, ensuring equality of rights and opportunities for all the peoples it encompasses.

Significantly, the following example represents countries of the post-Soviet region, the unifying element of which is the “Russian World” as ‘**особая духовная система ценностей**’ (a unique spiritual system of values):

ST (33) *Мы продолжаем жить в разных странах, некоторые родились за пределами России, но у нас есть символы, есть ценности, которые нас объединяют и которые сохраняют Русский мир, имеющий быть во многих государствах и странах, Русский мир как особую духовную систему ценностей.*

TT (33) We continue to live in different countries, some of us were born outside of Russia, but we have symbols, we have values that unite us and that preserve the Russian World, which exists in many states and countries, the Russian World as a unique spiritual system of values.

This nomination has already become a precedent in Russian media discourse, which rather implies an idealized view of the Soviet past fueled by a sense of nostalgia.

THE “RUSSIAN WORLD” AS AN ANTIPODE OF WESTERN IDEOLOGY

In general, analyzing Putin's and the current government's rhetoric, as well as the discourse of the Russian pro-government media where this ideology is reflected, it can be noted that it is associated with the creation of a single space and the revival of old ties (i.e., the imperial idea), opposing Western ideologies (i.e., anti-democratism and illiberalism), and strengthening the country (i.e., through militarization and centralization of power), which is also reflected in the corpus:

ST (34) *Так вот, Русский мир объединяет людей на более надежной, более возвышенной и более приемлемой для всех народов основе, чем банальное американское стремление к потреблению.*

TT (34) Thus, the Russian world unites people on a more reliable, more elevated, and more universally acceptable basis than the banal American pursuit of consumption.

ST (35) *И Русский мир не навязывает «единый демократический стандарт» по американскому образу.*

TT (35) And the Russian world does not impose a “single democratic standard” following the American example.

ST (36) *Она отличается от американского «плавильного котла» и от китайского «небесного мандата» тем, что Русский мир не ассимилирует окружающие культуры, превращая всех в ханьцев (пусть и заимствуя многие достижения ассимилируемых народов).*

TT (36) It differs from the American “melting pot” and the Chinese “mandate of heaven” in that the Russian world does not assimilate surrounding cultures, turning everyone into Han Chinese (even while borrowing many achievements of the assimilated peoples).

Here, the “Russian World” is presented through attributions like ‘**надежный**’ (reliable), ‘**более возвышенный**’ (more sublime), and ‘**более приемлемый**’ (more acceptable), which is contrasted with the United States, represented by ‘**плавильный котел**’ (melting pot), and verbalizing it through the negative connotation of consumerism as ‘**стремление к потреблению**’ (pursuit of consumption).

It is noteworthy that China is referenced in the text, despite typically being portrayed by authorities as a partner to Russia. However, in the corpus, we see a derogatory predication ‘**превращать в ханьцев**’ (turn into Han Chinese), that is, to make someone forcibly Chinese. While the “Russian World” is presented through ideological predicative markers like ‘**не навязывает**’ (does not impose), ‘**не ассимилирует**’ (does not assimilate), but ‘**объединяет**’ (unites), and another significant ideological marker ‘**для всех народов**’ (for all peoples), which again emphasizes the expansionist nature of this idea.

That is, the “Russian World” is not a closed space, but it’s dynamically expanding and open to those who share its principles of existence. Thus, anyone can become Russian; only the desire is needed:

ST (37) *Русский мир – культурный, идеологический, политический выбор, в него не попадают по гражданству или праву рождения.*

TT (37) The Russian world is a cultural, ideological, and political choice; entry into it is not determined by citizenship or birthright.

ST (38) *Русский мир тем и отличается, что в нем русскими могут быть люди без капли русский крови.*

TT (38) The Russian world is distinguished by the fact that in it, people without a drop of Russian blood can be Russian.

ST (39) *В таком виде Русский мир является действительно универсальной идеологией, подходящей и русскому, и якуту, и французу, и японцу, поскольку не покушается на их культурные особенности, декларируя не конкуренцию, но конвергенцию культур.*

TT (39) In this form, the Russian World is indeed a universal ideology, suitable for Russians, Yakuts, French, and Japanese, as it does not infringe on their cultural characteristics, declaring not competition but the convergence of cultures.

These examples also reflect the expansionist character through the ideological nomination ‘**выбор**’ (choice) as a conscious step and mention various ethnic groups (European and Asian), implying that this ideology suits the whole world through the phrase ‘**без капли русской крови**’ (without a drop of Russian blood), as well as the attributive characteristics ‘**универсальный**’ (universal) and ‘**подходящий**’ (suitable), indicating that the “Russian World” is not just the space of Russians or Russia, but an ideology that can and should spread across the globe.

NEGATIVE CONNOTATIONS

Additionally, in the corpus, contexts were found containing some negative connotations. Despite their extreme scarcity, namely only 3 examples, they represent the “Russian World” as an ideology, the implementation of which entails human sacrifices, as illustrated through the predicative construction ‘**сдохнуть за Русский мир**’ (to die for the

Russian World) and the nomination ‘**в окопе**’ (in the trench), which carries the connotation of death during war:

ST (40) *Да, это торговля человеческой: низам – сдохнуть в окопе за друга Асада, Кима, партию, Русский мир (нужное подчеркнуть), Верхам – бабло за каждую предоставленную тушку пушечного мяса.*

TT (40) Yes, this is a trade in human flesh: for the lower classes – to die in a trench for Assad, Kim, the party, the Russian World (underline as appropriate), for the upper classes – money for each provided carcass of cannon fodder.

The next example, although not directly indicating a negative connotation, includes the derogatory construction ‘**тушка пушечного мяса**’ (carcass of cannon fodder) to describe combatants, as well as pejorative terms for money like ‘**бабло**’ (bablo – moolah) and ‘**денежки**’ (*denezhki* – quid). There is also a negative lexical marker ‘**бомбардировки сирийского асфальта**’ (bombing of Syrian asphalt), which, through the nominations *bombing* and *asphalt*, indicates the ruthless obliteration of peaceful infrastructure and, ultimately, the disruption of someone’s peaceful existence:

ST (41) *Полученные денежки можете употребить на продвижение «русского мира» и бомбардировки сирийского асфальта.*

TT (41) You can use the money you receive to promote the “Russian World” and to bomb Syrian asphalt.

The following example reflects the connotations of war, death, and destruction, which have been actively manifested in Ukrainian discourse since the beginning of the war in Donbas, i.e., since 2014 [Starodubtseva 2022a]. However, similar ones can be found in the Russian national corpus:

ST (42) [ВОЛОДИМИР С (муж)] *А что же ещё принесёт «русский мир» в Сирию, кроме смертей и разрушений? 1. «То, что мы видим в Сирии, может длиться бесконечно».*

TT (42) [VOLODYMYR S (man)] What else will the “Russian World” bring to Syria, apart from death and destruction? 1. “What we see in Syria could last indefinitely.”

It is noteworthy that the author of this commentary is identified in the corpus. From the spelling of the name, it becomes apparent that he is of Ukrainian ethnicity. It is significant as it reflects the tense relationship between Russia and Ukraine at the time of publication.

Although all three examples pertain to comments made on news articles and fall under the category of media discourse, they showcase the recent negative associations attached to the “Russian World” concept. It is a departure from the typical Russian discourse, more commonly associated with the Ukrainian one, and also reflects the views of the Russian opposition discourse following the commencement of the extensive conflict between Russia and Ukraine.

CONCLUSION

The analysis conducted on the material of the Russian national corpus reveals that the “Russian World” concept has a long history of functioning. Its mentions date back to the mid-19th century. However, there is a lack of unity in understanding what the “Russian World” is and where its borders lie. Territorially, it most often includes Kievan Rus and the Russian Empire, often represented through the metonymy of *Moscow*. However, this definition cannot be attributed to the modern understanding of the “Russian World” as the world of the Russian Federation. Some contexts define the “Russian World” as an Orthodox community, while a small group of examples sees it as representing the Russian deep people.

Interestingly, most examples of the cultureme reflect it as the space of the Russian intelligentsia, namely, the part that emigrated, nominating it via the attribution ‘old,’ emphasizing its belonging to the pre-revolutionary wave of emigration. Some contexts understand the “Russian World” as a special world order and a stronghold of spiritual and traditional values, which is opposed to the West, as seen in examples noting the USA and China.

At the same time, there is no representation of the “Russian World” as a space of the Russian language or a Russian-speaking community, except for quotes from Putin’s speeches, which suggests that in this case, it is predominantly an ideologeme. Throughout its entire existence, the concept consistently displayed an idea of expansion and territorial claims towards neighboring areas, as evidenced by the analyzed contexts.

Therefore, the data testifies to the functioning of the “Russian World” concept in the corpus to a greater extent as a cultureme and ideologeme and to a lesser extent as a mythologeme.

SOURCES

Natsional'nyy korpus russkogo yazyka. [National Corpus of the Russian Language]. [online]. Available at: < <https://ruscorpora.ru> > [Accessed 30 August 2023]. [In Russian].

REFERENCES

Leszczak, Oleg (2014), *Rosyjski etniczny obraz świata w aspekcie kulturowo-cywilizacyjnym i lingwosemiotycznym*, Toruń.

Leszczak, Oleg, Stefański Ryszard (2022), *Wojna w Ukrainie jako konflikt cywilizacyjny* [The war in Ukraine as a civilizational conflict]. [video online] Available at: < <https://www.youtube.com/watch?v=H3jBO2CLQrk> > [Accessed 23 August 2023]. [In Polish].

Ostrovskiy, Yefim, Shchedrovitskiy, Pyotr (1999), *Rossiya: strana, kotoroy ne bylo. Russkiy arhipelag* [Russia: a country that never existed. *Russian archipelago*]. [online] Available at: <https://archipelag.ru/ru_mir/history/history99-00/shedrovicky-possia-no/> [Accessed 15 June 2023]. [In Russian].

Starodubtseva, Anastassiya (2022), “The Russian World: a Problem of Conceptualization.” In: *Conceptualization and verbalization of human experience*. Ed. O. Leszczak. Kielce, p. 151–172.

Starodubtseva, Anastassiya (2022a), Negative Connotations of the ‘Russian World’ Concept Against the Backdrop of the Russian-Ukrainian War 2022. *Respectus Philologicus*, 42(47), pp. 141–53. <https://doi.org/10.15388/RESPECTUS.2022.42.47.114>

01.01.2024

Arina Sydorkina

ORCID: 0000-0003-2433-1165; sydorkina.arina@gmail.com
Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

Ryszard Stefański

ORCID: 0000-0002-2117-7345; ryszard.stefanski@ujk.edu.pl
Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

**EXPANSIONIST NARRATIVES
IN CONTEMPORARY MEDIA DISCOURSE OF
JAPANESE EMPIRE**

**NARRACJE EKSPANSJONISTYCZNE
WE WSPÓŁCZESNYM DYSKURSIE
MEDIALNYM JAPONII**

ABSTRACT

This study investigates Japan's expansionist narratives within contemporary media, emphasizing how these narratives weave through the nation's cultural, economic, and military domains. It explores the concept of "Nihonjinron" to understand Japan's unique identity and its strategic use of cultural diplomacy, particularly through the "Cool Japan" initiative. Despite facing challenges, these efforts underline Japan's shift from traditional imperialism to a modern approach that prioritizes soft power to influence global cultural trends. Utilizing Critical Discourse Analysis, this article sheds light on the role of media in shaping and projecting Japan's national identity

and international stance, revealing the intricate balance between maintaining cultural uniqueness and exerting global influence.

Keywords: expansionism, imperialism, media discourse, Japan, soft power, hard power, critical discourse analysis, “Nihonjinron”

STRESZCZENIE

Niniejsze studium bada ekspansjonistyczne narracje Japonii we współczesnych mediach, podkreślając, w jaki sposób narracje te przeplatają się z kulturowymi, gospodarczymi i militarnymi domenami narodu. Szczególnej analizie poddana została koncepcja „Nihonjinron”, by zrozumieć wyjątkową tożsamość Japonii oraz strategiczne wykorzystanie dyplomacji kulturowej, w szczególności poprzez inicjatywę „Cool Japan”. Pomimo wyzwań, wysiłki te podkreślają japońskie przejście od tradycyjnego imperializmu do nowoczesnego podejścia, które priorytetowo traktuje miękką siłę (soft power), w celu wpływania na globalne trendy kulturowe. Wykorzystując krytyczną analizę dyskursu, artykuł ten rzuca światło na rolę mediów w kształtowaniu i projekcji japońskiej tożsamości narodowej i postawy międzynarodowej, ujawniając złożony balans między utrzymaniem kulturowej wyjątkowości a oddziaływaniem na sprawy globalne.

Słowa kluczowe: ekspansjonizm, imperializm, dyskurs medialny, Japonia, soft power, hard power, krytyczna analiza dyskursu, *Nihonjinron*

INTRODUCTION

This and another article of ours (‘The Expansionist Narrative in Contemporary Media Discourse of the Russian Federation Compared to the Parallel Narrative in the Empire of Japan’) represent corresponding studies on state expansionism in Japanese and Russian media discourse. Although separate, they are best understood when viewed complementarily. This article outlines the methodological and theoretical groundwork for researching expansionist narratives in

the media and analyzes Japanese media discourse on this topic. The following article discusses this discourse within Russian-language media and provides a comparative analysis of the two narratives.

According to Andrzej Wierciński, the founder of the Polish school of general anthropology, expansionism is one of the four principles defining humans in three systemic wholes: the socialized individual, the population, and humanity in the sense of a biocultural species. [Wierciński, 2010, p. 17] Expansion in the population dimension, including the political-state dimension, often has a military character and can take the form of imperialism. It often also has an economic or cultural character. Pure forms of expansion rarely occurred in history; they usually proceeded in parallel. Nonetheless, in certain time periods, one of these forms could predominate, dominate, only to recede into the background in another period, being replaced by others. In the case of expansionism, where the state is the subject, each of these forms had to be equipped with a political factor, hence we should define them as: military-political, economic-political, and cultural-political. In this typology, we can use the nomenclature known not only in political science of international interactions, the nomenclature of hard power and soft power, with the understanding that they could be the boundary points in this typology. From exclusively military-political influence (hard power) to exclusively cultural influence (soft power). In reality, there is a whole spectrum of intermediate forms, and such will be presented in this work in relation to two different types of expansionism – Japanese and Russian.

Imperialism represents one of the predominant forms of expansionism. It is a concept as ancient as civilization itself, continues to hold paramount significance in the contemporary world. This article aims to delve into the multifaceted nature of imperialism, examining its current relevance in a globalized socio-political landscape of Japan and Russia. The concept of imperialism, traditionally understood as

the policy, practice, or advocacy of extending power and dominion of a nation, especially by direct territorial acquisition or by indirect control over the political or economic life of other areas, has been a subject of intense scholarly debate [Britannica].

The theoretical framework of imperialism spans across various academic disciplines, with notable contributions from scholars in cultural and political studies. In cultural studies, figures like Edward Said and Homi K. Bhabha have explored imperialism's impact on cultural representations and identity formations in colonized societies [Said, 1978, *passim*; Bhabha, H.K. 1994, *passim*]. In contrast, political studies have seen contributions from Lenin and Gramsci, who examined the economic motivations and cultural hegemony aspects of imperialism [Lenin, 1933, *passim*; Gramsci, 1999, *passim*].

Modern imperialism, often subtler than its historical counterparts, manifests in forms such as economic dominance, cultural influence, and technological superiority, significantly impacting global power structures and societal norms.

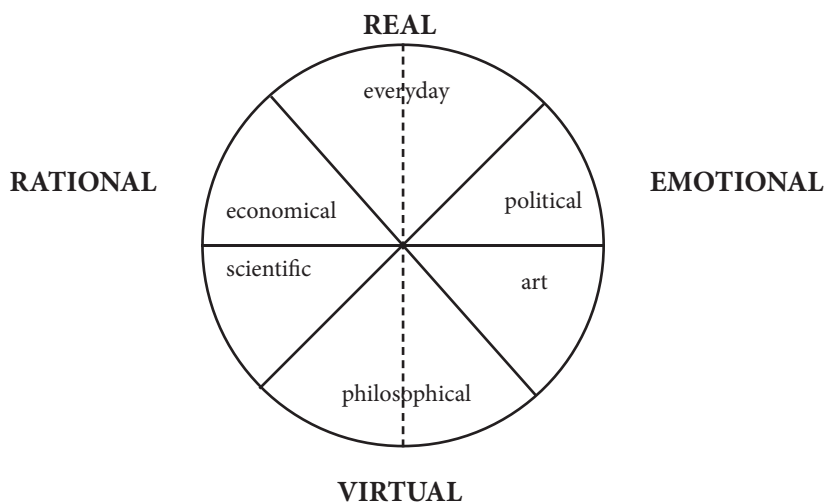
The history of imperialism can be traced back to ancient civilizations, with prominent examples including the Greek and Roman empires. Greek imperialism, particularly under Alexander the Great, and the Roman Empire are notable historical instances where extensive territories were unified under a single rule.

However, these empires also highlight the complexities and moral dilemmas associated with imperial expansion. The modern era has seen various phases of imperialism, particularly the creation of vast colonial empires by European powers between the 15th and 18th centuries, and later between the mid-19th century and World War I. Nations like England, France, the Netherlands, Portugal, and Spain established expansive overseas empires, impacting various regions including the Americas, India, and the East Indies.

In contemporary political discourse, expansionism often involves a combination of hard power (military and economic) and soft power (diplomatic and cultural). While related to colonialism, imperialism as a concept can apply to other forms of expansion and governance. The term has evolved to include not only traditional empires but also contemporary forms of neocolonialism, reflecting a broader range of dominance and subordination dynamics.

Imperialism, at its core, can be primarily understood as a world-view deeply intertwined with political views as well as cultural and civilizational values. This conception of imperialism transcends mere political or economic ambition; it embeds itself in the fundamental understanding and interpretation of the world.

To unravel where the imperialist narrative originates, one must consider various spheres of human activity. Oleg Leszczak, a Polish methodologist delineates these spheres of human experience into tangible realms – economic, everyday, and societal – and virtual realms, such as philosophy, art, and science.

Scheme 1. Functional-pragmatic scheme of human experience typology [Leszczak, 2010, p. 17]

Drawing from Leszczak's categorization of human experience, it becomes evident that nationalism, an often integral aspect of imperialist doctrine, undoubtedly belongs to the philosophical and worldview realm of human experience. However, exploring this sphere poses challenges; understanding imperialism within this realm would ideally require an examination of the individual worldview of each person.

What then are we investigating? Our focus shifts to **discourse analysis** – the study of media texts that are symptomatic of the imperial worldview. This approach allows for an examination of how expansionism is reflected and perpetuated in public narratives and media representations.

If expansionism originates in the philosophical sphere, then the political and economic spheres – along with aspects of the scientific domain – serve as instruments through which expansionism manifests and realizes itself. These spheres act as conduits for imperialist ideologies, translating abstract concepts into tangible policies and actions that exert influence and control.

This analysis posits expansionism not just as a series of political or economic strategies, but as a broader ideological construct that permeates various aspects of human experience and expression. As such, understanding expansionism requires a multi-dimensional approach that considers its philosophical roots as well as its practical manifestations in politics, economy, and culture. To conduct a comprehensive analysis of the imperial narrative within the contemporary media discourse of Japan and the Russian Federation, our research employs a **multi-faceted methodological approach**, grounded in media studies and discourse analysis. This approach is designed to systematically dissect and understand the nuances of media representations and narratives that reflect or promote imperial ideologies. A primary method is Critical Discourse Analysis (CDA). This approach is instrumental in uncovering the underlying ideologies and power structures embedded in media narratives. CDA helps in interpreting the subtleties of language, imagery,

and symbolism that are used in media to construct and perpetuate imperial narratives. This method draws from the work of scholars like Norman Fairclough and Ruth Wodak, who have extensively discussed the applications of CDA in media studies [Fairclough, 1995, *passim*; Wodak, 2009, *passim*]. Also employing a comparative method, we analyze media discourses from both Japan and the Russian Federation to identify similarities and differences in their imperial narratives. This cross-cultural comparison provides insights into how different socio-political and historical contexts influence the articulation of imperial narratives in media. We select specific case studies from each country's media outputs to conduct an in-depth analysis. These case studies are chosen based on their relevance, popularity, and the presence of clear imperial narratives. This method allows for a more detailed examination of the specific ways in which imperial narratives are constructed and disseminated in contemporary media. Together, these methods provide a comprehensive toolkit for analyzing the imperial narrative in contemporary media discourse, enabling a nuanced understanding of how such narratives are constructed, maintained, and perceived in the societies of Japan and the Russian Federation.

The imperial narrative can be identified by certain distinct features that set it apart from other forms of political and cultural discourse. One primary characteristic is the emphasis on **national superiority** and **exceptionalism**. This is often manifested through media portrayals that glorify the nation's history, culture, and achievements, painting a picture of inherent dominance over others. Another key feature is the portrayal of **expansionist policies as both inevitable and morally justified**, often couched in the language of bringing 'civilization' or 'development' to less developed regions. Additionally, the imperial narrative tends to construct a clear '**us vs. them**' dichotomy, where the 'other' is often depicted as inferior, exotic, or threatening, thereby legitimizing the need for control or intervention by the imperial power.

The communicative strategies of an empire in media and public discourse are multifaceted and sophisticated. One common strategy is the use of **persuasive language** and imagery to create a sense of **national unity and purpose** around imperial ambitions. This involves the utilization of symbolic elements, such as flags, anthems, and historical references, which resonate with national pride and identity. **Propaganda** is another key tool, used to shape public opinion and garner support for imperial policies. This can take the form of biased news reporting, censorship, or the strategic use of information and misinformation. Furthermore, narratives that reinforce **cultural and racial hierarchies** are employed to justify imperial domination and to downplay or rationalize the negative impacts of imperial actions on other nations or groups.

The language used in imperial discourse often reflects the underlying philosophy and ideology of imperialism. This is evident in the choice of words and phrases that connote power, control, and superiority. Terms like *sphere of influence*, *civilizing mission*, or *manifest destiny* have historically been used to give a noble veneer to imperialist ventures. The use of euphemisms is also common to downplay the aggressive nature of imperial actions; for example, referring to military invasions as *interventions* or *peacekeeping missions*. Language in imperial discourse is also characterized by its binary oppositions, such as *civilized vs. barbaric*, *advanced vs. primitive*, which are used to establish a hierarchy between the imperial power and the subjects of imperialism. Such linguistic choices not only reveal the imperialist mindset but also serve to reinforce and perpetuate imperialist ideologies.

CHARACTERISTICS OF THE JAPAN DISCOURSE

Japan experienced a prolonged and significant period as an empire, which had far-reaching impacts both historically and in contemporary times. Historically, Japan's imperial period is most prominently marked

by the Meiji Restoration in 1868, leading to rapid modernization and expansionist policies. The peak of Japan's imperial era was from the late 19th century to the end of World War II. During this time, Japan pursued aggressive expansionist policies, exemplified by its actions in the First Sino-Japanese War (1894-1895), the Russo-Japanese War (1904-1905), and its invasion and occupation of various territories. The annexation of Korea in 1910 and the occupation of Manchuria in 1931 are prominent examples. This period is detailed in scholarly works such as "The Making of Modern Japan" by Marius B. Jansen, [Jansen, 2000, pp. 414-445], which explores Japan's transformation into a modern imperial power. After its defeat in World War II and the adoption of a pacifist constitution, Japan's approach to its imperial legacy and ambitions changed significantly.

In the scholarly examination of Japanese imperialism, the ideological construct of "Nihonjinron" emerges as a fundamental narrative, intricately woven into the fabric of Japan's imperial ambitions and strategies. Defined broadly, "Nihonjinron" encompasses a set of theories and discourses that articulate the supposed uniqueness of the Japanese people, culture, and societal structures, advocating for a distinct national identity that is often posited as being incomparable to other nations. This concept, critically assessed by Peter N. Dale inherent distinctiveness, highlighting how such ideologies have been historically leveraged to foster national cohesion and justify imperialist endeavors [Dale, 1986, *passim*]. Furthermore, the role of "Nihonjinron" in underpinning Japan's imperial strategy is illuminated through its deployment in both mobilizing the domestic populace towards unified national objectives and rationalizing Japan's expansionist policies on the global stage. Koichi Iwabuchi delves into the utilization of Japan's cultural identity, as framed by "Nihonjinron", in exerting soft power and influencing international perceptions, indirectly supporting imperialistic agendas [Iwabuchi, 2015, p. 420]. Additionally, the authors of the collective work

edited by Stephen Vlastos, “Mirror of Modernity: Invented Traditions of Modern Japan”, explore the construction of modern Japanese identity through invented traditions, many of which align with Nihonjinron narratives, to foster a sense of unity and justify expansionist policies. [Vlastos, 1998, p. 79] Through these scholarly works, it becomes evident that “Nihonjinron” has not only been pivotal in shaping Japan’s self-perception and national identity but has also played a crucial role in the articulation and execution of its imperial strategies, blending cultural ideology with geopolitical ambitions.

A) CULTURAL POLICY (SOFT POWER)

After World War II, Japan focused on rebuilding its economy and society. During this period, Japanese culture began to spread internationally, primarily through its technological advancements and manufacturing expertise. Brands like Sony and Toyota became household names globally. Although it would be inaccurate to assert that during this period, Japanese culture flourished predominantly through pop culture avenues. Instead, the primary driver of Japan’s soft power was its economic prowess rather than its cultural exports. “...as the designer of Sony’s Walkman, Kuroki Yasuo, has lamented, consumers around the world eagerly buy their made-in-Japan Sony Walkmans, but few outside the country ever play Japanese music on them”. [Watanabe and McConnell, 2008, p. 104]

Only later happened the rise of Japanese pop culture exports. In the 1990s, despite the economic stagnation in Japan (the Lost Decade), Japanese popular culture, especially anime, manga, and video games, gained a massive global following. Iconic creations like Pokémon, Dragon Ball and Sailor Moon became integral parts of international pop culture. Many scholars and observers consider the late 1990s and early 2000s as the peak of Japan’s cultural expansion. [Watanabe and McConnell, 2008, p. 128]

This wave of cultural expansion was further consolidated through initiatives such as the “Cool Japan Initiative” and the JET (Japan Exchange and Teaching) Program, among other governmental strategies. These programs aimed to strengthen the presence of Japanese culture abroad and cultivate a positive global image of Japan. According to Nye, international educational exchange programs such as JET are the third pillar of public diplomacy that enhances a nation’s soft power. The goal of such programs is “the development of lasting relationships with key individuals over many years through scholarships, exchanges, training, seminars, conferences and access to media channels” [Nye, 2004, p. 109]. This dimension of public diplomacy, in his view, helps to “create an attractive image of a country and . . . improve its prospects for obtaining its desired outcomes” [Nye, 2004, p. 110].

The “Cool Japan Initiative”, spearheaded by the Ministry of Economy, Trade and Industry (METI) around 2010, was also formulated to enhance the international appeal and influence of Japanese cultural products, ranging from anime and manga to fashion and cuisine.¹

Central to this initiative is the concept of leveraging Japan’s rich pop culture heritage to redefine the country’s image on the global stage. “Cool Japan” strategically brands Japanese products with the uniqueness of its culture, aiming to shift international perceptions from Japan’s historical imperial past to its modern cultural innovations. The initiative received substantial government funding, with a budget of ¥19 billion in 2011 alone, reflecting the government’s commitment to cultural promotion as a key aspect of its international strategy.²

¹ Snow, N. (2019). Cool Japan: Case Studies from Japan’s Cultural and Creative Industries (日本の文化のおよび創造産業の事例研究). “Social Science Japan Journal”, 22(2), 338–341. <https://doi.org/10.1093/ssjj/jyz013>

² Margolis, E. (2021). Cool Japan campaign at a crossroads 10 years after setting sights abroad (クールジャパンキャンペーンが岐路に立つ - 海外展開から10年). The Japan Times. Retrieved from <https://www.japantimes.co.jp/culture/2021/05/31/general/cool-japan-success/> (Accessed: 2 February 2024).

The spread of anime, Japanese food culture, and crafts globally has been significantly influenced by this initiative. For instance, the international growth of Japanese restaurants from around 21,000 in 2006 to approximately 156,000 in 2019 underlines the success of “Cool Japan” in popularizing Japanese cuisine. Additionally, the initiative has facilitated the expansion of manga and anime, further solidifying Japan’s standing as a cultural powerhouse.³

In summary, the “Cool Japan” initiative represents a modern interpretation of imperial ambitions, where cultural influence supersedes traditional forms of hard power. It underscores the importance of cultural exports in nation-branding and highlights the potential of soft power in contemporary international relations.

However the Japanese government’s initiatives, notably “Cool Japan” and the Japan Exchange and Teaching (JET) Program, were launched with high hopes but faced several hurdles and criticisms, suggesting a gap between their ambitions and outcomes.

In the academic work “Soft Power Superpowers” several reasons are outlined for the limited success of the Japan Exchange and Teaching (JET) initiative. The authors highlight that the effectiveness of the program was partly undermined by challenges in integrating Assistant Language Teachers (ALTs) into local schools, noting that this integration process encountered significant obstacles. Furthermore, they argue that the smooth implementation of the JET Program was hindered by varying reactions at different administrative levels – national, prefectural, and local. Additionally, they identify a critical issue in the form of a disconnect between the intended message of the program and the actual policy implementation. This multi-level analysis underscores the com-

³ Snow, N. (2019) Cool Japan: Case Studies from Japan’s Cultural and Creative Industries (日本の文化的および創造産業の事例研究). “Social Science Japan Journal”, 22(2), pp. 338–341. <https://doi.org/10.1093/ssjj/jyz013>

plexities and systemic challenges faced by the JET initiative in achieving its goals. [Watanabe and McConnell, 2008, p. 78]

Concerns about the effectiveness of the “Cool Japan Initiative” have emerged both in Japanese media and among Japanese politicians. This project, which demanded substantial resources, is now perceived as faltering. Critical viewpoints from various sources elucidate the challenges faced by the initiative.

A 2019 government report highlighted that

following the establishment of the Cool Japan strategy, Korean and Chinese manufacturers have notably increased their presence in markets traditionally dominated by Japanese companies, particularly in the fields of PC and smartphone gaming.

パソコンやスマートフォン向けのゲームなどの分野では韓国や中国のメーカーが存在感を高めている。⁴

This market shift has prompted the Japanese government to contemplate a revised strategy by June of the following year, reflecting these changing market dynamics. This strategic reassessment is further underscored by the financial difficulties faced by the “Cool Japan Fund”, a public-private partnership formed in 2013 to foster overseas expansion. With an accumulated deficit of 35.6 billion yen as of the end of fiscal 2022, the government is considering consolidation or abolition if no significant improvement is projected.⁵

Further insights come from Tomoko Nanba, Vice Chairman of Keidanren (Chairperson of DeNA), who acknowledges the government’s long-standing commitment to initiatives like “Cool Japan”. However, she critically notes the lack of strategic depth in these efforts and

⁴ Unknown author (2023). Cool Japan. First Meeting for Review: Government Expert Panel Meeting’ (クールジャパン、見直し初会合：政府の有識者会議). Asahi Shimbun Digital. Available at: <https://digital.asahi.com/articles/DA3S15806287.html> (Accessed: 18 January 2024). [All translations from Japanese – Arina Sydorkina.]

⁵ Ibidem.

suggests that the focus within Keidanren has traditionally been more on hardware and physical product exports rather than on the soft content industry:

Compared to exports of hardware and goods, the topic of the software industry was rarely discussed even within Keidanren.

ハードやモノの輸出などと比べ、「ソフトの産業が話題に上ることは経団連でも少なかった」⁶

Moreover, within the government itself, there is a growing recognition of the declining influence of the “Cool Japan Movement”. An official at the Economic Affairs Agency has been quoted expressing concerns that the initiative is losing ground to the Korean wave, particularly in domains like anime, which previously were strongholds of Japanese cultural influence.

Who’s even talking about Cool Japan now? It is all been taken over by the Korean Wave. Even anime is said to be in a tough spot.

いまクールジャパンなんて誰が言っているのか。韓流に全部とられている。アニメだってもう厳しいという話だ⁷

From these citations, it becomes evident that Japan is currently grappling with the diminished efficacy of its cultural expansion and global influence through cultural initiatives. The “Cool Japan” project, once a cornerstone of Japan’s soft power strategy, now faces critical re-

⁶ Aota, H. (2023). Anime “Sacred Site Pilgrimage” and Dramas as Pillars of Growth: Keidanren’s Serious Recommendations (アニメ「聖地巡礼」とドラマを成長の柱に：経団連の本気の提言). Asahi Shimbun Digital. Available at: https://digital.asahi.com/articles/ASR475HBZR47ULFA00L.html?iref=pc_ss_date_article (Accessed: 16 January 2024).

⁷ Unknown Author. (2022). Cool Japan Organization on the Brink, Ministry of Economy, Trade and Industry: “Profit by Fiscal 2025”, Ministry of Finance: “Considering Consolidation”. (クールジャパン機構が存続の危機、経済産業省「2025年度に黒字化」、財務省「統合を検討」). Asahi Shimbun Digital. Available at: https://digital.asahi.com/articles/DA3S15480983.html?iref=pc_ss_date_article (Accessed: 12 January 2024).

assessment in light of changing global trends and internal challenges. This situation highlights the need for a more adaptable and strategically nuanced approach to cultural diplomacy and international cultural exchange.

Current media texts underscore the significant role of Japanese cultural figures in the global cultural arena. A discourse analysis of contemporary media narratives reveals an overt emphasis on international acclaim, particularly prevalent in the press coverage. Such narratives frequently highlight the contributions of actors, writers, and scientists in the following manner:

Contributed to international cultural exchange

国際文化交流に貢献した⁸

Japan paved the way for becoming a world leader

日本が世界をリードする端緒を切り開いた⁹

Attracted worldwide attention

世界的な注目を集めた¹⁰

Highly acclaimed both domestically and internationally

国内外で高い評価を受け¹¹

⁸ Tamura, Y. (2019, January 22). Facing the global era, all 3rd-year junior high students participate in a one-month overseas training camp... Meisei (【特集】グローバル時代迎え、中3全員1か月海外合宿…明星). Yomiuri Shimbun. <https://www.yomiuri.co.jp/kyoiku/support/information/CO036469/20190121-OYT8T50118/> (Accessed: 12 January 2024).

⁹ Matsuo, K. (2024, January 1). New Year's Greetings (年頭のご挨拶). National University Corporation Tokai National Higher Education and Research System. Retrieved from <https://www.thers.ac.jp/news/2024/01/20240104.html> (Accessed: 18 January 2024).

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Katayama, K. (2024, January 18). Godzilla's remarkable achievement: Previous generations also improvised with low budgets and few people... Improving the production site environment (「ゴジラ」快挙、先人たちも低予算・少人数で創意工夫…制作現場の環境改善を). Yomiuri Shimbun. Retrieved from <https://www.yo->

Gain international recognition

国際的評価を得る¹²

These phrases emphasize the global acknowledgement and esteem accorded to Japanese cultural contributions, indicating a significant presence and influence in the international cultural sphere.

These examples collectively illustrate that international recognition is a central focus in the media portrayal of Japanese cultural actors. This emphasis on global acclaim not only reinforces the prestige associated with international success but also reflects a broader cultural narrative wherein Japan seeks to establish itself as a pivotal player in the global cultural domain. The media's portrayal, thus, serves not only as a mirror of current accomplishments but also as a catalyst for future cultural endeavors on the international stage. This strategic positioning in media narratives underscores the importance of cultural diplomacy and the power of cultural industries in shaping global perceptions and relations.

Distinguishing three types of powers, namely, military power, economic power, and soft power, Nye stated that “soft power rests on the ability to shape the preference of others” and that “soft power is attractive power”. [Nye, 2004, pp. 5–6]

Japanese cultural expansionism in the contemporary world is a multifaceted phenomenon, encompassing a range of fields from pop culture to technology and business practices. Notably, it is characterized by the global influence of Japanese media and entertainment, technological innovation, and unique business models.

The crisis in Japan's cultural expansion is not an isolated issue; a similar concern extends to its economic situation, especially when analyzing media texts through the lens of Critical Discourse Analysis (CDA). CDA

miuri.co.jp/column/wideangle/20240318-OYT8T50000/ (Accessed: 18 January 2024).

¹² Ibidem.

provides a framework for examining the way language in media texts reflects and shapes social realities, including economic challenges.

B) ECONOMIC POLICY

Japan has become a major global economic player, using investment, development aid, and cultural exports to extend its influence. Jeff Kingston's research provides insight into Japan's strategy of using economic power and soft power after World War II.¹³ Japan sought resources and markets for its growing industrial base, leading to the colonization and economic exploitation of various regions. In contemporary Japanese media discourse, there is a noticeable concern regarding the diminishing economic influence of Japan. This trend is discernible through the specific language and terminology employed in discussions.

In the articles of Asahi Shimbun, even amidst questioning the government's approach to defense spending and strategy, there is an expressed concern about

Japan's rapidly declining national power

日本の国力がみるみる減衰している¹⁴

and an apprehension that Japan might have to relinquish its title as an 'economic powerhouse'.

「経済大国」の看板を下ろさざる¹⁵

¹³ Kingston, J. (2004) *Japan's Quiet Transformation: Social Change and Civil Society in 21st Century Japan* (1st ed.). Routledge, London, <https://doi.org/10.4324/9780203642542>

¹⁴ Sato, T. (2023, December 24). (Thinking on Sunday) The Inconvenient "National Power" of Expanding Defense Capabilities [（日曜に想う）防衛力拡大と不都合な「国力」]. Asahi Shimbun Digital. Retrieved from https://www.asahi.com/articles/DA3S15824387.html?iref=pc_ss_date_article (Accessed: 24 December 2023).

¹⁵ Ibidem.

This sentiment echoes a nostalgia for a time when Japan was a dominant player in the semiconductor industry, often referred to as the “rice of industry” (産業のコメ)¹⁶.

Despite acknowledging Japan’s economic downturn, with projections indicating a fall in Japan’s GDP to 6th place by 2050 and 12th by 2075, these articles continue to focus on the economic influence of Japan. They discuss the concept of “comprehensive national power” (総合的な国力) and reminisce about Japan’s era as “a ‘technologically advanced nation’ spearheading its economy and industry” (日本の経済・産業を先導した「技術立国」)¹⁷.

In the near future, we will have no choice but to take down the sign of being an “economic superpower”.

近い将来、「経済大国」の看板を下ろさざるを得ない。¹⁸

Japan’s role as a leader in Asia is frequently examined in the context of environmental issues and the challenges posed by climate change. While Japan has faced criticism for its purported inaction on climate change and for promoting policies that may hinder environmental sustainability, its aspiration to lead remains evident. As highlighted by the Asahi Shimbun, Japan has the intrinsic capacity to assume a leadership role in the promotion of renewable energy across Asia

Originally, this is a country that can take a leadership role in Asia in promoting renewable energy.

¹⁶ The term ‘rice of industry’ suggests that semiconductors are as essential to modern technology as rice is to many Asian diets, serving as a foundational element in contemporary industries.

¹⁷ Sato, T. (2023). (Thinking on Sunday) The Inconvenient “National Power” of Expanding Defense Capabilities [(日曜に想う) 防衛力拡大と不都合な「国力」]. Retrieved from https://digital.asahi.com/articles/DA3S15824387.html?iref=pc_ss_date_article.

¹⁸ Ibidem.

本来は再エネの推進でアジアのリーダーシップを取れる国。¹⁹

Thus, Japan's aspirations are not confined to circumventing critique over its climate change policy but also encompass the pursuit of becoming a leader in this field, despite concerns regarding the Prime Minister's ostensibly tepid policy approach.

In the realm of global geopolitics, Japan's approach to expanding its international influence is marked by a focus on diplomatic, economic, and cultural strategies, eschewing traditional territorial ambitions. An analysis of Japanese media discourses reveals Japan's emphasis on strategic partnerships and alliances. For example, *Nikkei Asian Review* often reports on Japan's engagement with regional entities like the Association of Southeast Asian Nations (ASEAN), positioning itself as a strategic counterbalance to Chinese dominance in the region²⁰. Furthermore, Japan's involvement in significant multilateral agreements, such as the Comprehensive and Progressive Agreement for Trans-Pacific Partnership (CPTPP), as covered in *The Asahi Shimbun*, underscores its ambition for economic leadership and policy influence in the Asia-Pacific region.²¹ Additionally, Japan's active participation in global environmental initiatives, a topic frequently covered in *The Mainichi Newspapers*, demonstrates its utilization of soft power, leveraging technological prowess and a commitment to sustainable development.²²

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Unknown author (2023). Japan's engagement with ASEAN as a strategic counterbalance to China (日本のASEANとの関与は中国への戦略的な均衡を目指す). *Nikkei Asia*. Retrieved from <https://asia.nikkei.com/Spotlight/Most-read-in-2023> (Accessed: 18 January 2024).

²¹ Meguro, T. (2023). Southeast Asian Diplomacy: Not Just Through the Lens of Security (東南アジア外交: 安全保障の視点だけでなく). *Asahi Shimbun Digital*. Available at: https://digital.asahi.com/articles/DA3S15805166.html?iref=pc_ss_date_article (Accessed: 21 January 2024).

²² Unknown author (2023, December 23). Unprecedented measures against declining birthrate to be accelerated in the 2024 fiscal year budget proposal (24年

These instances from the Japanese media illustrate the country's strategic employment of diplomatic and economic instruments to fortify its global stature and influence.

In his address to the joint session of both houses of the Japanese Diet, Prime Minister Fumio Kishida emphasized Japan's expanding role in the international arena. He asserted:

We will resolutely advance Japan's position of ... steering the world not towards division and confrontation but towards cooperation

... 世界を分断・対立ではなく協調に導くとの日本の立場を強く打ち出していきます²³

This proclamation delineates Japan as a proactive and influential entity in global affairs, and signals a strategic and active approach in Japan's foreign policy, marking a departure from a more reactive or passive disposition. In the same address, Prime Minister Fumio Kishida introduced a distinctive approach to international collaboration, which he termed as "Japan-style meticulous cooperation" (日本らしいきめ細かい協力を行っていきます). This nuance is critical as it underscores Japan's determination to maintain an active role on the global stage, ensuring that its national interests are not sidelined in the process of fostering international cooperation.

C) MILITARY POLICY (HARD POWER)

In Japan, the post-World War II constitution, particularly Article 9, officially limits the nation's military capabilities by renouncing the right to wage war and maintain armed forces for combat purposes. De-

度予算案 異次元の少子化対策、加速), Mainichi Shimbun. <https://mainichi.jp/articles/20231223/ddm/010/010/002000c> (Accessed: 21 January 2024).

²³ Kishida, F. (2022) Policy Speech by Prime Minister KISHIDA Fumio to the 210th Session of the Diet. Available at: https://japan.kantei.go.jp/101_kishida/statement/202210/_00003.html (Accessed: 18 January 2024).

spite this, Japan's military strength is ranked 8th globally.²⁴ This seeming contradiction arises from the Japan Self-Defense Forces (JSDF) establishment, which the Sword and Shield agreement with the United States indirectly facilitated, allowing Japan to maintain forces for self-defense.²⁵ Under Prime Minister Fumio Kishida's administration, there has been a notable increase in Japan's defense budget. In December of the previous year, Kishida announced plans to allocate approximately 315 billion US (¥43 trillion) dollars for military purposes.²⁶ This proposed budget positions Japan to become the world's third-largest military spender, following the United States and China, a significant shift from its post-war stance.²⁷

The proposed increase in Japan's defense budget, suggested by Prime Minister Fumio Kishida, has engendered critical discourse in the media, particularly concerning Japan's fiscal sustainability. The Prime Minister's proposition to elevate defense spending to 2% of GDP, mirroring NATO's benchmarks, is juxtaposed against Japan's existing financial obligations. The Ministry of Finance highlights that Japan's debt level is "not only higher than that of the major seven countries but also significantly higher compared to other foreign countries".²⁸ This rheto-

²⁴ *Global Firepower Index* (2023) "2023 Military Strength Ranking". Retrieved from <https://www.globalfirepower.com/countries-listing.asp> (Accessed 16 December 2023).

²⁵ Ministry of Defense, Japan (n.d.) About the Japan Self-Defense Forces. Retrieved from <https://www.mod.go.jp/e/about/index.html> (Accessed: 18 January 2024).

²⁶ Johnson, J. (2022). Kishida seeks to hike defense spending by more than 50% over five years (岸田首相、5年間で防衛費を50%以上増加させる計画). The Japan Times. Retrieved from <https://www.japantimes.co.jp/news/2022/12/06/national/japan-kishida-defense-spending-43-trillion-yen/> (Accessed: 2 February 2024).

²⁷ Stockholm International Peace Research Institute (2023) *SIPRI Military Expenditure Database*. Retrieved from <https://www.sipri.org/databases/milex> (Accessed: 2 February 2024).

²⁸ Sato, T. (2023). (Thinking on Sunday) Expansion of Defense Capabilities and the Inconvenient 'National Power' (日曜に思う) 防衛力拡大と不都合な「国力」). Asahi Shimbun Digital. https://digital.asahi.com/articles/DA3S15824387.html?ref=pc_ss_date_article (Accessed: 18 January 2024).

ric employs comparative analysis, positioning Japan's fiscal situation as uniquely precarious on the global stage. In defense of this substantial increase, the Prime Minister invokes a future-oriented discourse, asserting that the budget is a step towards creating "a Japan where tomorrow is always better than today" (明日は必ず今日より良くなる日本).²⁹ This statement strategically frames military expenditure as a necessary investment for a prosperous future, employing a consequentialist argument that links military strength directly with national well-being.

Media discourse in Japan frequently highlights concerns about the country's declining "national power":

Japan's rapidly declining national power

日本の国力がみるみる減衰している現実を無視しているからだ³⁰

This narrative of a diminishing national superpower creates a compensatory urge for military expansionism, as a means of maintaining Japan's international stature and influence. The emphasis on the declining national power, as seen in the *Asahi Shimbun* articles, suggests a perceived need to bolster defense capabilities to compensate for the waning economic dominance.

Media reports consistently portray a world in chaos and a deteriorating security environment, with specific references to Russia's invasion of Ukraine, tensions in the Israel-Palestine conflict, and North Korea's ongoing nuclear and missile programs:

The prime minister has repeatedly stated that "the security environment is becoming even more severe", and is working hard to strengthen Japan's defense capabilities.

²⁹ Ibidem.

³⁰ Ibidem.

首相は「安保環境は一層厳しさを増している」と繰り返し、防衛力強化にひた走る。³¹

The international situation has become chaotic.

国際情勢は混沌としています³²

The humanitarian crisis is deepening.

人道危機が深刻化している

After two world wars, the international “norms” built up by the international community based on ideals and ideals to prevent conflicts based on the logic of “force for force” are now making a sound. I feel like I’m falling apart.

二度の大戦を経て、「力には力で」との論理で紛争を起こすことがないよう、国際社会が理想と理念を掲げて積み上げてきた国際的な「規範」が、いま音を立てて崩れているように感じています。

Protecting the constitution will destroy the country

憲法守って国滅ぶ

Russia’s invasion of Ukraine, the situation in Israel and Palestine, along with other serious incidents occurring around the world, have led to a dramatic increase in tensions. In the vicinity of Japan as well, there have been attempts to unilaterally change the status quo, and North Korea continues its nuclear and missile development, making the security environment the most severe it has been since the end of World War II.

ロシアのウクライナ侵略、イスラエル・パレスチナ情勢をはじめ、世界各地で深刻な事態が多発し、日本周辺においても、一

³¹ Meguro, T. (2023). Southeast Asian Diplomacy: Not Just Through the Lens of Security. (安全保障の観点だけではない東南アジア外交). Asahi Shimbun Digital. Available at: https://digital.asahi.com/articles/DA3S15805166.html?iref=pc_ss_date_article (Accessed: 21 January 2024).

³² Sato, T. (2023). (Thinking on Sunday) Expansion of Defense Capabilities and the Inconvenient ‘National Power’ (日曜に想う) 防衛力拡大と不都合な「国力」). Asahi Shimbun. Retrieved from https://digital.asahi.com/articles/DA3S15824387.html?iref=pc_ss_date_article (Accessed: 21 January 2024).

法的な現状変更の試みや、北朝鮮の核・ミサイル開発は続けられ、安全保障環境は戦後最も厳しいものになっています。³³

This portrayal of a volatile international scenario, as well as the direct threats in Japan's vicinity, feeds into the narrative that Japan must respond by strengthening its military capabilities. The government's repeated emphasis on the "severe security environment" serves as a justification for enhancing defense measures, as indicated in Prime Minister Fumio Kishida's speeches.

There is a recurring theme in Japanese media that implies a need to restore Japan's former greatness, partly through military might. This includes the resolution of territorial disputes such as the Northern Territories issue, as well as the notion that Japan should have a more assertive role in its defense and foreign policy:

the territorial return movement

返還運動

resolving the Northern Territories issue

北方領土問題の解決

the territorial issue was expected to move again after the resolution of the Ukraine problem

ウクライナ問題が解決した後に領土問題は再び動くはずだ

Determined to bring the Northern Territories issue to an end without deferring it to the next generation.

北方領土問題の解決を次の世代に先送りすることなく終止符を打つとの決意のもと

If Japanese weapons become an essential piece in the security policies of recipient countries, it becomes impossible to ignore Japan's intentions.

³³ Kishida, F. (2022) Policy Speech by Prime Minister KISHIDA Fumio to the 210th Session of the Diet. Available at: https://japan.kantei.go.jp/101_kishida/statement/202210/_00003.html (Accessed: 21 January 2024).

日本の武器が相手国の安保政策の中で不可欠なピースになれば日本の意向を無視できなくなる³⁴

Japan will strengthen its own defense capabilities and work closely with the United States, other like-minded countries, and countries in the Global South.

日本は、自らの防衛力を強化し、米国やその他同志国、そして、グローバルサウスの国々との連携を密にしていきます

The Kishida administration's intention to loosen its strict restraint on arms exports and open the door to lethal weapons has become clear.

武器輸出への厳しい自制を緩め、殺傷兵器にも道を開こうという岸田政権の意思が明白になった³⁵

The discussion about the territorial return movement and the resolution of the Ukraine problem indicates an expectation that Japan will actively engage in resolving territorial disputes. Furthermore, the narrative that Japan's arms could become an essential component of other countries' security policies suggests a deliberate strategy to enhance Japan's influence and assert its position in global affairs.

These arguments, developed through critical discourse analysis, reflect the complex interplay between Japan's historical context, contemporary security challenges, and the evolving perception of its role in international politics. They point towards a nuanced understanding of Japan's shift from post-war pacifism towards a more assertive military stance, influenced by both internal and external factors as depicted in media discourse.

³⁴ Unknown author (2023). Editorial: Export of Lethal Weapons - The Hollowing Out of Principles Cannot Be Allowed (社説: 武器輸出 - 原則の空洞化を許さない). Asahi Shimbun Digital. Retrieved from [https://digital.asahi.com/articles/DA3S15724719.html?iref=pc_ss_date_article] (Accessed: 9 January 2024).

³⁵ Kishida, F. (2022) Policy Speech by Prime Minister KISHIDA Fumio to the 210th Session of the Diet. Available at: https://japan.kantei.go.jp/101_kishida/state-ment/202210/_00003.html.

Despite Japan not actively pursuing territorial expansion, it is undeniably extending its international influence through the strategic use of political and economic factors to enhance its global power.

* * *

As already announced in the introduction, in the next article we will present an analysis of the Russian media discourse dedicated to the expansionist narrative and a comparative analysis of the two narratives.

BIBLIOGRAPHY

- Aota, H. (2023). Anime “Sacred Site Pilgrimage” and Dramas as Pillars of Growth: Keidanren’s Serious Recommendations (アニメ「聖地巡礼」とドラマを成長の柱に：経団連の本気の提言). Asahi Shimbun Digital. Available at: https://digital.asahi.com/articles/ASR475HBZR47ULFA00L.html?iref=pc_ss_date_article (Accessed: 16 January 2024).
- Bhabha, H.K. (1994) *The Location of Culture*, Routledge, London and New York.
- Dale P.N. (1986) *The Myth of Japanese Uniqueness*, Croom Helm and Nissan Institute for Japanese Studies University of Oxford, London and Sydney.
- Fairclough, N. (1995). *Media Discourse*. Edward Arnold.
- Global Firepower Index* (2023) “2023 Military Strength Ranking”. Retrieved from <https://www.globalfirepower.com/countries-listing.asp> (Accessed 16 December 2023).
- Gramsci, A. (1999), *Selections from the Prison Notebooks*, Electric Book Company, London.

- Iwabuchi, K. (2015) Pop-culture diplomacy in Japan: Soft power, nation branding and the question of 'international cultural exchange', *International Journal of Cultural Policy*, 21(4), pp. 419-432. <https://doi.org/10.1080/10286632.2015.1042469>
- Jansen M.B. (2000) *The Making of Modern Japan*, The Belknap Press of Harvard University Press Cambridge, Massachusetts, London.
- Katayama, K. (2024, January 18). Godzilla's remarkable achievement: Previous generations also improvised with low budgets and few people... Improving the production site environment (「ゴジラ」快挙、先人たちも低予算・少人数で創意工夫...制作現場の環境改善を). *Yomiuri Shimbun*. Retrieved from <https://www.yomiuri.co.jp/column/wideangle/20240318-OYT8T50000/> (Accessed: 18 January 2024).
- Kingston, J. (2004) *Japan's Quiet Transformation: Social Change and Civil Society in 21st Century Japan* (1st ed.). Routledge, London, <https://doi.org/10.4324/9780203642542>
- Kishida, F. (2022) Policy Speech by Prime Minister KISHIDA Fumio to the 210th Session of the Diet. Available at: https://japan.kantei.go.jp/101_kishida/statement/202210/_00003.html (Accessed: 21 January 2024).
- Laruelle, M. (2019) *Russian Nationalism: Imaginaries, Doctrines, and Political Battlefields*, Routledge, New York. <https://doi.org/10.4324/9780429426773>
- Lenin, V. (1933) *Imperialism, the Highest Stage of Capitalism*, Lawrence & Wishart, London.
- Leszczak, O. (2010) *Lingwosemiotyka kultury. Funkcjonalno-pragmatyczna teoria dyskursu*. Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- Margolis, E. (2021). Cool Japan campaign at a crossroads 10 years after setting sights abroad (クールジャパンキャンペーンが岐路に立つ - 海外展開から10年). *The Japan Times*. Retrieved from <https://www.japantimes.co.jp/culture/2021/05/31/general/cool-japan-success/> (Accessed: 2 February 2024).
- Matsuo, K. (2024, January 1). New Year's Greetings (年頭のご挨拶). National University Corporation Tokai National Higher Education

- and Research System. Retrieved from <https://www.thers.ac.jp/news/2024/01/20240104.html> (Accessed: 18 January 2024).
- Ministry of Defense, Japan (n.d.) About the Japan Self-Defense Forces. Retrieved from <https://www.mod.go.jp/e/about/index.html> (Accessed: 18 January 2024).
- Nye, J.S. (2004) *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. Public Affairs.
- Said, E.W. (1978) *Orientalism*, Routledge & Kegan Paul, London.
- Sato, T. (2023, December 24). (Thinking on Sunday) The Inconvenient “National Power” of Expanding Defense Capabilities [(日曜に想う) 防衛力拡大と不都合な「国力」]. Asahi Shimbun Digital. Retrieved from https://www.asahi.com/articles/DA3S15824387.html?iref=pc_ss_date_article (Accessed: 24 December 2023).
- Snow, N. (2019). Cool Japan: Case Studies from Japan’s Cultural and Creative Industries (日本の文化のおよび創造産業の事例研究). “Social Science Japan Journal”, 22(2), 338–341. <https://doi.org/10.1093/ssjj/jyz013>
- Tamura, Y. (2019, January 22). Facing the global era, all 3rd-year junior high students participate in a one-month overseas training camp... Meisei (【特集】グローバル時代迎え、中3全員1か月海外合宿...明星). Yomiuri Shimbun. <https://www.yomiuri.co.jp/kyoiku/support/information/CO036469/20190121-OYT8T50118/> (Accessed: 12 January 2024).
- Unknown Author. (2022). Cool Japan Organization on the Brink, Ministry of Economy, Trade and Industry: “Profit by Fiscal 2025”, Ministry of Finance: “Considering Consolidation”. (クールジャパン機構が存続の危機、経済産業省「2025年度に黒字化」、財務省「統合を検討」). Asahi Shimbun Digital. Available at: https://digital.asahi.com/articles/DA3S15480983.html?iref=pc_ss_date_article (Accessed: 12 January 2024).
- Unknown author (2023). Cool Japan. First Meeting for Review: Government Expert Panel Meeting’ (クールジャパン、見直し初会合：政府の有

- 識者会議). Asahi Shimbun Digital. Available at: <https://digital.asahi.com/articles/DA3S15806287.html> (Accessed: 18 January 2024).
- Unknown author (2023). Editorial: Export of Lethal Weapons - The Hollowing Out of Principles Cannot Be Allowed (社説: 武器輸出 - 原則の空洞化を許さない). Asahi Shimbun Digital. Retrieved from https://digital.asahi.com/articles/DA3S15724719.html?iref=pc_ss_date_article (Accessed: 9 January 2024).
- Vlastos, S. (ed.) (1998) *Mirror of Modernity: Invented Traditions of Modern Japan*, University of California Press, Berkeley. <https://doi.org/10.1525/9780520918177>
- Watanabe, Y., & McConnell, D.L. (Eds.). (2008) *Soft Power Superpowers: Cultural and National Assets of Japan and the United States*. M.E. Sharpe.
- Wierciński, A. (2010) *Magia i religia. Szkice z antropologii religii*, Nomos, Kraków.
- Wodak, R., & Meyer, M. (Eds.). (2009). *Methods of Critical Discourse Analysis* (2nd ed.). SAGE Publications Ltd.

Arina Sydorkina

ORCID: 0000-0003-2433-1165; sydorkina.arina@gmail.com

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

Ryszard Stefański

ORCID: 0000-0002-2117-7345; ryszard.stefanski@ujk.edu.pl

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

**THE EXPANSIONIST NARRATIVE
IN CONTEMPORARY MEDIA DISCOURSE OF
THE RUSSIAN FEDERATION COMPARED TO
THE PARALLEL NARRATIVE
IN THE EMPIRE OF JAPAN**

**NARRACJA EKSPANSJONISTYCZNA
WE WSPÓŁCZESNYM DYSKURSIE
MEDIALNYM FEDERACJI ROSYJSKIEJ
W ZESTAWIENIU Z PARALELNĄ NARRACJĄ
W CESARSTWIE JAPONII**

ABSTRACT

This study examines contemporary Russian expansionist narratives through media discourse, briefly comparing them with the Japanese approach to highlight contrasts in the use of soft and hard power. Russia uses the ideology of the “Russian

world” to justify its geopolitical ambitions, combining cultural diplomacy with military strategies to expand its influence. Unlike Japan, which focuses on soft power – the export of culture and economic activity, Russia pays much more attention to hard power, which is particularly visible in its regional and military policy. The analysis highlights Russia’s unique combination of cultural, economic and military tactics in consolidating its global position, reflecting a complex strategy of national identity and international relations.

Keywords: expansionism, imperialism, media discourse, Japan, Russia, soft power, hard power, critical discourse analysis, “Nihonjinron”, “Russian World”

STRESZCZENIE

Niniejsze badanie analizuje współczesną rosyjską narrację ekspansjonistyczną za pośrednictwem dyskursu medialnego, porównując ją pokrótce z japońskim podejściem, aby uwypuklić kontrasty w wykorzystywaniu miękkiej (soft) i twardej siły (hard power). Rosja wykorzystuje ideologię „rosyjskiego świata” (*Russkij mir*) do uzasadnienia swoich ambicji geopolitycznych, łącząc dyplomację kulturalną ze strategiami wojskowymi w celu rozszerzenia swych wpływów. W przeciwieństwie do Japonii, która koncentruje się na miękkiej sile – eksporcie kultury i aktywności gospodarczej, Rosja przykłada dużo większą wagę do twardej siły, co jest szczególnie widoczne w jej polityce regionalnej i polityce militarnej. Analiza podkreśla wyjątkowe połączenie taktyki kulturowej, gospodarczej i militarnej Rosji w umacnianiu jej globalnej pozycji, odzwierciedlającego złożoną strategię tożsamości narodowej i relacji międzynarodowych.

Słowa kluczowe: ekspansjonizm, imperializm, dyskurs medialny, Japonia, Rosja, *soft power*, *hard power*, krytyczna analiza dyskursu, *Nihonjinron*, *Russkij mir*

INTRODUCTION

This and the previous article of ours (‘Expansionist Narratives in Contemporary Media Discourse of Japanese Empire’) represent corresponding studies on state expansionism in Japanese and Russian

media discourse. Although separate, they are best understood when viewed complementarily. The article mentioned above addresses both general theoretical framework of expansionism and peculiarities of Japanese expansionist practices. In this article we analyze the similarities and differences between the two while focusing on Russian society.

CHARACTERISTICS OF THE RUSSIAN DISCOURSE

The territorial expansion of Russia represents a complex and multifaceted historical process, characterized by a series of strategic annexations, conquests, and diplomatic maneuvers. This phenomenon has been a significant driver of global geopolitical dynamics, particularly from the 16th century onwards. Russia's territorial growth can be traced back to the principality of Muscovy, which laid the foundations for the modern Russian state. The expansion was driven by a variety of factors, including the desire for access to warm-water ports, the need for defensive buffer zones, and the ambition to exert influence over neighboring regions. Overall, the narrative of Russian expansion is not only a tale of territorial aggrandizement but also a story of cultural integration, conflict, and the strategic pursuit of national interests. This article seeks to explore these dimensions, offering insights into one of the most influential narratives in global history.

The concept of the "Russian World" (*Russkiy Mir*) plays a pivotal role in contemporary Russian geopolitics, analogous to how "Nihonjinron" underpins Japanese cultural and imperial narratives. The "Russian World" is a term that has been increasingly utilized within Russian political discourse to denote not only the geographical expanse of Russia but also a broader cultural and linguistic community that transcends national borders, encompassing all Russian speakers and those aligned with Russian cultural and orthodox values. This notion serves as a foundational element in justifying Russia's foreign

policy moves and imperial ambitions, much like “Nihonjinron” does for Japan, by promoting a sense of cultural superiority and a historic mission. Marlene Laruelle analyzed how the concept of the “Russian World” was mobilized to support Russia’s nationalist policies and geopolitical strategies. Laruelle argues that the notion is instrumental in constructing a narrative of cultural and historical superiority that underlies Russia’s attempts to assert influence over the post-Soviet space and beyond. Mikhail Suslov delves into the origins and evolution of the concept of the “Russian world” in Russian political discourse, examining its role in shaping Russian identity and foreign policy. This scientist highlights how the concept has been used to foster a sense of unity among Russian speakers globally, serving as a justification for Russia’s interventions in neighboring countries purportedly to protect Russian-speaking populations [Suslov, 2018, p. 4]. Supporting M. Suslov, Andrei P. Tsygankov examines how “Russian world” narratives are embedded within Russian foreign policy, reflecting and reinforcing notions of Russian superiority and civilizing mission. Tsygankov’s work sheds light on how these narratives contribute to a broader strategy aimed at reasserting Russia’s status as a global power and protector of Russian speakers and cultural values worldwide [Tsygankov 2013, *passim*].

The “Russian World” concept, much like “Nihonjinron” in Japan, thus serves as a critical ideological tool in supporting and legitimizing Russia’s imperial ambitions and sense of cultural superiority. Both concepts illustrate how national identity narratives can be constructed and leveraged to justify expansionist policies and foster a sense of exceptionalism that underpins geopolitical strategies. Through academic works such as those by Laruelle, Suslov, and Tsygankov, the significance of these ideological constructs in shaping state behavior and international relations becomes evident, offering insights into the complex interplay between culture, identity, and imperialism in the contemporary world.

A) CULTURAL POLICY (SOFT POWER)

Contrary to Japan, the Russian Federation has not embraced soft power as an official strategy for expansion. Following the collapse of the Soviet Empire, the external politics of the Russian Federation appeared integrative and conducive to peaceful cooperation with European nations. However, Russia remained engaged in several conflicts aimed at expanding its influence along its borders. Within the Russian political framework, soft power tends to support military ambitions rather than replace military dominance with economic and cultural influence.

The Russian approach to soft power, therefore, appears paradoxical. On one hand, Russia has made efforts to project a positive image and cultural appeal globally, particularly through media channels like RT (Russia Today) and cultural diplomacy. On the other hand, its assertive military actions and geopolitical maneuvers often contradict the very essence of soft power, which is based on attraction rather than coercion. This dichotomy reflects a complex foreign policy strategy. While publicly advocating for integration and peaceful relations, Russia simultaneously engages in assertive actions to maintain and expand its sphere of influence, particularly in areas it considers crucial to its national interests, such as the post-Soviet states. This strategy indicates a preference for a more traditional, power-based approach to international relations, where military and political leverage are prioritized over softer, cultural, and economic tools of influence.

In summary, while Russia acknowledges the potential of soft power in theory, its practical application is often overshadowed by a predominant focus on military and political dominance. This approach reveals the nuanced and sometimes contradictory nature of Russia's foreign policy in the post-Soviet era. The Russian government has indeed launched several projects to promote Russian culture on a global scale, demonstrating a commitment to bolstering Russia's cultural presence and influence internationally. Notably, the Presidential

Foundation for Cultural Initiatives emerges as a pivotal entity in these efforts, contributing significantly to Russia's broader strategy of cultural showcase and soft power enhancement.

However, in contrast to Japan, Russia's approach to extending its cultural influence appears more erratic and lacks the cohesive, well-publicized projects like Japan's „Cool Japan” initiative or the JET program. This discrepancy can be attributed to two primary factors.

Firstly, there is a prevailing assumption within Russian cultural policy that Russian culture inherently possesses a “great culture” status worldwide, integral to the global cultural landscape. This perception suggests that Russia's role is primarily to uphold this image of an elite and superior culture, rather than actively promoting it through new initiatives. The underlying belief is that Russian culture's historical and contemporary contributions are self-evident and enduring, thereby reducing the perceived need for aggressive promotion or novel programs.

Secondly, the nature of cultural promotion in Russia tends to be more selective and politically driven, contrasting sharply with Japan's more inclusive approach to its cultural outreach. Russian cultural exports are often curated by ideologists or political institutions, ensuring that only politically endorsed and ideologically aligned cultural artifacts are promoted. This method reflects a strategic choice to utilize culture as a tool for political messaging and international influence, aligning cultural exports closely with state ideology and political objectives.

These factors highlight a strategic divergence in cultural diplomacy between Russia and Japan. Whereas Japan has invested in broad-based, well-defined programs to promote its culture, Russia's strategy appears more focused on leveraging its established cultural prestige and ensuring that its cultural exports serve broader political and ideological purposes.

In the perception of the domestic audience, Diaghilev's “Russian Ballets” (“*Les ballets russes*”) represent the Parisian triumphs of the first years of the enterprise, captivating the West with the richness of national

culture: Russian artists like Benois, Bakst, and Roerich, leading Russian composers with Stravinsky at the forefront, and Mikhail Fokine's Russian ballet.

В представлении отечественной публики дягилевские «Русские балеты» (*«Les ballets russes»*) — это парижские триумфы первых лет антрепризы, сразившие Запад богатством национальной культуры: русские художники — Бенуа, Бакст, Рерих, русские композиторы в главе со Стравинским, русский балет Михаила Фокина.¹

...Russia is “now looked at with envy, hope, and great respect”. “The more pressure is put on the Russian people, the more they are humiliated, the stronger they become, like a rock. This is how steel is tempered. We can only be defeated by being embraced.”

...на Россию «сейчас смотрят и с завистью, и с надеждой, и с большим уважением». «Чем больше на русский народ давят, чем больше его унижают, тем он становится сильнее, как скала. Таким образом закаляется сталь. Нас можно победить только заключив в объятия.»²

Our culture poses a danger and an art to them, hence they try to ban it. Our development and prosperity are also a threat to them. The competition is growing.

Наша культура для них представляет опасность и искусство, поэтому пытаются ее запретить. Наше развитие и процветание тоже для них угроза. Конкуренция растет.³

¹ Kuznetsova, T., 2024. Non-Russian ‘Russian Seasons’ (Нерусские «Русские сезоны»). *Kommersant*. Available at: <https://www.kommersant.ru/doc/6465104> [Accessed 14 January 2024]. [All translations from Russian – Arina Sydorkina, Ryszard Stefański.]

² Dyurovich, T., 2023. Russian Culture: ‘The World Must Know This Beauty’ (Русская культура: «Мир должен знать эту красоту»). *The International Affairs*. Available at: <https://interaffairs.ru/news/show/43074> [Accessed 14 January 2024].

³ Dobrunov, M., 2023. Scholz Excludes Ban on Russian Culture (Шольц исключил запрет русской культуры). *RBC*. Available at: <https://www.rbc.ru/politics/25/08/2023/64e7eee09a7947acd57938ab> [Accessed 14 January 2024].

Russian culture is cosmic; it naturally combines all the best that exists on Earth. All Russians must finally admit to themselves that being Russian is cool. We are all heirs to a great past, and a great future awaits us. Not because we are better than others, but because this is our cosmic destiny, not only on this Earth but throughout the universe. We do not wish or do harm to anyone; we stand guard over peace, and therefore, even in an unequal fight, we will win.

Русская культура космична, она естественным образом объединяет в себе всё лучшее, что есть на Земле. Все русские должны, наконец, признаться себе, что быть русским — это круто. Все мы — наследники великого прошлого, и нас ждет великое будущее. Не потому, что мы чем-то лучше других, но потому что таково наше космическое предназначение, причём не только на этой Земле, но и во всей вселенной. Мы никому не хотим и не делаем зла, мы стоим на страже мира, и потому даже в неравной схватке мы победим.⁴

In the realm of international relations, sport has emerged as a potent instrument for states to project soft power and assert national prestige. Russia, in particular, has adeptly utilized sport as a vehicle to amplify its global influence and manifest its power. The Olympic Games serve as a prime example, where Russian athletes are often portrayed akin to warriors, expected to sacrifice everything, including their health, in pursuit of victory. This expectation underscores the intense nationalistic fervor that accompanies Russian sports, framing athletic success as a matter of state importance. Moreover, the issue of doping has become a controversial aspect of Russia's sports diplomacy. Allegations and instances of systematic doping have sparked international debates, casting a shadow over Russia's sporting achievements. This controversy highlights the dual-edged nature of leveraging sport as a tool of national policy: while it can enhance a country's image and foster a sense of

⁴ Reshetov, T., 2023. Why Russian Culture is the Greatest Culture in the World (Почему русская культура — величайшая культура в мире). *DZEN*. Available at: <https://dzen.ru/a/ZP9SXC8wsAdQgEfC> [Accessed 14 January 2024].

national pride, it also risks undermining the very prestige it seeks to build. The intertwining of sport, politics, and power in the Russian context exemplifies the complex dynamics at play when states employ sport as a strategy for international influence and domestic legitimacy.

The Russian language's role as an instrument of soft power in the post-Soviet space illustrates a strategic dimension of Russia's influence across these nations. Notably, in countries like Estonia, where a significant Russian-speaking minority exists, the Russian language has transcended mere communication, becoming a symbol of cultural and political identity. This linguistic presence has led to demands for the Russian language to be recognized as one of the official languages, reflecting a broader strategy to maintain cultural ties and influence. Such demands are not merely about language rights but are emblematic of a deeper reluctance among Russian-speaking populations to fully assimilate into the societies of their resident countries. This phenomenon underscores the dual function of language as both a tool of soft power and a means of asserting national identity. The persistence of Russian as a *lingua franca* in these regions serves Moscow's interests by fostering a sense of cultural continuity and allegiance among Russian speakers, thereby extending Russia's soft power reach. This strategic use of language highlights the complexities of post-Soviet identity politics and the nuanced ways in which Russia seeks to sustain its influence beyond its borders, leveraging linguistic affinity as a mechanism for cultural and political engagement.

...when we communicate at a serious level with my colleagues, we do not abandon the Russian language because it is spoken by many interesting, educated, profound people in Eastern Europe.

*...когда мы общаемся на каком-то серьезном уровне с моими коллегами, мы не отменяем русский язык, потому что на нем говорят многие интересные, образованные, глубокие люди в Восточной Европе.*⁵

⁵ Leshkovich, Y. & Voytovich, A., 2023. 'Russians Themselves Need to Understand What Russian Culture Is' - Theater Producer Yevgeniya Sheremeneva («Русским

Another pivotal facet of Russia's soft power strategy, serving its broader agenda of geopolitical expansion, is the strategic corruption of foreign politicians, alongside the financing of nationalistic and other groups and organizations. This method operates as a nuanced mechanism of influence, wherein economic incentives and covert operations are employed to sway political landscapes in favor of Russia's strategic interests. By embedding financial resources into the political infrastructures of target countries, Russia effectively co-opts foreign policy decisions, ensuring outcomes that align with its geopolitical objectives. Such practices not only underscore the instrumental use of corruption as a tool of statecraft but also highlight the adaptability of soft power tactics beyond cultural and informational realms. This approach reflects a sophisticated understanding of global political dynamics, where the manipulation of political elites and societal factions can secure influence more effectively and discreetly than traditional hard power methods. Consequently, this strategy of fostering dependencies through corruption and financial patronage exemplifies Russia's commitment to expanding its sphere of influence, leveraging the vulnerabilities within political systems to serve its national interests. This tactic, while controversial, underscores the complexities of contemporary international relations, where soft power extends into the shadows of political and economic manipulation.

B) ECONOMIC POLICY

The Presidential Decree of April 25, 2022, No. 231 "On Declaring the Decade of Science and Technology in the Russian Federation" underscores the Russian government's ambition to cultivate an image

самим нужно понять, что такое русская культура» — театральный продюсер Евгения Шерменева). *Novaya Gazeta*. Available at: <https://novayagazeta.ee/articles/2023/10/28/russkim-samim-nuzhno-poniat-chto-takoe-rusaskaia-kultura-teatralnyi-prodiuser-evgeniia-shermeneva> [Accessed 12 January 2024].

of Russia as a leading technological nation. This intention is reflected in the media discourse, which employs strategic rhetoric to portray Russia as a modern and technologically advanced country. Critical Discourse Analysis (CDA) of media citations reveals a concerted effort to highlight Russia's achievements in the technological sphere, suggesting a deliberate narrative construction that promotes national pride and global competitiveness.

Examples from the press, such as reports of revolutionary technology for quantum computing, the development of new technologies that significantly speed up the production of the world's most expensive metal, the creation of the most advanced surgical lasers, and the world's thinnest microchip, all contribute to this narrative. Here are a few examples of the article titles:

Revolutionary Technology for Quantum Computing Tested in Russia

*В России тестируют революционную технологию для квантового компьютера*⁶

New Russian Technology Significantly Speeds Up Production of the World's Most Expensive Metal

*Новая российская технология позволяет в несколько раз ускорить производство самого дорого в мире металла*⁷

Made in Russia: The Most Advanced Surgical Laser. The World's Thinnest Microchip

⁶ Unknown Author, 2020. Russia Tests Revolutionary Technology for Quantum Computer (В России тестируют революционную технологию для квантового компьютера). *DZEN*. Available at: <https://dzen.ru/a/X2DBJlYiFCuTMNfo> [Accessed 3 February 2024].

⁷ Unknown Author, 2020. New Russian Technology Significantly Accelerates Production of the World's Most Expensive Metal (Новая российская технология позволяет в несколько раз ускорить производство самого дорого в мире металла). *DZEN*. Available at: <https://dzen.ru/a/X3MM7q-TdhxzbzZP> [Accessed 3 February 2024].

Сделано в России: современнейший хирургический лазер. Самая тонкая в мире микросхема ⁸

Further claims that Russian technologies are on par with, if not superior to, those of other countries in certain indicators, and that Russia is among the nations capable of conducting cutting-edge research in both military and space sectors, as well as in various civilian industries, reinforce this image:

Russian technologies are virtually second to none compared to other countries' technologies and even surpass them in a number of indicators, developing at an advanced pace in certain sectors.

Российские технологии практически не чем не уступают технологиям другим стран и даже по ряду показателей превосходят и в некоторых отраслях развиваются с опережением.

Russia is among the countries that can independently conduct cutting-edge developments in both military and space spheres, as well as in various civilian industries. Recently, Russia has seen a surge in advanced and successful projects utilizing leading domestic technologies.

Россия входит в список стран, которые могут самостоятельно вести новейшие разработки как в военной и космической сфере, так и в самых различных мирных отраслях. В последнее время в России родилось большое количество передовых и пользующихся успехом проектов, в которых используются передовые отечественные технологии. ⁹

⁸ Unknown Author, 2020. Made in Russia: The Latest Surgical Laser and The World's Thinnest Microchip (Сделано в России: современнейший хирургический лазер. Самая тонкая в мире микросхема.) DZEN. Available at: <https://dzen.ru/a/X2tOxSrAKFjOFzwi> [Accessed 3 February 2024].

⁹ Unknown Author, 2020. Solar Mobile and Neuro Helmet (Солнцемобиль. Нейрошлем.) DZEN. Available at: https://dzen.ru/a/X13uv5PMbHL_rUfv [Accessed 3 February 2024].

The emergence of numerous successful projects utilizing advanced domestic technologies is frequently cited as evidence of Russia's technological prowess.

However, despite the rhetoric positioning Russia as a technological powerhouse, the foundation of its power largely remains rooted in natural resources and materials – such as oil, gas, and wood – rather than in manufactured goods or technologies. This juxtaposition between the aspirational technological narrative and the reality of economic dependency on raw materials highlights a critical tension within Russia's strategy for national and international identity formation. It suggests that while the promotion of a technologically advanced image serves to bolster Russia's global standing and internal nationalism, the country's economy continues to be heavily reliant on traditional sources of revenue. This duality presents a significant challenge for Russia's aspirations to transition from a resource-based economy to a knowledge and innovation-driven one, underscoring the complexity of redefining a nation's global image amidst entrenched economic structures.

In the intricate web of global politics, the economic strategies of the Russian Federation serve as a vivid illustration of economics being wielded as a political instrument rather than a means to social welfare. This perspective posits that economic decisions within Russia are intricately tied to political interests, with a pronounced focus on regulating its international relationships and exerting dominance over other nations, notably Germany. The deployment of energy resources, particularly natural gas, exemplifies this approach. Russia's status as a major energy supplier to Europe, especially through pipelines to Germany, has afforded it considerable influence over European energy security and policy. This strategic leverage is not merely an economic relationship but a political tool, enabling Russia to negotiate from a position of strength in geopolitical matters. Such economic maneuvers underscore the assertion that for Russia, the economy is not a separate

sphere of policy aimed at enhancing social good but a pivotal element of its foreign policy toolkit. This approach aims at maintaining and expanding its sphere of influence, often prioritizing state interests over the economic well-being of its citizens or the fostering of genuinely cooperative international economic relations.

C) MILITARY POLICY (HARD POWER)

The pivotal role of special services, particularly the Federal Security Service (FSB), in Russia's military strategy underscores a distinctive approach to national defense and geopolitical maneuvering. These entities are not merely adjuncts to the conventional armed forces; rather, they embody a central element of Russia's strategic apparatus, integrating intelligence operations with military objectives to enhance state security and project power. The FSB's involvement in military strategy extends beyond traditional espionage, encompassing cyber warfare, counterintelligence, and the safeguarding of critical national infrastructure. This multifaceted role reflects a broader Russian doctrine that views modern warfare as a hybrid domain, where information superiority and psychological operations are as crucial as kinetic force. The FSB's capacity to operate in both the shadows and the overt spheres allows Russia to exert influence discreetly, manage perceptions, and conduct preemptive actions against perceived threats. This integration of special services into the core of military strategy reveals Russia's adaptation to contemporary conflict dynamics, emphasizing the importance of non-linear and asymmetric tactics. Consequently, the FSB's activities are instrumental in achieving strategic objectives, demonstrating the fusion of intelligence and military operations as a hallmark of Russian statecraft in the 21st century.

The rhetoric prevalent in Russian media discourse, emphasizing the necessity of wars, reveals a deeply ingrained narrative that suggests a perpetual drive toward conflict. This narrative posits that Russia,

historically and contemporarily, perceives war not merely as a geopolitical tool but as an existential necessity for its survival and identity as an empire. The portrayal of military engagement as indispensable reflects a broader cultural and political ethos wherein Russia's status as a great power is inextricably linked to its military prowess and willingness to assert its interests through force.

This discourse serves multiple functions: it legitimizes the state's military actions, fosters a sense of nationalism and unity in the face of external threats, and positions Russia as a besieged fortress that must defend its sovereignty against hostile forces. Such a narrative is deeply rooted in historical memory, drawing on the legacy of the Great Patriotic War and subsequent military engagements as defining moments of national pride and resilience.

We argue that Russia needs war to sustain its imperial identity suggests a paradigm where peace is seen as a temporary and somewhat unnatural state for the nation. This perspective is reinforced by state-controlled media, which often frames Russia's military interventions as defensive necessities or moral obligations to protect Russian speakers and uphold international justice. Consequently, the discourse around war and peace in Russian media not only reflects but also shapes public perception, creating a feedback loop that sustains the notion of Russia's perennial readiness for, and inclination toward, war.

This framing has significant implications for international relations and peace efforts in regions where Russia has interests. It suggests that any diplomatic engagement with Russia must contend with deeply entrenched narratives that valorize military strength and readiness for war as central components of national identity and state legitimacy. Understanding this discourse is crucial for analyzing Russia's foreign policy and its approach to conflict and negotiation, highlighting the challenges of fostering lasting peace in a context where war is woven into the fabric of national narrative and identity.

In analyzing the media discourse, the primary observation is the construction of the “Other” and the justification of conflict. The citation “Russia does not pose a threat to Europe; Europe poses a threat to Russia” (Россия не представляет угрозы для Европы, Европа представляет угрозу для России)¹⁰ frames Europe as the aggressor, reversing the narrative of threat and portraying Russia as the victim. This inversion of roles is a classic rhetorical strategy in political discourse, serving to justify defensive or even aggressive actions as necessary for protection. Similarly, references to the West’s “systemic errors” and NATO forcing Russia’s hand into conflict – “The systematic errors of Western countries, and in particular NATO, forced Russia to start the SVO” (системные ошибки стран Запада и, в частности, НАТО, вынудили Россию начать СВО)¹¹ – serve to externalize blame, positioning Russia’s actions as reactions to Western aggression.

Additionally, we observe the evocation of historical narratives:

...just as Napoleon mobilized almost all of Europe against the Russian Empire, and as Hitler threw many conquered countries against the USSR, now the USA has organized a coalition from almost all European countries and through Ukraine is conducting a hybrid war against Russia.

...так же, как Наполеон мобилизовал почти всю Европу против Российской империи, как Гитлер бросил многие захваченные страны против СССР, теперь и США организовали коалицию практически

¹⁰ Unknown Author, 2023. Czech General Staff Calls for Intimidation of Russia to Avoid War (В Генштабе Чехии призвали к запугиванию России во избежание войны). RBC. Available at: <https://www.rbc.ru/rbcfreenews/65774de99a79470882f6030e> [Accessed 11 January 2024].

¹¹ Rodionov, M., 2023. ‘Russia is Not Waging War, It’s Something Entirely Different.’ Peskov Discusses the Reasons and Successes of the SVO (‘Россия не ведет войну, это совсем другое’. Песков рассказал о причинах и успехах СВО). *Gazeta.ru*. Available at: <https://www.gazeta.ru/politics/2023/05/11/16686608.shtml> [Accessed 3 February 2024].

*из всех стран Европы и через Украину ведут гибридную войну против России.*¹²

The use of historical comparisons, such as linking current events to the actions of Napoleon and Hitler, invokes a narrative of recurrent Western aggression against Russia. This not only legitimizes current military actions as defensive but also taps into the collective memory and national pride tied to Russia's historical victories. The proposed ban on denying the Soviet Union's role in defeating Nazi Germany:

It is also proposed to prohibit the denial of the decisive role of "the Soviet people in the defeat of Nazi Germany and the humanitarian mission of the USSR in liberating the countries of Europe".

*Также предлагается запретить отрицать решающую роль «советского народа в разгроме нацистской Германии и гуманитарной миссии Союза ССР при освобождении стран Европы».*¹³

Further cements this narrative, intertwining Russia's current actions with its historical identity as a liberator and victor against fascism.

The statements claiming Russia's desire for peace and portraying the conflict as a "sacred war" against Nazism or for justice employ moralistic language to frame Russia's actions within a righteous cause. This not only seeks to justify military actions but also to construct a moral high ground for Russia, appealing to universal values of peace, freedom, and justice. The claim of no unfriendly nations towards the West or East and the valorization of military sacrifices "for peace, for the future of Russia" serve to present Russia as a peace-loving nation forced into conflict to protect these universal values:

¹² Paniev, Y., 2023. Lavrov Dares to Say the Word 'War' (Лавров не побоялся произнести слово 'война'). *Nezavisimaya Gazeta*. Available at: https://www.ng.ru/world/2023-01-18/6_8637_lavrov.html [Accessed 13 January 2024].

¹³ Veretenikova, K., 2021. Equating USSR's Role in the War with Germany's to Be Prohibited (Роль СССР в войне запретят отождествлять с ролью Германии). *Kommersant*. Available at: <https://www.kommersant.ru/doc/4801503> [Accessed 11 January 2024].

...for Russia, there are no unfriendly or hostile peoples either in the West or in the East. Like the absolute majority of people on the planet, we want to see the future as peaceful, free, and stable.

*...для России нет недружественных, враждебных народов ни на Западе, ни на Востоке. Как и абсолютное большинство людей на планете, мы хотим видеть будущее мирным, свободным и стабильным.*¹⁴

The linkage of past and present heroes, as well as the invocation of 9 May (Victory Day) as a sacred day, serves to construct a continuous narrative of heroism and sacrifice that is central to Russian national identity.

May 9th is a sacred day for all the countries that once sacrificed a vast number of lives for the liberation of the world from fascism.

*9 мая – это святой день для всех стран, которые когда-то пожертвовали огромным количеством жизней для освобождения мира от фашизма.*¹⁵

Citizens of Russia place the heroes of the past and the heroes of the present in the same rank because they understand: the sacred war against Nazism continues, as well as for the very right of Russia to exist.

*Граждане России ставят в один ряд героев прошлого и героев настоящего, потому что понимают: продолжается священная война против нацизма и за само право России на существование.*¹⁶

¹⁴ Unknown Author, 2024. 'Real War' Against Russia and Tragedy of the Ukrainian People. Putin Speaks at Victory Parade („Настоящая война” против России и трагедия народа Украины. Путин выступил на параде Победы). TASS. Available at: <https://tass.ru/politika/17705909> [Accessed 10 January 2024].

¹⁵ Karpukhin, S., 2023. Victory Day Parade to Take Place on Red Square in Moscow (В Москве на Красной площади пройдет парад Победы). TASS. Available at: <https://tass.ru/obschestvo/17703705> [Accessed 14 January 2024].

¹⁶ Malkevich, A., 2023. Victory Day Shows the Continuity of Generations of Russian Warriors in the Fight Against Nazism (День Победы демонстрирует преемственность поколений русских воинов в борьбе против нацизма). CITY IN FACES. Available at: https://special.spbdnevnik.ru/award_best_2024 [Accessed 12 January 2024].

This narrative not only glorifies military action but also seeks to unify the nation under a common identity rooted in historical victories and moral righteousness against perceived threats.

Through CDA, it becomes evident that these discourses are strategically constructed to justify Russia's geopolitical actions, construct a defensive national identity, and position Russia within a historical narrative of victimhood and heroism. The linguistic and rhetorical strategies employed serve to legitimize military actions, construct an "us versus them" dichotomy, and appeal to moral and historical narratives that resonate deeply within the Russian collective memory and identity. This analysis underscores the power of language in shaping political realities and national identities, illustrating how discourses are not merely reflections of reality but active constructs that influence perceptions, attitudes, and actions on the global stage.

CONCLUSION

(COMPARATIVE ANALYSIS OF THE TWO NARRATIVES ABOUT EXPANSIONISM)

In conclusion, it is essential to acknowledge that expansionist strategies cannot be rigidly categorized into solely soft power or hard power. Instead, they exist along a continuum that transitions from soft to hard power. This gradient begins with cultural influence, a quintessential soft power tool, which can adopt a more complex dimension when it becomes ideologically engaged, thereby blurring the lines between soft and hard power. Economic influence serves as a further illustration of this gradient; when economic measures are employed independently of political or military objectives, they align more closely with soft power. However, when economic tools are utilized as instruments of political leverage or are integrated into military strategies, they embody the characteristics of hard power. Similarly, political actions themselves can

oscillate between soft and hard power, contingent upon the strategies employed. At one end of the spectrum, we encounter the epitome of hard power: military actions, including invasion and occupation. This nuanced perspective highlights the fluidity and interplay between soft and hard power within expansionist strategies, underscoring the complexity of geopolitical tactics beyond a binary classification.

In concluding an analysis of the distinct expansion strategies of Russia and Japan, it is imperative to recognize the nuanced differences that define their geopolitical and cultural approaches post-World War II. These differences not only illuminate the unique paths taken by each nation but also the underlying philosophies that guide their engagement with the world.

Firstly, Japan's post-WWII strategy has been characterized by a commitment to pacifism, largely dictated by its constitution and the collective trauma resulting from the war. This contrasts sharply with Russia's approach, where military politics and the glorification of military might continue to play a central role. While Russia embraces the memory of the Great Patriotic War as a source of national pride and unity, Japan's recollection of the war is fraught with trauma, leading to a period of intense criticism and skepticism towards militarism and war.

The rhetoric surrounding the military also diverges significantly between the two nations. In Russia, there is a conspicuous absence of public discourse critiquing the military or its actions, which stands in stark contrast to Japan, where the post-war era has been marked by a vocal critique of militarism and any form of aggression. This difference highlights a fundamental divergence in how each society processes and learns from its past conflicts.

Economic strategies further underscore the dissimilar paths taken by Russia and Japan. Japan's economic expansionism, particularly in the latter half of the 20th century, was underpinned by a philosophy that aimed at societal betterment, integrating economic prowess with

social good. Conversely, Russia's economic maneuvers are often seen as extensions of its military and political strategy, where economic tools are deployed to support geopolitical ambitions rather than societal welfare.

Moreover, the discourse and narrative strategies employed by each country reveal contrasting civilization and cultural models. Japanese discourse tends to be more subtle, employing hidden meanings, metaphorical language, and ritual to convey its geopolitical strategies, reflecting a culture that values indirect communication. This can be seen as a form of "elite culture as corporationism", where cultural and economic expansion is pursued through collective, corporatist strategies that emphasize harmony and indirectness. On the other hand, Russian narratives are markedly direct, reflecting a tradition of Turanism that prizes straightforwardness and a direct approach to expressing national identity and ambitions [Stefański, 2022].¹⁷

In summary, the expansion strategies of Russia and Japan post-WWII are emblematic of each nation's unique historical, cultural, and social contexts. Japan's commitment to pacifism, critical engagement with its military past, economic expansionism for social good, and indirect discourse starkly contrasts with Russia's militaristic politics, glorification of war, economic strategies serving geopolitical aims, and direct narrative approach. These differences not only define their respective places on the global stage but also highlight the diverse ways nations navigate their histories, cultural identities, and ambitions in the pursuit of expansion and influence.

¹⁷ Leszczak, O. & Stefański, R., 2022. Wojna w Ukrainie jako konflikt cywilizacyjny [Video]. Uniwersytet Otworthy UJK, 29 Kwiecień. Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=H3jBO2CLQrk&t=911s> [Accessed 2 February 2024].

BIBLIOGRAPHY

- Dobrunov, M., 2023. Scholz Excludes Ban on Russian Culture (Шольц исключил запрет русской культуры). *RBC*. Available at: <https://www.rbc.ru/politics/25/08/2023/64e7eee09a7947acd57938ab> [Accessed 14 January 2024].
- Dyurovich, T., 2023. Russian Culture: ‘The World Must Know This Beauty’ (Русская культура: «Мир должен знать эту красоту»). *The International Affairs*. Available at: <https://interaffairs.ru/news/show/43074> [Accessed 14 January 2024].
- Karpukhin, S., 2023. Victory Day Parade to Take Place on Red Square in Moscow (В Москве на Красной площади пройдет парад Победы). *TASS*. Available at: <https://tass.ru/obschestvo/17703705> [Accessed 14 January 2024].
- Kuznetsova, T., 2024. Non-Russian ‘Russian Seasons’ (Нерусские «Русские сезоны»). *Kommersant*. Available at: <https://www.kommersant.ru/doc/6465104> [Accessed 14 January 2024].
- Leszczak, O., 2010. *Lingwosemiotyka kultury. Funkcjonalno-pragmatyczna teoria dyskursu*. Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- Leszczak, O. & Stefański, R., 2022. *Wojna w Ukrainie jako konflikt cywilizacyjny* [Video]. Uniwersytet Otzwarty UJK, 29 Kwiecień. Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=H3jBO2CLQrk&t=911s> [Accessed 2 February 2024].
- Leshkovich, Y. & Voytovich, A., 2023. ‘Russians Themselves Need to Understand What Russian Culture Is’ – Theater Producer Yevgeniya Sheremeneva («Русским самим нужно понять, что такое русская культура» — театральный продюсер Евгения Шерменева). *Novaya Gazeta*. Available at: <https://novayagazeta.ee/articles/2023/10/28/russkim-samim-nuzhno-poniat-chto-takoe-russkaia-kultura-teatralnyi-prodiuser-evgeniia-shermeneva> [Accessed 12 January 2024].
- Malkevich, A., 2023. Victory Day Shows the Continuity of Generations of Russian Warriors in the Fight Against Nazism (День Победы демонстрирует преемственность поколений русских воинов в

- борьбе против нацизма). *CITY IN FACES*. Available at: https://special.spbdnevnik.ru/award_best_2024 [Accessed 12 January 2024].
- Paniev, Y., 2023. Lavrov Dares to Say the Word 'War' (Лавров не побоялся произнести слово 'война'). *Nezavisimaya Gazeta*. Available at: https://www.ng.ru/world/2023-01-18/6_8637_lavrov.html [Accessed 13 January 2024].
- Reshetov, T., 2023. Why Russian Culture is the Greatest Culture in the World (Почему русская культура — величайшая культура в мире). *DZEN*. Available at: <https://dzen.ru/a/ZP9SXC8wsAdQgEfC> [Accessed 14 January 2024].
- Rodionov, M., 2023. 'Russia is Not Waging War, It's Something Entirely Different.' Peskov Discusses the Reasons and Successes of the SVO («Россия не ведет войну, это совсем другое». Песков рассказал о причинах и успехах СВО). *Gazeta.ru*. Available at: <https://www.gazeta.ru/politics/2023/05/11/16686608.shtml> [Accessed 3 February 2024].
- Sakwa, R., 2015. *Frontline Ukraine: Crisis in the Borderlands*. I.B. Tauris. <https://doi.org/10.5040/9780755603756>
- Stiglitz, J.E., 2003. *Globalization and Its Discontents*. W.W. Norton & Company, New York – London.
- Stefański, R., 2022. Axiological conceptualization of the cultural and civilizational space of human experience. in: O. Leszczak (ed.), "Conceptualization and Verbalization of Human Experience". Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, Kielce.
- Suslov, M., 2018. "Russian World" Concept: Post-Soviet Geopolitical Ideology and the Logic of "Spheres of Influence", *Geopolitics*, pp. 1–24. <https://doi.org/10.1080/14650045.2017.1407921>
- Tomlinson, J., 1991. *Cultural Imperialism: A Critical Introduction*. Continuum. <https://doi.org/10.56021/9780801842498>
- Tsygankov, A.P., 2013. *Russia's Foreign Policy: Change and Continuity in National Identity*. Rowman & Littlefield Publishers, Lanham.

- Unknown Author, 2020a. Russia Tests Revolutionary Technology for Quantum Computer (В России тестируют революционную технологию для квантового компьютера). *DZEN*. Available at: <https://dzen.ru/a/X2DBJlYiFCuTMNfo> [Accessed 3 February 2024].
- Unknown Author, 2020b. New Russian Technology Significantly Accelerates Production of the World's Most Expensive Metal (Новая российская технология позволяет в несколько раз ускорить производство самого дорого в мире металла). *DZEN*. Available at: <https://dzen.ru/a/X3MM7q-TdhxzbzZP> [Accessed 3 February 2024].
- Unknown Author, 2020c. Made in Russia: The Latest Surgical Laser and The World's Thinnest Microchip (Сделано в России: современнейший хирургический лазер и самая тонкая в мире микросхема). *DZEN*. Available at: <https://dzen.ru/a/X2tOxSrAKFjOFzwi> [Accessed 3 February 2024].
- Unknown Author, 2020d. Solar Mobile and Neuro Helmet (Солнцемобиль и нейрошлем). *DZEN*. Available at: https://dzen.ru/a/X13uv5PMbHL_rUfv [Accessed 3 February 2024].
- Unknown Author, 2023. Czech General Staff Calls for Intimidation of Russia to Avoid War (В Генштабе Чехии призывают к запугиванию России, чтобы избежать войны). *RBC*. Available at: <https://www.rbc.ru/rbcfreenews/65774de99a79470882f6030e> [Accessed 11 January 2024].
- Unknown Author, 2024. 'Real War' Against Russia and Tragedy of the Ukrainian People. Putin Speaks at Victory Parade («Настоящая война» против России и трагедия украинского народа. Путин выступает на параде Победы). *TASS*. Available at: <https://tass.ru/politika/17705909> [Accessed 10 January 2024].
- Veretenikova, K., 2021. Equating USSR's Role in the War with Germany's to Be Prohibited (Запрет на отождествление роли СССР в войне с ролью Германии). *Kommersant*. Available at: <https://www.kommersant.ru/doc/4801503> [Accessed 11 January 2024].

Mirosław Laszczak

ORCID: 0000-0001-6060-4285; mirek.laszczak@wp.pl

Wyższa Szkoła Ekonomiczno-Humanistyczna w Bielsku-Białej

WALUTA EURO. MIT, KONIECZNOŚĆ CZY CIĄGŁA NADZIEJA?

EURO CURRENCY. MYTH, NECESSITY OR CONTINUOUS EXPECTANCE?

STRESZCZENIE

Zawiązywane w przeszłości unie walutowe kończyły się niepowodzeniami. Różne były tego przyczyny: dochodziło do psucia pieniądza przez nieuczciwe państwa, pojawiały się nieprzewidziane kryzysy bądź działania wojenne wymuszały drukowanie pieniędzy bez pokrycia w kruszcu. Koncepcja euro miała być wolna od wcześniejszych wad, podkreślano za to liczne atuty wspólnej waluty, takie jak: obniżenie ryzyka prowadzenia działalności w obrębie strefy euro, zwiększenie atrakcyjności dla inwestorów, zacieśnienie współpracy. Na dodatek silniejsze kraje otrzymywały dostęp do chłonnych rynków, a biedniejsze – okazję na szybkie doszlusowanie do gospodarczej czołówki. Minęły jednak dekady wspólnego europejskiego pieniądza i zamiast imponującego wzrostu obserwuje się narastające niepokoje. Wiele jest powodów pojawiających się kryzysów w strefie euro, ich efektem jest spowolnienie wzrostu PKB w tych krajach, które przyjęły euro. Wyjaśnień upatrywać należy w ekonomicznej, politycznej i historycznej różnorodności państw tworzących unię walutową, a także w niemożności chronienia własnego rynku przy pomocy instrumentów monetarnych, nad który-

mi utraciło się władzę. Trudno jest scalić organizmy narodowe ukształtowane w różnych warunkach kulturowych, o odmiennej charakterystyce dziejowej i różniące się poziomem ekonomicznego rozwoju. I chyba jedynym – lecz jakże ważnym – osiągnięciem jest względny spokój i brak wojen między państwami tworzącymi unię walutową.

Słowa kluczowe: euro, tendencje rynkowe, siły spajające, siły dezintegrujące, wspólny pieniądz

ABSTRACT

Monetary unions have failed in the past. There were various reasons for this: there was monetary corruption by rogue states, unforeseen crises occurred, wars forcing an increased money supply were destructive. The concept of the euro was supposed to be free of previous flaws, while the many advantages of a common currency were emphasised, such as: a reduction in the risk of doing business within the euro area, increased attractiveness to investors, increased cooperation. In addition, stronger countries gained access to absorptive markets, while poorer ones gained the opportunity to quickly catch up with the economic leaders. However, decades of common European money have passed and instead of impressive growth we have seen growing unrest. There are many reasons for the emerging crises in the eurozone, the effect of which is a slowdown in GDP growth in countries that have adopted the euro. The explanations lie in the economic, political and historical diversity of the countries that make up the monetary union, as well as in their inability to protect their own market with monetary instruments over which they have lost power. It is difficult to unite national organisms formed under different cultural conditions, with different historical characteristics and differing levels of economic development. However, an achievement of overriding value is the relative peace and absence of wars between the allies of the monetary union.

Keywords: euro, market trends, cohesive forces, disintegrating forces, common money

WSTĘP

Według dość nieoczywistej opinii – Europa zawdzięcza swój niebywały rozwój upadkowi Rzymu [Landes 2000, s. 58–59]. Okres, który potem nastąpił, pełen był walk o władzę, o ziemię, o zasoby i prestiż. Za każdym jednak razem przyświecało temu polityczne marzenie o jedności i porządku (pamiętne *Pax Romana*) [tamże, s. 58]. I chociaż odtworzenie struktur sprzed dwóch tysięcy lat wydawało się niemożliwe, to przecież po wielu niespokojnych wiekach wreszcie się udało. Powstała idea scalająca państwa europejskie na zasadzie dobrowolności i solidarności. Dawne międzysąsiedzkie waśnie i wynikające z tego wojny straciły rację bytu. Okazało się, że współpraca daje więcej korzyści niż rywalizacja. Nie zanikła jednak kulturowa odmienność, zadziwia różnorodność obywatelskich postaw. Żywa pozostaje też pamięć historyczna. Państwa Europy co jakiś czas ujawniają egocentryzm, niekiedy prowadzą podwójną grę i próbują ukryć prawdziwe powody swoich międzynarodowych decyzji. Prawdopodobnie dlatego ponadnarodowe struktury nie okazywały się trwałe. Zbudowane z wysiłkiem unie walutowe rozpadały się, pozostawiając niesmak, czasem wstyd, niemal zawsze niespłacone długi. Czy tak samo będzie ze strefą euro?

Podstawowym celem niniejszego artykułu jest próba odpowiedzi na pytanie, dlaczego unie monetarne co rusz przeżywają stan kryzysu? Jak to się dzieje, że koncepcja zakładająca, że zrzeszenie państw pod szyldem: „duży może więcej”, nie wytrzymuje konfrontacji z rzeczywistością? Jakie są siły scalające państwa strefy euro, a jakie siły wywołują napięcia i kryzysy? Dzięki strefie euro gospodarka europejska miała rozwijać się szybciej, stając się światową konkurencją dla Stanów Zjednoczonych. Nie udało się. Dolar wciąż jest mocną walutą o globalnym zasięgu, euro tymczasem konfrontuje się z kolejnymi przeszkodami. Ale czy tak będzie już zawsze? Artykuł przedstawia grę scalających i destruktywnych sił oraz ukazuje procesy stojące u podstaw tworzenia się unii walutowych.

PRÓBY STWORZENIA PIENIĄDZA MIĘDZYNARODOWEGO

Historia zna dobrze pojęcie unii walutowej, a Polska ma w tym swój znaczący udział. W 1569 roku zawarta została unia lubelska. Na mapie Europy zajaśniała potęga o ogromnym potencjale. Polska i Litwa połączyły się „nierozdzielnie, z jednym królem, jednym sejmem i jednakim systemem monetarnym” [Bazyłow, 1991, s. 359]. Odrębne były urzędy centralne, wojsko i sądownictwo. Istniała wspólna moneta, która jednak była bita osobno w każdym z państw i pod innym stemplem – tak jak ma to miejsce obecnie z euro.

Rzeczpospolita – „jedno, nierozdzielne i nieróżne ciało”¹ rozciągała się na przestrzeni ośmiuset tysięcy kilometrów kwadratowych, a nie upływie sto lat, gdy rozrośnie się do prawie miliona kilometrów kwadratowych. Do Rzeczypospolitej lgnąć będą między innymi ziemie ruskie i pruskie, a także Inflanty, dla wszystkich niezmiernie atrakcyjny był nieznany nigdzie indziej rozwinięty polski parlamentaryzm, kultura wolności i poszanowanie praw obywatelskich. Bogata myśl polityczna oraz siła ekonomiczna i militarna były rękojmą rozwoju i bogactwa i dodatkowym czynnikiem spajającym tak ogromną strukturę.

Z ludnością sięgającą osiem milionów obywateli Rzeczpospolita stała się najludniejszym krajem na kontynencie. I jak dotąd była to jedyna unia, która nie uległa samodzielnemu rozpadowi. Przetrwała aż do trzeciego rozbioru, czyli przez 226 lat (a jeśli za początek unii uzna się układ w Krewie, czyli tak zwaną umowę krewsko-wołkowyską – wówczas związek o charakterze unijnym trwał przez 410 lat, nie mając w Europie czegoś nawet w przybliżeniu równego).

¹ <https://www.agad.gov.pl/unia%20lubelska/unia%20lubelska%201569%20r.pdf>, [dostęp 12 marca 2024].

Wielkim zwolennikiem unii walutowej był Napoleon Bonaparte, przekonany, że kraje znajdujące się pod militarnym, gospodarczym i politycznym wpływem Francji powinny posługiwać się tym samym pieniądzem. Ustanowiony przez Napoleona system monetarny bazował na srebrze, co było o tyle niezwykle, że cały ówczesny świat wartość pieniądza wywodził z posiadanych zasobów złota. Była to tak podstawowa zasada, że gdy pierwsza rewolucja finansowa z końca siedemnastego wieku nadała świadectwom dłużnym rangę pieniądza, to i tak wszyscy oczekiwali, że świadectwa te mają pokrycie w złotym kruszcu.

W 1720 roku John Law wprowadził papierowy pieniądź we Francji. To wówczas lord Stair, ambasador Anglii w Paryżu, mając jeszcze w pamięci niedawne przejście Lawa na katolicyzm (bez którego nie zostałby generalnym kontrolerem finansów), stwierdził, że nie można już dłużej powątpiewać w katolickość Lawa, gdyż... zamieniwszy papier w pieniądź udowodnił, że transsubstancjacja jest możliwa [Chancellor, 2001, s. 320]. Dla ludzi tamtych czasów niebawem wydawało się posługiwanie walutą, której wartość nie wynikała wprost z ilości zawartego w niej kruszcu. Na pieniądź papierowy patrzono zatem z niedowierzaniem i niechęcią. Księżę Conti załadował nawet kilka wozów banknotami i zażądał ekwiwalentu w złocie [Millman, 1997, s. 105]. O ile księciu Conti taka zamiana mogła się udać, o tyle gdyby było więcej chętnych na przeprowadzenie podobnej transakcji, zapasy złotego kruszcu we francuskim skarbcu bardzo szybko by się wyczerpały.

W okresie wojen napoleońskich Francja cierpiała na brak złota, za to srebra miała pod dostatkiem. Naturalne wydawało się, że w takich warunkach wartość franka będzie zabezpieczona posiadanym srebrem. Na wszelki wypadek, nie chcąc doprowadzić do zupełnego oderwania wartości franka od złota, Napoleon ustalił kurs srebra do złota w stosunku 1:15,5. W ten sposób wybite z 4,5 grama czystego srebra monety frankowe można było (przynajmniej teoretycznie) wymienić w Banku Francji na monety zawierające 0,29 grama czystego złota. Zapropo-

wany przez Napoleona system był bimetaliczny dość szybko przyjął się w Holandii, znajdującej się wówczas we francuskiej strefie wpływów².

Po upadku Napoleona frank przestał być walutą międzynarodową. Jego miejsce zajął brytyjski funt szterling. To w nim rozliczano transakcje w Europie, funtem posługiwano się w Stanach Zjednoczonych, na Bliskim oraz Dalekim Wschodzie. Na funty przeliczano wartości dokonywanych transakcji, w nim też banki trzymały swoje rezerwy.

Stabilność z zasady jest efemeryczna i ulotna, szczególnie gdy dotyczy pieniędzy. W 1848 roku po odkryciu złotonośnych działek w Kalifornii zapanowała „gorączka złota”, która znacząco osłabiła francuską walutę. W krótkim czasie na rynku przybyło złotego kruszcu, a frank stał się obiektem spekulacji. Za uncję złota można było dostać w Londynie 14 uncji srebra, a Francja wciąż utrzymywała sztywny kurs na poziomie 1:15,5. Między Paryżem a Londynem rozpoczął się wzmożony ruch. Srebro kupowane w Paryżu wymieniane było w Londynie na złoto, które po przywiezieniu do Francji wymieniano na srebro. Francuski rząd zareagował zbyt późno. Z państwowej kasy wyciekło 90 ton srebrnych monet wartych 2 mld ówczesnych franków³.

Idea wspólnej waluty korciła jednak dziewiętnastowiecznych ekonomistów. Widzieli w niej ważny składnik dynamizujący wymianę międzynarodową i ułatwiający prowadzenie rozliczeń. Dostrzegano też, że na ujednoliceniu waluty najwięcej zyskuje kraj, który jest emitentem międzynarodowego pieniądza.

W połowie dziewiętnastego wieku Anglicy postanowili jeszcze bardziej poprawić pozycję funta w wymianie handlowej na świecie, w tym

² Sawa D., *Łacińska Unia Monetarna a Skandynawska Unia Monetarna – podobieństwa i różnice*, [w:] https://dspace.uni.lodz.pl/xmlui/bitstream/handle/11089/39902/135-151_Sawa.pdf?sequence=1&isAllowed=y [dostęp: 14.04.2024].

³ Krajewski A., *Unia monetarna już raz upadła*, [w:] „Forbes” 30 sierpnia 2012. Cyt. za: <http://www.forbes.pl/artykuly/sekcje/Strategie/unia-monetarna-juz-raz-upadla%2C29629%2C2> [dostęp: 15 marca 2024].

celu zorganizowali konferencję międzynarodową poświęconą stworzeniu światowego systemu monetarnego. Uczestnicy konferencji debatowali przez kilka lat, spierali się i uzgadniali swoje racje, ostatecznie doszli do wniosku, że największy sens ma pozostawienie kilku walut: funta szterlinga, franka francuskiego, austriackiego florena i dolara amerykańskiego przy jednoczesnej likwidacji wszystkich innych walut krajowych. Pozostawione waluty miały opierać się na parytecie złota, przez co zapewniały ekonomiczną stabilność, utrudniały spekulację i umożliwiały szybszy wzrost gospodarczy.

Politycy i ekonomiści francuscy nieufnie podchodzili do angielskich pomysłów. Widzieli w nim zagrożenie, wprost mówili o niebezpieczeństwie powolnego wypychania franka z handlu światowego. Cesarz Ludwik Napoleon III, ulegając pomysłom swojego ministra edukacji Félixa Esquiroa de Parieu, podjął udaną próbę stworzenia własnego ogólnoeuropejskiego systemu monetarnego. W 1865 roku podpisano w Paryżu Łacińską Unię Monetarną, będącą unią walutowo-celną na obszarze Belgii, Szwajcarii, Luksemburga, Włoch i oczywiście Francji. Nie wszystko jednak przebiegło po myśli Francuzów. Przede wszystkim kraje wchodzące w skład Unii nie zrezygnowały z własnych walut. Do tego prowadzący negocjacje ze strony Francji de Parieu obiecał, że bimetralizm, czyli oparcie waluty na srebrze i złocie, będzie krótkotrwałe, a ostatecznie ustanowiony zostanie standard złota, tak jak czynił to już od dawna Bank Anglii. W ten sposób Unia Łacińska od samego początku była strukturą niedokończoną, zbudowaną z uników i kompromisów. Członkowie unii nie wyrzekli się swoich walut, zdecydowali tylko, że w obiegu pozostaną wyłącznie srebrne monety o takiej samej wadze i zawartości kruszcu, jaką miał frank szwajcarski. Pozwolono wybijać nowe monety jedynie do wysokości sześciu franków na obywatela. W ten sposób zabezpieczano się przed inflacją i spekulacją, a zniesie-

nie barier celnych miało przyczynić się do szybszego rozwoju krajów współtworzących Unię⁴.

Dużą zaletą Unii Łacińskiej była jej otwartość na inne kraje. Wierzano, że każdy przyłączony nowy rynek, najczęściej stojący na niższym gospodarczym poziomie, będzie działał jak ekonomiczny katalizator. Pojawiać się będzie presja na nowe produkty, dojdą do tego zachęty pod rozwój przemysłu i chęć skorzystania z *know-how*. Trochę jak w piramidzie finansowej pierwsze kraje będą zawsze najwięcej korzystać z przyłączania nowych członków. Do Unii Łacińskiej wkrótce wstąpiło piętnaście kolejnych państw, w tym Grecja⁵. I mogłoby się wydawać, że w niedługim czasie cała Europa zainteresuje się uczestnictwem w wymyślonej przez Francję strukturze, na przeszkodzie stanęły mocarstwowe zapędy Niemiec.

Po przegranej przez Francję wojnie Francusko – Pruskiej w 1871 roku Bismarck zdecydował wzmocnić niemiecką markę i podobnie jak Anglia, oprzeć ją na parytecie złota. Dodatkowy poważny cios zadały frankowi Włochy, które – ratując własną gospodarkę – zaczęły dodrukowywać banknoty i w ten sposób finansować swój deficyt kosztem pozostałych państw. Jednak do rozpadu Unii Łacińskiej najmocniej przyczyniła się Grecja. Ten zabiedzony kraj, wiecznie stojący na skraju bankructwa, oszukiwał na ilości kruszcu w bitych przez siebie monetach, a następnie zamieniał sfałszowane monety w bankach innych państw na pełnowartościową walutę.

Po raz kolejny okazało się, że wartość pieniądza jest zawsze umowna i nade wszystko wymagana jest uczciwość państw emitujących pieniądze i uczestniczących w walutowych uniach. Brak uczciwości, chęć wzbogacenia się cudzym kosztem, skłonność do przechytrzenia innych

⁴ Krajewski A., *Unia monetarna już raz upadła*, [w:] „Forbes” 30 sierpnia 2012. Cyt. za: <http://www.forbes.pl/artykuly/sekcje/Strategie/unia-monetarna-juz-raz-upadla%2C29629%2C2> [dostęp: 15. 03. 2024].

⁵ Tamże.

członków przymierza walutowego niszczy sieć ekonomicznych współzależności i w oczywisty sposób osłabia wspólną walutę.

Grecy przez dziesięć lat żerowali na naiwności pozostałych krajów. W końcu oszustwo wyszło na jaw, Grecję z hukiem wyrzucono z Unii Łacińskiej, lecz zaufanie do franka zostało już zbyt mocno podkopane. Ostateczny cios zadała frankowi I wojna światowa. Wraz z nią pojawiła się paląca potrzeba drukowania pieniędzy. Nie patrząc na wcześniejsze uzgodnienia emitowano pieniądź papierowy bez ładu i składu byle tylko pokryć rosnące potrzeby wojska. Przez Europę przetoczyła się gigantyczna fala inflacyjna. Banknoty z dnia na dzień traciły swoją wartość, do rozliczeń międzypaństwowych powróciło złoto. Ostatecznie w 1927 roku rozwiązano Łacińską Unię Monetarną.

KONIEC „ZŁOTEJ ILUZJI”

O ile przed drugą wojną światową Europa mogła mieć jeszcze uzasadnione poczucie własnej wartości, to gdy druga wojna się skończyła, ogrom zniszczeń i nieporadność w podnoszeniu gospodarki z ruin odarły polityków i ekonomistów ze złudzeń. Amerykański dolar okazał się najbardziej stabilną walutą, a gospodarka Stanów Zjednoczonych dzięki wojnie nie tylko całkowicie uporała się z kryzysem lat trzydziestych, to jeszcze urosła. Za Oceanem robiono interesy, stamtąd ściągano surowce i materiały do odbudowy, w Stanach zabiegano o fundusze i kontrakty. Jak „kania dżdżu” Europa łaknęła dolarów, ustawiając się w długiej kolejce do amerykańskich dostawców i partnerów biznesowych. Ameryka stała się jedynym sklepem w mieście [Millman, 1997, s. 103].

Nie było to po myśli Stanów Zjednoczonych. W warunkach standardu złota zwiększanie deficytu przez System Rezerw Federalnych i drukowanie pieniędzy okazywało się niezwykle utrudnione. Przypisany do dolara parytet złota był jak ciasna metalowa obręcz nałożona na politykę monetarną Stanów. Dlatego amerykańscy doradcy niemal

zmusili rządzących w Europie do wdrożenia dużego pakietu rozwiązań protekcjonistycznych, który dyskryminowałby produkty ze Stanów Zjednoczonych. Z dzisiejszego punktu widzenia takie zachowanie polityków amerykańskich wydaje się absurdalne. W tamtym czasie chodziło jednak o zmniejszenie zapotrzebowanie Europy na dolary przy jednoczesnym pobudzeniu rozwoju przemysłu na Starym Kontynencie. Udało się aż za dobrze. Gospodarka europejska podniosła się po wojennych zniszczeniach i znacznie rozwinęła, równocześnie Stany Zjednoczone stały się tylko jednym z gospodarczych graczy, a w lecie 1971 roku prezydent Nixon oświadczył, że dolar nie będzie już wymienialny na złoto. Było ku temu wiele powodów. „Układem krwionośnym wojny są nieograniczone zasoby finansowe” – oświadczył dwa tysiące lat wcześniej Cyceon. Amerykańskie zaangażowanie w wojnę w Wietnamie wymuszało zwiększanie deficytu. Dolary drukowano w systemie trózmianowym, coraz bardziej oddalając się od możliwości pokrycia ich w złotym kruszcu.

Oczywiście prezydent Nixon mógł finansować amerykański udział w wojnie, zwiększając obciążenia finansowe, ale po co, skoro dzięki deficytowi gospodarka rozwijała się wyjątkowo dynamicznie, a produkt krajowy brutto rósł w zadziwiającym tempie 8,5 procent rocznie [tamże, s. 112].

Przypadek zrządził, że amerykański prezydent swoją decyzję ogłosił dokładnie w trzechsetną rocznicę urodzin Johna Lawa, tego samego, dla którego pieniądz papierowy był przede wszystkim aktem wiary. Wraz z odejściem od parytetu złota nastąpiło załamanie się systemu Bretton Woods. Z pewnym zdziwieniem należy odnotować, że system ten i tak przetrwał wyjątkowo długo. Pojawił się w następstwie Wielkiego Kryzysu i jego konstrukcja miała nie dopuścić do powrotu globalnych deflacji i depresji. System przede wszystkim rozwiązywał problemy lat trzydziestych, tymczasem powojenna gospodarka światowa znajdowała się w zupełnie innym miejscu, daleko jej było do kryzysu, a znajdując się na

ścieżce wzrostu już nie tylko przyspieszała, lecz wręcz galopowała. Pojawiały się silne dalekowschodnie tygrysy, a wzmocniona Europa, która niczym nastolatka po otrzymaniu dowodu osobistego pewna była swej dorosłości, postawiła na rywalizację ze Stanami Zjednoczonymi.

PIERWSZE KROKI W KIERUNKU EURO

Po załamaniu systemu Bretton Woods – ekonomiści w Europie postanowili stworzyć w 1972 roku własny system ekonomiczny, nazwali go wężem, a jego najbardziej charakterystyczną cechą był sztywny kurs walut⁶. Niemcy, Holandia, Belgia, Luksemburg i Dania przystąpiły do węża w roku 1976 i właściwie od tamtego czasu niemiecki bank centralny zaczął odgrywać główną rolę w kształtowaniu polityki monetarnej Europy, dość bezceremonialnie spychając Francję na pozycję junior-partnera. Kilka lat później powstał projekt gromadzenia rezerw państwowych i stworzenia Europejskiego Funduszu Walutowego [Sporek, 1997, s. 95].

Tworzenie kolejnych unii walutowych i przyglądanie się, jak upadają, za każdym razem skłaniało do pytania, co jest tak bardzo atrakcyjnego we wspólnym systemie walutowym, że kolejne państwa godzą się na podporządkowanie polityki monetarnej obcemu bankowi centralnemu i zdają się na decyzje bliżej nieokreślonego grona specjalistów, ekonomistów i polityków z obcych państw?

Połączenia z silniejszym systemem gospodarczym szukają przede wszystkim małe kraje z obawy, że ich waluta będzie obiektem manipulacji finansowych. Dzięki unii walutowej stabilizuje się wartość pieniądza i poprawiają się perspektywy rozwojowe. A lista korzyści jest oczywiście dłuższa [zob.: Sporek, 2015, s. 11]:

1. zmniejszenie kosztów transakcyjnych,
2. eliminacja ryzyka kursowego i walutowego,

⁶ <https://www.nber.org/system/files/chapters/c7512/c7512.pdf> [dostęp: 18.04.2024].

3. wzrost wiarygodności gospodarczej. Silny i stabilny pieniądź świadczy o sile całej gospodarki,
4. obniżenie stóp procentowych,
5. intensyfikacja operacji zawieranych w handlu zagranicznym,
6. zacieśnienie współpracy z państwami wchodzącymi w skład unii monetarnej,
7. szybsze dorównanie do mocniejszych gospodarek – miałby tu działać mechanizm naczyń połączonych, dzięki któremu wyrównywałyby się konkurencyjność rynków.

Zwolennicy wspólnej waluty liczą, że w dłuższym okresie poprawi się rentowność inwestycji, gdyż nie trzeba już uwzględniać ryzyka kursowego, do tego zmaleją koszty prowadzenia działalności gospodarczej, a dzięki przyspieszonej wymianie międzynarodowej przedsiębiorstwa eksportujące doświadczą szybszego wzrostu.

Oczywiście na szczególnie uprzywilejowaną pozycję zawsze liczy państwo inicjujące unię monetarną, że wymieni się tylko [Giżyński, Wierzba, 2018, s. 183]:

- seniorat, czyli nieoprocentowane kredyty od nierezydentów posiadających banknoty i depozyty denominowane w walucie międzynarodowej,
- zmniejszenie kosztów transakcyjnych podmiotów prowadzących międzynarodowe transakcje handlowe,
- *exorbitant privilege*, czyli możliwość emitowania nisko oprocentowanych papierów dłużnych przeznaczonych dla inwestorów-nierezydentów, a następnie inwestowanie dochodów z przeprowadzonych w ten sposób emisji w bardziej rentowne aktywa zagraniczne.

Opłaca się zatem być krajem, który organizuje wspólny rynek i emituje walutę – zakres korzyści jest trudny do przecenienia. Wszak oprócz korzyści ekonomicznych są też polityczne. Waluta zawsze była

narzędziem nacisku, wymuszała posłuszeństwo i uznanie nadrzędności jednego tylko banku centralnego. Nic dziwnego, że nie wszyscy zgadzają się na przebranie w ciasny gorset nakazów i zakazów. Pojawia się chęć obchodzenia narzuconych ograniczeń dla obrony własnej gospodarki, a nawet chęć życia na cudzy koszt – jak zrobiła to Grecja.

Nie wszystkie państwa kwapią się do uznania sztywnego kursu waluty, nad którym właściwie nie sprawują już żadnej kontroli. A przecież obrona gospodarki bardzo często polega na tym, że po swojemu ustala się kurs i podaż pieniądza.

Właśnie taką strategię wybrała Kanada, która przez długie lata tkwiła w okowach systemu Bretton Woods aż w 1950 roku wycofała walutę z systemu kursów wymiennych. Kanadyjski dolar zaczął dostosowywać się do właściwości trendów międzynarodowych i zróżnicowanych rynków walutowych. Zwolennicy sztywnych kursów załamywali ręce, przewidywali krach i finansowe trzęsienie ziemi w Kanadzie. Pisyli o możliwej ucieczce kapitału i destabilizacji kursu waluty. Lecz były to tylko pohukiwania ekonomicznych teoretyków. Kanada zaczęła się szybko rozwijać, napływały kapitały, waluta zamiast tracić zyskiwała na znaczeniu. Pomyślny rozwój Kanady po wprowadzeniu płynnego kursu waluty okazał się empiryczną przesłanką udowadniającą, że keynesowskie mechanizmy planowania nie działają sprawnie w strategicznym horyzoncie czasowym [Millman, 1997, s. 103].

Przykład Kanady wciąż był żywy, gdy w Europie tworzono kolejny system walutowy. A jednak w maju 1998 roku jedenaście europejskich krajów spełniło wyśrubowane wymogi dostania się do grona państw posługujących się wspólną walutą. Grecja pragnęła znaleźć się w tej grupie, lecz nie spełniła warunków. Wielka Brytania oraz Dania co prawda spełniły wymagania, lecz skorzystały z przysługującego im prawa wstrzymania się z akcesją. Szwecja, która formalnie nie miała prawa wstrzymania się od przystąpienia do unii walutowej, postanowiła odczekać i przyglądać się z boku, nie bez obaw konstatując, że umowy dotyczące wspólnej

waluty nie zawierają żadnej furtki pozwalającej na opuszczenie systemu euro, gdy już się do niej wejdzie⁷.

Wprowadzenie euro od samego początku wiązało się z ryzykiem, nie brakowało też niepokojących pytań. Co się stanie, jeśli gospodarki w strefie euro nie będą z sobą wystarczająco dobrze zharmonizowane, to znaczy, że jedne będą rozwijać się szybciej, inne pozostawać w tyle? Ustalone stopy procentowe dla jednych będą zbyt niskie i nie będą chronić przed inflacją (jak w przypadku Hiszpanii bądź Irlandii), a dla krajów gospodarczo dużo lepiej rozwiniętych te same stopy procentowe okażą się za wysokie do pobudzenia gospodarki i przyspieszenia rozwoju.

Ekonomiści podejrzewali, że bez uregulowania rynków pracy i zrównania gospodarek, bez przesunięcia kapitału i siły roboczej, może dojść do sytuacji, w której pewne regiony „przegrzeją się”, a inne ulegną stagnacji⁸. Pojawiały się również bardzo przyziemne obawy związane z kosztami przestawienia bankowości na posługiwanie się nowym pieniądzem, jak również świadomość, że przy przejściu na nową walutę zarówno sprzedawcy jak i producenci będą starali się naciągać ceny. Będzie to widoczne tam, gdzie korzysta się z psychologicznego obrazu ceny, zaokrąglając je do 0,99 lub 0,19⁹.

Od obaw ważniejsze były spodziewane zalety: niska inflacja, stabilizacja pieniądza, ożywienie handlu, uczynienie rynków bardziej efektywnymi.

⁷ *Euro w pigułce*, [w:] „Gazeta Bankowa” nr 44, 1998, s. 25–27, [w:] https://www.home.umk.pl/~robhuski/get/fin_ue/Euro%20w%20pigulce.pdf [dostęp: 19.04.2024].

⁸ *Euro w pigułce – zalety jednego pieniądza*, [w:] „Gazeta Bankowa” nr 45, 1998, s. 27–28 [w:] https://www.home.umk.pl/~robhuski/get/fin_ue/Euro%20w%20pigulce.pdf [dostęp 19.04.2024].

⁹ *Euro w pigułce – amerykańskie marzenie Europy*, [w:] „Gazeta Bankowa” nr 48, 1998, s. 26–27 [w:] https://www.home.umk.pl/~robhuski/get/fin_ue/Euro%20w%20pigulce.pdf [dostęp: 19.04.2024].

I rzeczywiście – pozytywne nastawienie i optymistyczne przewidywania częściowo się sprawdziły. Euro wyparło dolara z Europy, a gospodarki nowej unii walutowej zanotowały wzrost.

Dla ekonomistów wspólny system monetarny był naturalnym etapem rozwoju gospodarki, dlatego ostrzegano, że kraje, które nie przyłączy się, za jakiś czas staną się ciekawostką etnograficzno-ekonomiczną na gospodarczej mapie świata. Do sił wymuszających wprowadzanie wspólnego pieniądza zaliczono liberalizację finansów międzynarodowych i globalizację gospodarki. Łączenie się systemów ekonomicznych różnych państw, by mieć przewagę w walce o nowe rynki przy równoczesnym zabezpieczeniu własnych gospodarek przed eksploatacją silniejszych graczy, zachęcało do tworzenia wspólnego rynku i posługiwania się wspólną walutą.

Euro i wspólny rynek walutowy świetnie sprzedają się marketingowo. Przeczytać można o pobudzeniu handlu, zachętach do inwestowania i o wzroście atrakcyjności dla biznesu. Strefa euro ma naturalne zdolności samoodnowy i tkwią w niej mechanizmy zabezpieczające przed nadmierną inflacją i zadłużeniem wewnętrznym [Nguyen, Faff, Marshall 2007, s. 563–577].

Do tego można jeszcze dodać [Hryniewiecka 2017, s. 65–66]:

- spadek kosztów transakcyjnych ponoszonych w przypadku wymiany waluty krajowej na euro,
- spadek ryzyka kursowego transakcji rozliczanych w euro,
- wzrost wymiany handlowej pomiędzy krajami strefy euro,
- zwiększenie dostępności kapitału i spadek jego kosztu,
- stabilizacja cen, czyli relatywnie bardziej stabilna gospodarka,
- wzrost transparentności dokonywanych transakcji.

Z polskiej perspektywy przynależność do strefy euro może wydawać się dobrym rozwiązaniem, szczególnie, gdy zważy się, że rok 2023 był dla polskiej gospodarki słabszy w porównaniu z gospodarką strefy euro. Polska gospodarka urosła o około 0,2 procent, a średnia dla kra-

jów strefy euro wyniosła 0,5 procent¹⁰. Tak słaby wynik Polski zaskakuje i irytuje. Zwykle bowiem najlepiej rozwinięte państwa mają niższy wzrost PKB w porównaniu do państw, które je gonią. Tymczasem w Polsce stało się odwrotnie. I – zważywszy na słabą koniunkturę w Niemczech – trudno byłoby spodziewać się jakiegoś znaczącego odbicia – co dla euroentuzjastów może stanowić przesłankę, że już czas przyjąć ogólnoeuropejską walutę.

Tyle tylko że sytuacja z euro nie wygląda równie dobrze, gdy wniknąć dokładniej w liczby i zachodzące procesy.

PERSPEKTYWY I OCZEKIWANIA

Opracowany w 2005 roku raport Międzynarodowego Funduszu Walutowego stwierdził, że przyjęcie euro spowoduje wzrost PKB w przeliczeniu na głowę mieszkańca zamieszkującego strefę wspólnej waluty¹¹. Po upływie dziesięciu lat Międzynarodowy Fundusz Walutowy postanowił przyjrzeć się jakości swej predykcji i ze zdziwieniem skonstatował, że korzyści z przyjęcia euro są mniejsze od przewidywanych, a często w ogóle nie występują, z tego powodu MFW wycofał się z rekomendowania poszczególnym krajom wstępowania do strefy euro¹².

Własna waluta sprzężona z procesami gospodarczymi działa jak antycykliczny amortyzator. W Polsce zostało to wielokrotnie przeciwione: w warunkach pogarszającej się koniunktury i przy spadku zamówień zagranicznych, osłabienie złotego wspomaga gospodarkę, natomiast w warunkach sprzyjającej koniunktury na rynkach międzynarodowych i gospodarczego wzrostu, wystarczy nieco umocnić złotego,

¹⁰ <https://businessinsider.com.pl/gospodarka/europa-nam-ucieka-gospodarka-w-polsce-pierwszy-raz-urosla-wolniej-niz-w-strefie-euro/721ck0t> [dostęp: 17.04.2024].

¹¹ <https://www.money.pl/pieniadze/korzysci-z-euro-sa-latwo-widoczne-ryzyka-glebiej-ukryte-opinia-6983932629068288a.html> [dostęp: 21.04.2024].

¹² Tamże.

by wyhamować boom i schłodzić gospodarkę¹³. Państwo pozbawione własnego pieniądza, niezdolne jest do kształtowania wartości swojej waluty, jest więc jak statek pozbawiony sterowności i uzależniony od morskich prądów, nad którymi nie panuje.

Szttywne systemy ekonomiczne bywają też niewydolne same z siebie. W różnorodności siła i jeśli lokalne odmienności zamieni się na wspólną i silnie ujednoliconą politykę ekonomiczną, zamiast szybszego rozwoju zaobserwuje się obniżenie efektywności. Nieelastyczna, niekomplementarna i ponadnarodowa konstrukcja będzie doświadczać problemów strukturalnych, trudniej będzie nią zarządzać i koordynować zachodzące wewnątrz procesy.

Istnieją też inne równie poważne przeszkody. Orędownicy zakładają, że w warunkach nieskrępowanej mobilności siły roboczej i kapitału dojdzie w krótkim czasie do bardziej efektywnej dystrybucji i alokacji zasobów w poszukiwaniu najwyższej stopy zwrotu. Pieniądze i *know-how* przepłyną z bogatych krajów do biedniejszych, zrówna się poziom życia i wzrośnie produktywność. Mechanizm ten jednak nie działa sprawnie, a możliwe, że w ogóle nie działa. Przykładem są Włochy i różnice między bogatszą północą i biedniejszym południem [Stiglitz 2017, s. 34–36]. Skoro nawet w obrębie jednego państwa nie może dojść do wyrównania poziomu życia, to co dopiero mówić o systemie łączącym wiele różnych krajów z ich odmiennymi gospodarkami, różnymi ekonomicznymi koncepcjami i kulturowymi przyzwyczajeniami.

Nie jest też tak, że usunięcie ryzyka walutowego oznacza brak jakiegokolwiek ryzyka. Rynki finansowe nie zawsze zdawały sobie z tego sprawę, dlatego promowały przepływ części zasobów do państw peryferyjnych. W ten sposób pojawiła się najpierw presja na wzrost cen, a następnie okazało się, że trudno jest zrównoważyć deficyt strefy na rachunkach obrotów bieżących. Pomyłono się także co do wiarygodności niektórych uczestników wspólnego rynku. Pieniądze, które miały

¹³ Tamże.

pójść na zwiększenie wydajności i inwestycje, zostały przeznaczone na konsumpcję i spekulację (zob.: Hiszpania i Irlandia) oraz finansowały deficyt Grecji [tamże, s. 128].

Ekonomicznych i politycznych odmienności nie wyrównało wiele lat wspólnej waluty. Mimo wspólnoty celów państwa unii walutowej rozwijały się nierównomiernie¹⁴. Z atrakcyjnością strefy też jest różnie. Nadwyżka handlowa plasuje się poniżej poziomu sprzed kryzysu energetycznego. Na dodatek spowolnienie gospodarcze staje się dominującym trendem. Zauważalne ożywienie, które na krótki czas zapanowało po pandemii, ma się już ku końcowi¹⁵.

BARDZIEJ NADZIEJE CZY ROZCZAROWANIA

W świecie zdominowanym przez ciągłą rywalizację dobrze mieć oparcie w silniejszych strukturach ekonomicznych. Modne stają się alianse, a potrzeba obrony własnego kraju zachęca do wchodzenia w sojusze. Takie uzasadnienie towarzyszy myśleniu o strefie euro – będziemy więksi, silniejsi, bardziej atrakcyjni i odporni na kryzysy i załamania. Jest to jednak tylko pozór, waluta jest kluczem do niezależności i jest jednym z najważniejszych parametrów wykorzystywanych do sterowania gospodarką. Gdy nie ma się wpływu na walutę, to jednocześnie brakuje ważnego narzędzia wykorzystywanego do równoważenia rachunku obrotów bieżących. W strefie euro jedynie co można zrobić, by przywrócić konieczną równowagę na rachunku, jest redukcja wydatków, ograniczanie inwestycji, obniżanie płac i wzrost bezrobocia. To tak, jak gdyby celowo wpychać kraj w recesję, co samo w sobie wydaje się działaniem niedorzecznym, ale gdy nie ma innych narzędzi – takie postępowanie okazuje się jedyne, mimo że z ekonomicznego punktu widzenia bardzo

¹⁴ https://ceo.com.pl/wzrost-gospodarczy-w-strefie-euro-aktualizacja-70693#-google_vignette [dostęp: 18.04.2024].

¹⁵ Tamże [dostęp: 19.04.2024].

niekorzystne. Oczywiście możliwe też jest zaciąganie kredytu i import kapitału¹⁶. Stawia to w niezwykle trudnej sytuacji wszystkie słabsze gospodarki i może prowadzić do wzrostu polaryzacji krajów wchodzących w skład strefy euro.

Istnieją zresztą przesłanki, by już dzisiaj dostrzegać pogłębiającą się dysproporcję. Słabsi stają się jeszcze słabsi, tworząc tak zwane semi-peryferia, natomiast mocniejsze ekonomicznie państwa tworzą bogate centrum. Paradoksalnie – strefa euro zamiast jednoczyć i ujednolicać, różnicuje i dzieli. Prawdopodobnie jest kilka powodów, dla których tak się dzieje¹⁷:

- potencjał technologiczny nie jest rozłożony równomiernie ani nie jest porównywalny,
- struktura tworzenia PKB jest odmienna w różnych krajach, które nagle muszą z sobą współpracować na zasadach unii gospodarczej i walutowej (przykładowo 20 procent PKB Chorwacji pochodzi z turystyki, a belgijski PKB w 25 procentach tworzony jest przez przemysł wytwórczy¹⁸).
- odmienna jest kultura pracy,
- różne w różnych krajach są modele wzrostu gospodarczego,
- niekomplementarna i nieekwiwalentna jest wymiana handlowa.

Z boku wygląda to tak, jak gdyby łączono z sobą organizmy państwowe i gospodarcze, które wcześniej stawiały na rywalizację a nie na współpracę. Egoizm, choćby skrzętnie skrywany, zawsze działa na niekorzyść wspólnego rynku. Dlatego w dłuższej perspektywie obserwuje

¹⁶ <https://www.obserwatorfinansowy.pl/bez-kategorii/rotator/zagrozenia-dla-polski-w-strefie-euro/> [dostęp 21.04.2024].

¹⁷ <https://www.obserwatorfinansowy.pl/bez-kategorii/rotator/zagrozenia-dla-polski-w-strefie-euro/>

¹⁸ Zob.: <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Belgia-Gospodarka;4573754.html> oraz: <https://forsal.pl/gospodarka/artykuly/8711107,nie-da-sie-doganiac-bogatszych-bedac-w-strefie-euro.html> [dostęp: 18.04.2024].

się odchylenie realnego kursu euro od kursu nominalnego. Umacnia to tradycyjną strukturę tworzenia PKB, utrudnia rozwój, tworzy animozje pomiędzy poszczególnymi krajami, gdyż jedne wzrastają szybciej i bogacą się łatwiej, innym wciąż trzeba pomagać, a jest jeszcze grupa państw, które rozwijałyby się szybciej, gdyby w strefie euro w ogóle się nie znalazły. Można odnieść wrażenie, że wspólnota przypomina sytuację z bajki Ignacego Krasickiego: „Wiódł ślepy kulawego”. Bo jeśli przyjąć się wydajności siły roboczej w przeliczeniu PKB na godzinę pracy, to: wydajność obniżyła się w krajach semiperyferyjnych (tych, które przyjęły euro w drugiej kolejności i od początku były słabsze gospodarczo). W krajach centrum (czyli tych o najsilniejszej gospodarce) wskaźnik wykazywał stały poziom. W krajach, które do strefy euro weszły najpóźniej lub w ogóle do niej nie należą (takich jak Litwa, która euro przyjęła w 2015 roku oraz Polska) ten sam wskaźnik wzrósł: w Polsce aż o 10 punktów procentowych, na Litwie o 8 procent, a w Czechach o 5,5 procent¹⁹. Tak duże rozbieżności oczywiście osłabiają atrakcyjność wspólnej waluty. Istnieje co prawda nadzieja, że z biegiem czasu dojdzie do wyrównania produktywności każdej z gospodarek i zanikną wszelkie dysproporcje. Nie ma jednak pewności, czy taka sytuacja kiedykolwiek nastąpi, możliwe, że różnorodność i pragnienie rywalizacji na stałe wpisane są w europejski system wartości i myślenia o świecie. Jeżeli przez tysiąc lat państwa Europy stawiały na rywalizację, trudno, żeby nagle zaczęły widzieć w sobie przyjaciół na śmierć i życie.

Można sobie wyobrazić dwa scenariusze wejścia do strefy euro. Pierwszy z nich zakłada, że wstępuje państwo posiadające mocną gospodarkę i zdolne jest konkurować z najważniejszymi graczami rynkowymi. Takie państwo może realizować własną politykę i rzeczywiście użyje wspólnego pieniądza do wywierania wpływu na słabsze kraje, drenując rynek pracy z najlepszych pracowników i pozyskując surow-

¹⁹ <https://www.obserwatorfinansowy.pl/bez-kategorii/rotator/zagrozenia-dla-polski-w-strefie-euro/> [dostęp: 17.04.2024].

ce dla swojego dalszego rozwoju. Byłby to scenariusz optymalny, choć przykład niemiecki z gospodarką przeżywającą obecnie okres stagnacji pokazuje, że i on ma swoje mankamenty. Jednak znacznie gorszy byłby scenariusz, w którym słabe państwo, które z największym wysiłkiem spełniło kryteria konwergencji, zostało dopuszczone do wspólnoty walutowej. Gospodarka takiego państwa skazana byłaby na ponoszenie ogromnych ciężarów, a równocześnie bez własnej waluty pozbawione byłoby ważnego instrumentu do obrony swojego rynku.

PODSUMOWANIE

U podstaw waluty euro stała idea stworzenia wspólnej i silnej Europy na wzór Stanów Zjednoczonych z nowoczesną gospodarką, ambitnymi planami rozwojowymi i atrakcyjnymi rozwiązaniami ekonomicznymi i politycznymi. Skoro na kontynencie amerykańskim udało się stworzyć spójny i sprawny system, dlaczego miałyby nie udać się po naszej stronie Atlantyku. Nie pomyślano tylko, że słabością pomysłu są tkwiące w starej Europie różnorodność i oryginalność – to one przez całe wieki decydowały o atrakcyjności kontynentu. Tymczasem wraz z nową walutą wprowadza się sztywne regulacje i jednolite stopy procentowe, co gorsza, nie uwzględnia się odmienności gospodarczych i mentalnych poszczególnych krajów.

Joseph Stiglitz, załamując ręce nad unią walutową Europy, stwierdza, że [Stiglitz 2017, s. 382]:

- wspólna waluta nie pomogła w przyspieszeniu wzrostu gospodarczego,
- wielkości osiąganego PKB plasują się poniżej trendu sprzed wprowadzenia euro i luka ta wciąż rośnie.

Rozbieżności przewidywań i faktycznie osiągniętych rezultatów gospodarczych każą przypuszczać, że euro zamiast doprowadzić do przy-

spieszenia wzrostu gospodarczego, raczej ten wzrost przyhamowało. Oczywiście stan taki może być tymczasowy, wyniki mogą się zmienić, w miarę jak ekonomie poszczególnych krajów będą się docierać, a dzięki nowym rozwiązaniom strefa pozbędzie się problemów strukturalnych. Ale co, jeśli odmienności są zbyt głębokie? Co począć, jeśli historyczne i ekonomiczne zaszłości współ z odmiennością kulturową nie pozwolą na szybkie ujednolicenie rynku? Oby nie, lecz warto zdawać sobie sprawę, że poważny kryzys strefy euro raczej dla nikogo nie będzie zaskoczeniem.

W Monitorze Stabilności Strefy Euro przeczytać można, że kryzys w strefie euro wynika z trudności ze zharmonizowaniem polityki finansowej w poszczególnych krajach²⁰. Wciąż otwartą kwestią pozostaje, czy trudność ta ma charakter trwały, czy może da się ją usunąć. Dotychczasowe kolejne wzloty i upadki, kryzysy i sposoby ich pokonywania pokazują, jak trudno jest pogodzić różnorodność tkwiącą w narodach. Zjednoczona Europa nie jest klonem Stanów Zjednoczonych. Zbyt wiele tu dzielących ansów i historycznych zaszłości. Odmienne są składniki budujące PKB i ścieżki wzrostu. Prawdopodobnie dlatego wcześniejsze strefy wspólnej waluty nie przetrwały. Co oczywiście niekoniecznie musi od razu być złą wróżbą. Jeśli już jakąś lekcję powinno się wynieść, to tę, że warto próbować. Narody w strefie euro nie muszą się lubić, ale niewątpliwym osiągnięciem jest już to, że nauczyły się polubownie rozwiązywać spory i na wiele spraw patrzą z podobnego punktu widzenia.

²⁰ https://mf-arch2.mf.gov.pl/documents/764034/1002547/MSSE_1_2012.pdf [dostęp, 19.04.2024].

BIBLIOGRAFIA

- Bazyłow L., *Historia powszechna 1492–1648*, Książka i Wiedza, Warszawa 1991.
- Chancellor E., *Historia spekulacji finansowych*, tłum. L. Stawowy, Wyd. MUZA S.A. Warszawa 2001.
- Euro w pigułce*, [w:] „Gazeta Bankowa” nr 44, 1998.
- Euro w pigułce – zalety jednego pieniądza*, [w:] „Gazeta Bankowa” nr 45, 1998.
- Euro w pigułce – amerykańskie marzenie Europy*, [w:] „Gazeta Bankowa” nr 48, 1998.
- Giżyński J., Wierzbą R., *Spadek znaczenia euro jako waluty międzynarodowej*, [w:] „Journal of Management and Finance”, vol. 16, nr 3, 2018.
- Hryniewicka M., *Polskie przedsiębiorstwa – koszty i korzyści przystąpienia do strefy euro*, [w:] „Kwartalnik Nauk o Przedsiębiorstwie”, nr 1, 2017. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0010.0154>
- Krajewski A., *Unia monetarna już raz upadła*, [w:] „Forbes” 30 sierpnia 2012. Cyt. za: <http://www.forbes.pl/artykuly/sekcje/Strategie/unia-monetarna-juz-raz-upadla%2C29629%2C2>.
- Landes D.S., *Bogactwo i nędza narodów*, tłum. H. Jankowska, Wyd. MUZA S.A., Warszawa 2000.
- Millman G., *Czas spekulacji*, tłum. M. Przeczek, Wyd. Philip Wilson, Warszawa 1997.
- Nguyen H., Faff R., Marshall A., *Exchange rate exposure, foreign currency derivatives and the introduction of the euro: French evidence*, tłum. własne autora, [w:] „International Review of Economics and Finance”, No. 16, 2007. <https://doi.org/10.1016/j.iref.2006.01.002>
- Sporek T., *Teoria i praktyka głównych założeń europejskiej unii walutowej*, [w:] „Studia europejskie”, nr 4, 1997.
- Sporek T., *Perspektywy i konsekwencje wprowadzenia euro w Polsce – bilans korzyści i kosztów*, [w:] „Zeszyty Naukowe UE w Katowicach”, nr 228, 2015.

Stiglitz J.E., *Euro. W jaki sposób wspólna waluta zagraża przyszłości Europy*, tłum. G. Klimont, Wyd. Krytyki Politycznej, Warszawa 2017.

NETOGRAFIA

<https://businessinsider.com.pl/gospodarka/europa-nam-ucieka-gospodarka-w-polsce-pierwszy-raz-urosla-wolniej-niz-w-strefie-euro/721ck0t>.

https://ceo.com.pl/wzrost-gospodarczy-w-strefie-euro-aktualizacja-70693#google_vignette

<https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Belgia-Gospodarka;4573754.html>.

<https://forsal.pl/gospodarka/artykuly/8711107,nie-da-sie-doganiac-bogatszych-bedac-w-strefie-euro.html>.

Sawa D., Łacińska Unia Monetarna a Skandynawska Unia Monetarna – podobieństwa i różnice, [w:] https://dspace.uni.lodz.pl/xmlui/bitstream/handle/11089/39902/135-151_Sawa.pdf?sequence=1&isAllowed=y

<https://www.agad.gov.pl/unia%20lubelska/unia%20lubelska%201569%20r.pdf>.

https://www.home.umk.pl/~robhuski/get/fin_ue/Euro%20w%20pigulce.pdf.

https://mf-arch2.mf.gov.pl/documents/764034/1002547/MSSE_1_2012.pdf

<https://www.money.pl/pieniadze/korzysci-z-euro-sa-latwo-widoczne-ryzyka-glebiej-ukryte-opinia-6983932629068288a.html>.

<https://www.nber.org/system/files/chapters/c7512/c7512.pdf>.

<https://www.obserwatorfinansowy.pl/bez-kategorii/rotator/zagrozenia-dla-polski-w-strefie-euro>.

<http://www.forbes.pl/artykuly/sekcje/Strategie/unia-monetarna-juz-raz-upadla%2C29629%2C2>.

Teresa Maria Włosowicz

ORCID: 0000-0001-8767-9332; twlosowicz@wseh.pl
University of Economics and Humanities, Bielsko-Biała

**FOREIGN LANGUAGE TEACHING
AND THE PREVENTION OF SOCIAL
EXCLUSION IN POLAND:
TEACHERS' PERSPECTIVES**

**NAUCZANIE JĘZYKÓW OBCYCH
A ZAPOBIEGANIE WYKLUCZENIU
SPOŁECZNEMU W POLSCE
W PERSPEKTYWIE NAUCZYCIELI**

ABSTRACT

The present study investigates teachers' perspectives on the prevention of social exclusion in Poland by teaching foreign languages. It focuses on the possible roles English and other languages can play in preventing social exclusion, taking into consideration their usefulness on the labour market. While education is generally viewed as significant in preventing social exclusion and foreign language competence is regarded as a useful skill, a number of other factors also come into play. Given the different causes of social exclusion indicated by the respondents, the role of foreign language teaching is limited. Yet, schools and teachers should be prepared to help pupils at risk of social exclusion. The differences between the opinions of English

teachers and those of other languages are not very big, but, as the standard deviations show, the respondents' opinions often vary.

Keywords: social exclusion, social inclusion, foreign language teaching, key competences, the labour market

STRESZCZENIE

Przedmiot badania stanowią możliwości zapobiegania wykluczeniu społecznemu w Polsce przez nauczanie języków obcych, widziane z perspektywy nauczycieli. Badanie skupia się na rolach, jakie angielski i inne języki mogą odgrywać w zapobieganiu wykluczeniu społecznemu, uwzględniając ich użyteczność na rynku pracy. Podczas gdy edukację generalnie uważa się za istotny czynnik w zapobieganiu wykluczeniu społecznemu, a znajomość języków obcych uchodzi za przydatną umiejętność, w grę wchodzi także wiele innych czynników. W świetle różnych przyczyn wykluczenia społecznego wskazanych przez respondentów, nauczanie języków obcych odgrywa jedynie ograniczoną rolę. Jednakże szkoły i nauczyciele powinni być gotowi na to, aby pomagać uczniom zagrożonym wykluczeniem społecznym. Różnice między opiniami nauczycieli angielskiego i innych języków nie są duże, natomiast, jak pokazują odchylenia standardowe, opinie respondentów często znacznie różnią się między sobą.

Słowa kluczowe: wykluczenie społeczne, włączenie społeczne, nauczanie języków obcych, kompetencje kluczowe, rynek pracy

INTRODUCTION

The study investigates possibilities of preventing social exclusion in Poland by teaching foreign languages, as perceived by foreign language teachers themselves. Undoubtedly, the language that is most likely to be viewed as an asset on the labour market is English [Fabo, Beblavý, Lenaerts 2017, in: Marconi, Vergolini, Borgonovi 2023, p. 9], though, given the complexity of international cooperation, commerce, etc.,

knowledge of other languages might also be required by employers. Although social exclusion constitutes a multifaceted phenomenon, attributable to multiple causes, it is often considered in terms of poverty and a limited access to material, educational, cultural, etc. resources and, consequently, social inclusion is associated, on the one hand, with creating job opportunities and combating unemployment, and, on the other hand, with education, including lifelong learning, which may increase chances of employment [Blicharz 2020, Kołodziejczyk 2018, Szymczak 2014, Williams 2011]. Indeed, as noted by Stefan Konstańczak [2010, p. 75], one of the causes of social exclusion is a lack of education. Consequently, the present study focuses on this aspect of social inclusion, in particular, on how foreign language learning and teaching may contribute to the prevention of social exclusion caused by insufficient qualifications and thus limited job opportunities.

Social exclusion caused by other factors, such as disability, addiction, racial or religious discrimination, goes beyond the scope of this article. However, in the context of lifelong learning, exclusion related to age can be assumed to be to some extent preventable by foreign language teaching, as long as it allows older people to remain professionally active, especially if the necessary qualifications include foreign language skills. Similarly, while social exclusion can be combined with digital exclusion [Martin, Hope, Zubairi 2016], digital exclusion is only relevant to the present study if it is caused by insufficient skills in a foreign language, especially English. Yet, since software and websites are often localised nowadays and many websites are actually in Polish, insufficient knowledge of English does not necessarily mean digital exclusion, which may have been the case in the past, when English was the only and later the dominant language of the Internet and computer-mediated communication [Cumming 1995, Danet, Herring 2007].

However, the present study is not limited to the prevention of social exclusion by increasing the number of job opportunities for adults, but

it also covers the possibilities of reducing inequalities in children's foreign language education. Therefore, instead of a theoretical analysis of labour markets, job descriptions, etc., it takes into consideration the views of teachers teaching in different institutions based on their professional experience. In fact, it can be assumed that awakening an interest in foreign language learning in children may result in sustained motivation to expand their knowledge in the future and to take up lifelong learning.

PREVENTING SOCIAL EXCLUSION

THE PHENOMENON OF SOCIAL EXCLUSION

In general, social exclusion is very complex and difficult to define. Given that it is a gradual rather than a one-off phenomenon, it can be regarded as both a process and a condition, and it can also focus on different groups at risk of exclusion, what they are excluded from, what particular problems they face, etc. [Tuparevska, Santibáñez, Solabarrieta 2020, p. 180]. The Council of the European Union [2004, p. 10] defines social exclusion as

a process whereby certain individuals are pushed to the edge of society and prevented from participating fully by virtue of their poverty, or lack of basic competencies and lifelong learning opportunities, or as a result of discrimination¹.

It deprives those individuals of "job, income and education opportunities," reduces their access to social networks and activities and, consequently, makes them feel powerless and prevents them from taking control of decisions affecting their daily lives [Council of the European Union 2004, p. 10²]. According to Justyna Kołodziejczyk

¹ https://ec.europa.eu/employment_social/social_inclusion/docs/final_joint_inclusion_report_2003_en.pdf [date of access: 31st March 2024]

² https://ec.europa.eu/employment_social/social_inclusion/docs/final_joint_inclusion_report_2003_en.pdf

[2018, p.18], social exclusion can be approached from two perspectives: on the one hand, as a state, from the point of view of a person suffering from exclusion, and on the other hand, as a process consisting of the following three phases: first, the occurrence of circumstances which have a negative impact on a person's life and lead to a deterioration of their living conditions; at the second stage, the person notices they have limited access to resources and services, as well as to other members of the community. Finally, the person can no longer cope with the situation, which results in their exclusion [Kubicki 2013, p. 22, in: Kołodziejczyk 2018, p. 18].

UNDESA [2009, p. 3³] defines social exclusion in terms of its opposite, social inclusion. In UNDESA's [2009, p. 3] words, it is "understood as the condition (barriers and process) that impede social inclusion." In general,

[s]ocial exclusion is a process through which individuals or groups are wholly or partially excluded from fully participating in all aspects of life of the society, in which they live, on the grounds of their social identities, such as age, gender, race, ethnicity, culture or language, and/or physical, economic, social disadvantages [UNDESA 2009, p.3],

yet it can also refer to the lack of recognition, voice or opportunities for participation, as well as to decent work, assets, social services or political representation. However, as observed by Daria Becker-Pestka, Grzegorz Kubiński and Majka Łojko [2017, pp. 8-9], while social exclusion is often equated with poverty, social inequality, marginalisation or discrimination, this interpretation is misguided, as poverty may be the effect rather than the cause of social exclusion, which may in turn be, for example, insufficient education, discrimination on the labour market, or disability. Though marginalisation and social exclusion

³ <https://www.un.org/esa/socdev/documents/compilation-brochure.pdf> [date of access: 31st March 2024]

are often interrelated, the difference between them is the level of their intensity. Following Andrzej Radziewicz-Winnicki [2008, pp. 252-253], Becker-Pestka et al. [2017, p. 9, the author's translation] point out that "exclusion is more advanced marginalisation."

Among the causes of social exclusion, Lucyna Frąckiewicz [2005, p. 11, in: Kołodziejczyk 2018, p. 19, the author's translation] enumerates:

- the negative effects of socio-economic changes,
- poverty,
- a flawed legal system and hampered access to public institutions,
- open discrimination, unfavourable actions on the part of third persons,
- a maladjusted education system, a low level of education, a lack of qualifications or professional experience,
- individual characteristics, including disability, illness or addictions."

According to Kołodziejczyk [2018, p. 19], an increasing number of people are at risk of social exclusion and, contrary to popular belief, those are not only the homeless or unemployed, alcoholics, former criminals and people without prospects, waiting for state institutions' help, but mainly people under 24 and over 50, people with disabilities and chronic illnesses, single parents, young mothers, children from split families, victims of violence, inhabitants of rural areas, immigrants, etc. [Żelazkowska 2014, p. 119, in: Kołodziejczyk 2018, p. 19].

A case in point is a social group called NEET (Not in Employment, Education or Training). Those are young people who are unemployed and, at the same time, not involved in any form of education or training. As noted by Anna M. Rak [2021, p. 23], "[t]he NEET group captures both those who do not work of their own free will and those who do not work because, despite efforts, they fail to find employment," for example, because of illness, disability or family responsibilities. However, following Anna Rogozińska-Pawelczyk [2014, p. 113], Rak [2021, p. 23] emphasises that such circumstances do not prevent young people from obtaining an adequate education or finding permanent employment.

Yet, as shown by Rak [2021, p. 28], the respondents' difficult financial situation limits their educational and training opportunities, but at the same time, they often claim to have sufficient education levels. Even so, such claims were made by many general secondary-school graduates, whose knowledge and professional skills were the lowest of all the respondent groups. She concludes that, given their low motivation for further education or the acquisition of professional qualifications, as well as poor job-seeking skills, improving such individuals' situation requires complex institutional solutions [Rak 2021, pp. 28-29].

It can thus be seen that social exclusion can take various forms and affect various groups of people, and it also sets in gradually, with marginalisation as an earlier stage. Certainly, extreme forms of social exclusion, such as homelessness, require the implementation of social inclusion programmes by the state and cannot be remedied by education, whether it is lifelong learning or professional training. However, it might be assumed that, at the early stages, providing young people with, on the one hand, useful competences and skills and, on the other hand, awareness of the need for lifelong learning, could actually reduce their risk of social exclusion.

SOCIAL INCLUSION

As was noted above, UNDESA [2009, p. 3] defines social exclusion as the set of barriers to social inclusion and processes which impede it. Social inclusion, by contrast, is defined as “a process by which efforts are made to ensure equal opportunities for all, regardless of their background, so that they can achieve their full potential in life” [UNDESA 2009, p. 3⁴]. As a multi-dimensional process, it aims to enable each member of the society to participate fully “in all aspects of life, including civic, social, economic, and political activities, as well as participation in decision-making processes” [UNDESA 2009, p. 3].

⁴ <https://www.un.org/esa/socdev/documents/compilation-brochure.pdf>

As observed by Kołodziejczyk [2018, p. 20], social inclusion should not be regarded as synonymous with integration with the labour market, even though this aspect of inclusion is particularly important. The Ministry of Family, Labour and Social Policy [2016⁵] distinguishes three categories of methods of active prevention of social exclusion: first, institutional aid, provided by institutions specialising in social and professional integration (social integration centres, cooperatives, etc.), second, individual aid, focusing on particular people or families, such as individual social employment programmes, and third, programmatic forms of aid, that is, local programmes organised by territorial self-government or non-governmental organisations, such as public works and traineeships. Given the significance of work in human life, the prevention of social exclusion often focuses on professional activation, which aims not only to reduce unemployment, but also to combat such problems as limited access to resources, low qualifications, insufficient professional experience, etc. [Sobczak 2016, p. 61, in: Kołodziejczyk 2018, p. 21].

In fact, social inclusion involves education. As noted by the Council of the European Union [2015, p. C 417/37, in: Tuparevska et al. 2020, p. 183],

since early leavers from education and training face a higher risk of unemployment, poverty and social exclusion, investing to support the educational achievement of young people can help to break the cycle of deprivation and the intergenerational transmission of poverty and inequality.

However, according to Elena Tuparevska et al. [2020, p. 183], EU lifelong learning policies focus on such individual factors as early school leaving and low qualifications, but they tend to neglect the structural causes of social exclusion. While lifelong learning policies and

⁵ <https://www.gov.pl/web/rodzina/aktywne-formy-przeciwdzialania-wykluczeniu-spolescznemu-nowy-wymiar-2020> [date of access: 31st March 2024]

opportunities can improve vulnerable groups' situation and increase their social inclusion, integrating these groups back into society requires addressing the structural causes of inequality and exclusion [Tuparevska 2020, p. 187]. This confirms Rak's observation [2021] on Polish people of the NEET category, cited above.

Even though in combating social exclusion its structural causes should be addressed as well, they cannot be eliminated by foreign language teaching and thus go beyond the scope of the present article. Yet, given the usefulness of the knowledge of foreign languages, especially English, it can be assumed that learning them can increase individuals' chances of employment and thus lower the risk of social exclusion.

FOREIGN LANGUAGE KNOWLEDGE AND SKILLS AS KEY COMPETENCES

Undoubtedly, in the contemporary world, knowledge of foreign languages, especially English, is considered one of a citizen's key competences. In fact, the key competences for lifelong learning distinguished by the European Commission [2019⁶] include multi-lingual competence, which is defined as "the ability to use different languages appropriately and effectively for communication" [European Commission 2019, p. 7⁷]. This shows that, in addition to English, it is advisable to learn one or more other foreign languages. Moreover, given the mobility of people and the possibility of moving to another country, "it can include maintaining and further developing mother tongue competences, as well as the acquisition of a country's official language(s)" [European Commission 2019, p. 7]. Apart from linguistic knowledge, such as grammar and vocabulary, and such skills as speaking,

⁶ <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/297a33c8-a1f3-11e-9-9d01-01aa75ed71a1/language-en> [date of access: 3rd March 2020]

⁷ <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/297a33c8-a1f3-11e-9-9d01-01aa75ed71a1/language-en>

writing, reading and oral comprehension, an important component of multilingual competence is intercultural competence, including societal conventions.

As observed by Emilia Szymczak [2014, p. 79], inequalities in the area of individual language competences, predispositions, as well as socio-economic limitations of access to the knowledge of languages can lead to marginalisation and, consequently, to social exclusion. Since language is essential for communication, it participates in the transfer of information and, consequently, contributes to the shaping of the social world. In the global society, following the assumptions of multilingual education and the increasing demands of the labour market, using the native language is no longer enough, as the global language and the symbol of prestige and success is English [Szymczak 2014, p. 85]. According to a report on the European language policy and attitudes towards foreign language learning [Szpotowicz 2013, in: Szymczak 2014, p. 86], 88% of Europeans find foreign language learning useful, and the reasons given by them include better job opportunities and the possibility of using the languages at work, as well as communication with people from other countries.

Even though the language of contemporary youth culture is also English, young people from the lower social classes have limited access to it because of their insufficient knowledge of English, which leads to their marginalisation. Although school is expected to compensate for these differences, it actually reproduces them by confirming the dominance of pupils with a higher socio-economic status. This is particularly visible in the case of foreign languages, as developing one's language skills or compensating for gaps in one's knowledge often requires taking additional classes, which depends on the family's financial status [Szymczak 2014, pp. 88-89]. As Szymczak [2014, pp. 94-95] concludes, while English gives one a chance to obtain a better job or to communicate during journeys, it can also be regarded as a threat

because it can be the cause of double deprivation. Given the differences in English language learning opportunities, it can deepen the chasm between the rich and the poor, marginalising the latter even further.

Indeed, inequalities in access to educational resources are particularly visible in the case of foreign language learning. Lucyna Krzysiak [2020] presents the results of two studies investigating the impact of families' socio-economic status on their children's foreign language competences. Middle-school students' proficiency in English and German was influenced by such factors as socio-economic status in general, the parents' education levels and household equipment (books, computers, etc.), though cooperation with the parents' and the students' motivation also played a role. In addition, Krzysiak [2020, pp. 171-175] conducted interviews with three English and four German language teachers from secondary schools. All the respondents in her study [Krzysiak 2020, p. 172] observe a relationship between the family's socio-economic status and the child's achievements at school. Especially in the case of English, parents support their children, pay for extracurricular activities, etc., which reflects their awareness of the importance of English in the contemporary world [Krzysiak 2020, p. 173]. By contrast, the students have considerably lower motivation for learning German, and, as noted by one teacher [Krzysiak 2020, p. 173], both students and parents are not convinced that it is worth knowing more than one foreign language, even though many people from their area go to work in Germany. As Krzysiak [2020, p. 177] remarks, convincing the parents of the value of knowing two foreign languages might also motivate the students. However, schools as institutions are not interested in solving the problem of educational inequalities. It is the teachers themselves who notice the relationship between the parents' socio-economic status and their support for the children, for example, in the form of extracurricular activities, and try to level out differences

in the students' language proficiency without looking for their causes [Krzysiak 2020, pp. 175-176].

It goes without saying that English being the world language, it is indispensable in many jobs involving international communication, for example, in multinational companies, tourism, but also science, technology and to some extent, education. In fact, even shop assistants need some knowledge of English, as they may have to serve foreign customers, such as international students [Włosowicz, in preparation]. However, as was noted above, the related key competence defined by the European Commission is multilingual competence, not only proficiency in English. Indeed, as shown by Tobias Schroedler [2018], even in an English-speaking country, such as Ireland, knowledge of other languages can be useful in international business.

In summary, it can be assumed that, since educational inequalities are caused by a number of factors, foreign language teaching cannot compensate for them all. In fact, it is in foreign language proficiency that educational inequalities related to socio-economic status are reflected particularly strongly. However, given the importance of multilingual competence, it might be supposed that precisely those inequalities may result in lower proficiency and later prevent those students from obtaining better jobs if those require knowledge of English and, possibly, another foreign language. In fact, as shown by Krzysiak [2020] and Rak [2021], a significant problem is the lack of motivation. Many people in the NEET category think that their qualifications are sufficient and are not motivated to take up further studies [Rak 2021], whereas motivation for foreign language learning is often limited to English [Krzysiak 2020]. Therefore, it might be assumed that, in order to lower the risk of marginalisation and, possibly, social exclusion, foreign language teachers' role as motivators is of particular importance, though teaching language skills cannot be neglected either.

THE STUDY

RESEARCH QUESTIONS AND METHOD

The present study aims to answer the following research questions: First, what causes of social exclusion and what groups at risk of exclusion in Poland do foreign language teachers identify? Second, to what extent, in the respondents' opinion, can social exclusion in Poland be prevented by foreign language teaching? In particular, to what extent can it be prevented by teaching English and to what extent can other foreign languages play a role in its prevention, given their usefulness on the labour market? Third, what measures can be taken to use foreign language teaching as a means to prevent social exclusion? Finally, do the opinions of English teachers and those of teachers of other languages differ and, if so, how?

The method used in the study is an anonymous online survey using a Google Forms questionnaire, addressed at teachers of English and other foreign languages. Participation in the survey was voluntary. The survey combined both open-ended and closed questions, including 5-point Likert scale questions aiming to determine to what extent the participants agreed with certain statements. The response '1' meant 'completely disagree' and '5' – 'fully agree.' The questionnaire is presented in the appendix at the end of the article.

PARTICIPANTS

The study was conducted with 67 teachers of different languages. Undoubtedly, given the popularity of English, the overwhelming majority (57) were teachers of English, 48 of whom taught English only, four taught English and Spanish, three taught English and German, one taught French and English and one – English and Russian. The remaining ten teachers taught: Spanish (4), German (2), Czech (1), Spanish and Portuguese (1), French and Spanish (1) and French and Portuguese (1). For the purposes of the analysis they were divided into

two groups: teachers of English (57) and teachers of other languages (10), taking into consideration the special status of English as the world language as well as the difference in students' and their parents' attitudes towards English and other languages [cf. Krzysiak 2020 cited above].

55 (82.1%) of the respondents were female, while 12 (17.9%) were male. Their work experience varied, with the largest group (29.85%) having less than five years of experience, followed by teachers with 16-20 years of experience (19.4%), 11-15 years of experience (17.91%), 6-10 years (16.42%), 11.94% had between 21 and 30 years of experience, two teachers (2.99%) had over 30 years of experience and one wrote she had worked for 4 years as a teacher after her studies and for 5 years as a private tutor during her studies. They taught mainly at a university (25 respondents, i.e. 37.31%) and the same number gave private classes. 19 (28.36%) taught in grades 4-8 of primary school, 14 (20.90%) in grades 1-3 of primary school, 17 (25.37%) taught at a language school, 10 (14.93%) taught at a technical secondary school, eight (11.94%) taught at a secondary school of general education, eight in a company and also eight – at a kindergarten. Two (2.99%) of the participants taught at a University of the Third Age, one (1.49%) at a polytechnic, one at a vocational school, and one in a community common room. The sum of the percentages is above 100% because they could mark more than one answer.

RESULTS AND DISCUSSION

The participants' opinions on the usefulness of English and other languages on the Polish labour market are presented in Table 1, first for all the respondents and then for each of the groups, that is, teachers of English and of other languages.

Table 1: The respondents' opinions on the usefulness of English and other languages

No.	Statement	All (67)		Teachers of English (57)		Teachers of other languages (10)	
		Mean	SD	Mean	SD	Mean	SD
1	Knowledge of English is useful on the Polish labour market.	4.81	0.47	4.77	0.5	5	0
2	Knowledge of English is indispensable on the Polish labour market.	3.79	1.17	3.72	1.21	4.2	0.92
3	Knowledge of other languages (German, French, Spanish, etc.) is useful on the Polish labour market.	4.21	0.81	4.21	0.82	4.2	0.79
4	The usefulness of foreign languages on the Polish job market depends on the person's profession and the sector he or she works in.	4.58	0.68	4.56	0.71	4.7	0.48
5	If you are not a language teacher, a translator, etc., knowledge of foreign languages is only useful if you want to work abroad.	1.58	0.84	1.65	0.88	1.2	0.42

Source: Own research

Predictably enough, English is regarded as useful by all the participants (the mean is 4.81 for the whole group, 4.77 for the English teachers and 5 for the teachers of other languages) and so is knowledge of other languages (the means are 4.21, 4.21 and 4.2 respectively). They also agree that the usefulness of a foreign language depends on a particular person's profession or the sector they work in. As shown by the standard deviations, the participants are quite unanimous. However, they only

partly agree that English is indispensable on the Polish labour market and they disagree fairly strongly (the means are 1.58 for the whole group, 1.65 for the English teachers and 1.2. for the other language teachers) that, if one is not a language teacher or a translator, knowledge of foreign languages is only useful to people who want to work abroad. When asked about what languages other than English were useful on the Polish labour market, 53 respondents mentioned German, followed by Russian (26), Spanish (21), French (16), Chinese (11), Italian (5), Ukrainian (3), Mandarin (2), Dutch (2), and Japanese, Swedish, Norwegian, Czech and Slovak (one in each case). Two participants wrote 'rare languages,' one 'most European languages' and one 'Business, IT, Marketing' without specifying if it was Business English, Business German, or still another language. The respondents are thus aware of the importance of foreign language knowledge as a key competence, also in the Polish context. Yet, what might seem surprising is that the teachers of other languages regard English as more useful on the Polish labour market than the English teachers do. Possibly they overestimate the role of English in comparison to other languages, whereas English teachers know how useful it actually is.

However, while multilingual competence certainly offers various job opportunities, also to people who are not at risk of social exclusion, the present study focuses on the possibilities of preventing social exclusion. When asked about how serious, in their opinion, the problem of social exclusion was in contemporary Poland, the respondents found it moderately serious ($M = 3.28$) and their answers did not vary much ($SD = 0.97$). Regarding the age groups particularly threatened by social exclusion, the largest proportion (59.7%) of the participants indicated the elderly. The next age groups were teenagers, marked by 23.88% of the respondents, young adults and middle-aged adults, each marked by 19.4%. Children did not seem to be very much at risk of social exclusion, as they were indicated by 14.93%, however, 20.9% of the respondents

marked the answer 'all of the above.' There were also other answers, given by one person (1.49%) in each case, such as 'children from poor or pathological families,' 'no particular age,' 'none,' and 'In the case of the other age groups it depends more on their or their parents' (children and teenagers) financial status rather than age' (this person's other answer being 'the elderly'), as well as answers not related to age, such as 'LGBT community,' 'people with certain disabilities,' 'disabled,' and 'they take responsibility for themselves and it depends on them whether they are excluded.' This suggests that, according to the respondents, with the exception of the elderly, rather than age itself, such factors as socio-economic status play a more decisive role.

As for the causes of social exclusion, the main cause, indicated by 53 (79.1%) of the participants, is poverty, followed by addictions (47, i.e. 70.15% of the participants), old age (45 respondents, 67.15%), unemployment (40 participants, 59.7%), insufficient education (38, i.e. 56.72%), insufficient IT skills and lack of access to digital technology (30, i.e. 44.78%), belonging to an ethnic and/or language minority (29 respondents, 43.28%), place of residence (e.g. living in a rural area) (28, i.e. 41.79%), discrimination at work because of one's age, gender, etc. (27, i.e. 40.3%), education in areas which do not offer job prospects (20, i.e. 29.85%) and, finally, lack of English language skills and insufficient Polish language skills, each indicated by 18 respondents (26.87%). There were also other answers, given by one person (1.49%) in each case: 'none,' 'being a victim of domestic violence,' 'lack of experience due to a person's young age (e.g. young adults trying to find a job after finishing their studies,' 'lack of ability of interpreting data, making conclusions, making decisions' and 'being a woman - there is a strong social pressure to deliver unpaid work at home and helping other family members.' While foreign language teaching cannot solve such problems as addictions and domestic violence, it might help people who are threatened by social exclusion due to insufficient education, insufficient

English language skills and, possibly, education in an area which does not offer job prospects. In the latter case, learning a foreign language might be combined with retraining, or learning a new profession. Similarly, teaching Polish as a foreign or second language might benefit immigrants, refugees and other ethnic minorities facing social exclusion due to insufficient Polish language skills.

At this point, it is worth presenting the respondents' opinions on different aspects of social exclusion and the possibilities of remedying them, paying special attention to the possible role of foreign language teaching. The questions involved a 5-point Likert scale, ranging from 1 (completely disagree) to 5 (fully agree) and the results are presented in Table 2.

Table 2: The respondents' opinions on different aspects of social exclusion

No.	Statement	All (67)		Teachers of English (57)		Teachers of other languages (10)	
		Mean	SD	Mean	SD	Mean	SD
1	Education plays an important role in preventing and combating social exclusion.	4.39	0.83	4.35	0.88	4.6	0.52
2	Knowledge of English can prevent social exclusion in Poland completely or to a great extent.	2.99	1.08	3.02	1.06	2.8	1.23
3	Knowledge of English can prevent social exclusion in Poland only to a limited extent.	3.46	1.12	3.44	1.12	3.6	1.17
4	Knowledge of other foreign languages (e.g. German, French, Spanish) can contribute to the prevention of social exclusion in Poland.	3.27	1.07	3.25	1.1	3.4	0.84

5	Knowledge of other foreign languages (e.g. German, French, Spanish) IN ADDITION TO ENGLISH can contribute to the prevention of social exclusion in Poland.	3.49	1.2	3.44	1.27	3.8	0.63
6	Knowledge of foreign languages cannot prevent social exclusion in Poland, except in the case of people who want to work abroad.	2.19	1.13	2.25	1.17	1.9	0.88
7	The prevention of social exclusion should begin as early as possible, by teaching children key competencies, such as English, at primary school or even earlier.	4.24	0.92	4.21	0.98	4.4	0.52
8	Foreign language learning can prevent social exclusion by making people more open-minded and better at interpersonal communication.	4.3	0.92	4.25	0.97	4.6	0.52
9	Social exclusion related to age can be prevented by teaching middle-aged people foreign languages, especially English.	3.54	1.21	3.51	1.27	3.7	0.82
10	Elderly people may be prone to social exclusion due to a lack of IT skills and IT skills require some knowledge of English.	3.61	1.15	3.56	1.2	3.9	0.88
11	IT skills no longer require knowledge of English, as all basic programs and websites exist in Polish versions.	2.61	1.13	2.63	1.17	2.5	0.85

12	A lack of knowledge of English on the part of elderly people can widen the generation gap (they cannot understand and/or be understood by their grandchildren, who are familiar with English and technology, and think differently).	3.66	0.99	3.63	1.03	3.8	0.79
13	Learning foreign languages at any age can reduce the risk of social exclusion.	3.6	1.16	3.51	1.2	4.1	0.74
14	Children's social exclusion is largely due to poor conditions for studying at home.	3.51	1.01	3.44	1	3.9	0.99
15	Encouraging children to study foreign languages, especially English, on their own can prevent social exclusion in that they learn the language and develop lifelong learning skills.	3.66	1.01	3.6	1.1	4	1.05
16	The teacher's role in encouraging children to learn languages is limited, as they mostly follow their parents' example.	2.42	0.96	2.4	0.88	2.5	1.35
17	Some parents make their children develop negative attitudes towards foreign language learning, for example, by saying that a real patriot does not learn languages.	2.63	1.4	2.67	1.38	2.4	1.58

18	More should be done to teach English to children who cannot afford any extracurricular activities (language courses, private classes), for example, by engaging volunteers to teach it at community common rooms, foundations, etc.	4.24	0.89	4.21	0.9	4.4	0.84
19	Schools should do more to pay attention to children threatened by social exclusion and provide them with some additional foreign language classes or activities.	3.99	1.05	3.89	1.06	4.5	0.85
20	Schools cannot afford to provide any foreign language classes to children threatened by social exclusion.	2.87	1.28	2.77	1.31	3.4	0.97
21	Teachers should be better prepared to deal with children threatened by social exclusion (e.g. some pedagogy classes at Philology departments should be devoted to this topic).	3.94	1.09	3.86	1.13	4.4	0.7

Source: Own research.

As the results show, the participants agree fairly strongly ($M=4.39$ for the whole group, $M=4.35$ for the English teachers and $M=4.6$ for the other language teachers) that education can prevent social exclusion and they are quite unanimous about it. This confirms other researchers' findings [cf. Council of the European Union 2015, Konstańczak 2010, Rak 2021, cited above] regarding the key role of education in social inclusion. However, this applies to education in general, not necessarily to foreign language education in particular, though the latter is

undoubtedly important. Learning English is certainly not a panacea: the teachers rather disagree ($M=2.99$ for the whole group, 3.02 for the English teachers and 2.8 for the other teachers) that learning English can prevent social exclusion completely or to a great extent, since there are a number of other factors involved. Here, the English teachers are slightly more likely to assume that teaching English can prevent social exclusion completely. Instead, the respondents moderately agree that learning English can prevent social exclusion to some extent (the means are 3.46, 3.44, and 3.6 respectively) and, similarly, that learning other languages in addition to English can have a positive effect (3.49, 3.44 and 3.8 respectively). Still, learning other foreign languages is less likely to prevent social exclusion ($M=3.27$ for the whole group, 3.25 for the English teachers and 3.4. for the others). This confirms Krzysik's [2020] observation that, English being the world language, students are motivated to learn it, whereas other languages (in her case, German) are often treated as less important, that is why it cannot be assumed that young people at risk of exclusion will be motivated to learn them. Quite predictably, the respondents ($M=2.19$ for them all, 2.25 for the English teachers and 1.9 for the other teachers) disagree that knowledge of foreign languages cannot prevent social exclusion in Poland, except in the case of people who want to work abroad. Nowadays knowledge of English, and sometimes other languages as well, is required in many jobs in Poland, not only abroad. However, as the standard deviations show, the teachers' responses vary as to the possible impact of English and other languages.

Despite certain reservations regarding the role of multilingual competence in preventing social exclusion, they all agree that the prevention of social exclusion should begin as early as possible by teaching children key competencies ($M=4.24$ for the whole group, 4.21 for the English teachers and 4.4 for the other teachers), which confirms their opinion on the role of education. Moreover, foreign language

learning makes people more open-minded and better at interpersonal communication (4.3, 4.25 and 4.6 respectively), which are skills useful in a number of jobs, not only those which require using a foreign language. In fact, they are quite unanimous about these two statements.

Certainly, foreign language learning does not only benefit children. Foreign language, especially English, skills can also help middle-aged people to obtain better jobs and thus lower the risk of their exclusion and the participants moderately agree about this ($M=3.54$ for the whole group, 3.51 for the English teachers and 3.7 for the other teachers). Even so, there are other problems related to age which might be remedied by learning English, such as the risk of digital exclusion. In fact, all the respondents quite agree ($M=3.61$ for all the respondents, 3.56 for the English teachers and 3.9 for the other teachers) that elderly people's digital exclusion be due to their lack of English skills and may contribute to their social exclusion. At the same time, they tend to disagree that IT skills no longer require knowledge of English, as all basic programs and websites exist in Polish versions (the means are 2.61, 2.63 and 2.5 respectively, though their responses vary). Another, more personal aspect of elderly people's social exclusion is the generation gap and difficulties in communication with the younger generations. Indeed, as young people are now exposed to both English and digital technology, their grandparents might have difficulty communicating with them, which is recognised by the respondents ($M=3.66$ for the whole group, 3.63 for the English teachers and 3.8 for the other teachers), who are actually quite unanimous about this. Therefore, foreign language learning can reduce the risk of social exclusion at any age and the respondents generally agree about this ($M=3.6$), especially the other language teachers ($M=4.1$), and the English language teachers slightly less so ($M=3.51$).

The next questions concerned children's social exclusion, which is often, as shown by other researchers as well [e.g. Szymczak 2014],

related to their families' socio-economic status. The participants generally agree that children's social exclusion is largely due to poor conditions for studying at home ($M=3.51$ for all and 3.44 for the English teachers); the other language teachers observe this phenomenon even more ($M=3.9$). Even so, the participants believe that children should be encouraged to study foreign languages, especially English, on their own and develop lifelong learning skills ($M=3.66$ for the whole group, 3.6 for the English teachers and 4 for the others). Especially the other language teachers support this view; it is possible that they think that children should be encouraged to develop their language skills on their own, without relying on school alone. While learning English is often regarded as obvious, other languages might be to some extent neglected at school, that is why learners should develop more autonomy. However, the teacher's role is also important: the respondents disagree with the statements that the teacher's role in encouraging children to learn languages is limited, as they tend to follow their parents' examples (the means are 2.42, 2.4 and 2.5 respectively) and that some parents may transmit negative attitudes towards foreign language learning to their children (2.63, 2.67 and 2.4 respectively). Therefore, if teachers see that they can really encourage children to learn and develop lifelong learning skills, they should certainly do that.

Finally, there are undoubtedly some tasks for schools and other institutions, not only for teachers. The respondents considerably agree ($M=4.24$ in general, 4.21 for the English teachers and 4.4 for the other language teachers) that more should be done to teach English to children who cannot afford extracurricular activities, for example, by engaging volunteers. Certainly, as poor socio-economic status can lead to marginalisation and later social exclusion, this should be addressed early by improving children's chances of learning English as a key competence. Similarly, especially the other language teachers ($M=4.5$) believe that schools should pay attention to children threatened by

social exclusion and provide them with additional foreign language classes. This view is partly shared by the English teachers ($M=3.89$), the mean for all the respondents being 3.99. At the same time, they do not really think that schools cannot afford such activities: the mean is only 2.87 for all the respondents and 2.77 for the English teachers; only the other language teachers support this view to some extent ($M=3.4$). It is possible that schools invest money in additional English classes but not in extracurricular activities in other languages.

Last but not least, the respondents agree that teachers should be prepared to deal with children at risk of social exclusion, for example, some pedagogy classes at Philology departments should focus on this problem ($M=3.94$ for the whole group, 3.86 for the English teachers and 4.4 for the other teachers). As the other teachers are quite unanimous ($SD=0.7$) and the English teachers' opinions vary ($SD=1.13$), it is possible that, English being the dominant foreign language, some English Philology curricula include such topics, which is not necessarily the case with less popular philologies, such as Romance Philology. As for the participants' preparation, the majority, 35 (52.24%) had read about social exclusion on their own, and as many as 25 (37.31%) had not heard about social exclusion until the survey. 19 teachers (28.36%) had been sensitised to the problem of social exclusion during their studies, which confirms that some curricula address this issue, six teachers (8.96%) had been prepared to deal with children threatened by social exclusion, two (2.99%) had attended a special course, for example, during post-diploma studies, one (1.49%) had received special training at work, one had been involved in projects focusing on groups threatened by social exclusion in his previous job, and one left a minus sign, which means that she had probably received no such training.

To the question of what the respondents would do if they had a gifted pupil, interested in the language they taught, who was poor or had poor conditions for studying at home, 54 teachers (80.6%) would

encourage him or her to study on his or her own. The next group, 50 (74.63%) respondents would give the pupil extra tasks or materials to study. If he or she were poor and could not afford extra materials, this could be useful, but if he or she had poor conditions for studying at home, it might be counterproductive, unless he or she studied, for example, at the school reading room. 49 participants (71.13%) would devote extra time to him or her, for example, stay at school after the classes, 40 (59.7%) would advise him or her on how to study more efficiently, thus helping him or her to develop learner autonomy, 32 (42.76%) would give him or her more attention in class, but in such a way as not to antagonise the other pupils. 17 (25.37%) respondents would contact his or her parents and ask them to provide him or her with better learning conditions. One person (1.49%) would look for an organisation that helped gifted children from socially excluded families to help the child in the most efficient way, and one would encourage him or her to take part in language competitions. The latter approach is quite questionable, as preparing for language competitions requires extra materials, often extracurricular activities and good study conditions; perhaps the teacher meant she would help him or her to prepare for them. Nevertheless, nobody answered they would do nothing.

CONCLUSIONS

In general, as foreign language teachers, the participants are aware of the importance of foreign language skills, especially English skills, in the contemporary world, also in Poland. Even though many of them received no formal training on how to deal with pupils at risk of social exclusion, they can, like the teachers in Krzysiak's [2020] study, observe their students and draw conclusions regarding, for example, their socio-economic status, their motivation and learning outcomes. To answer the research questions, it has been observed that, first, the respondents

identify a number of causes of social exclusion, including disability, addiction, old age, place of residence, being a victim of domestic violence, belonging to an ethnic minority, etc., but undoubtedly also poverty and its underlying causes, such as unemployment, discrimination at work, insufficient education, insufficient English language skills and, as in the case of immigrants and ethnic minorities, insufficient Polish language skills. As for the groups at risk of exclusion, even though the question focused on age groups, such as children, teenagers, young adults, middle-aged adults and the elderly, some participants – possibly overlooking the word ‘age’ in the question- added other groups, such as people with disabilities and children from poor or pathological families. Certainly, being, for example, a child does not put one at risk of social exclusion, but being a child from a poor family can. Thus, the family’s socio-economic status undoubtedly plays a role, which supports the observations of Szymczak [2014] and Kołodziejczyk [2018].

Second, foreign language teaching and learning can to some extent help to prevent social exclusion, especially if the risk is spotted early and the children are provided with better learning conditions in order to avoid exclusion due to insufficient qualifications in the future. Yet, knowledge of English and, possibly, another foreign language in addition to it is only one of the key competences. As shown by the results of the survey, However important it is on the labour market, one needs a number of other skills too. Nevertheless, if motivating children to learn languages helps them to develop learner autonomy, open-mindedness and lifelong learning skills, it can contribute to the prevention of social exclusion.

Third, apart from foreign language teaching, other measures would need to be taken too. For example, even if a teacher helps a child at risk of social exclusion to learn his or her subject, say, English, he or she cannot change the whole family’s situation, nor can he or she help other children facing a similar risk, except maybe those he or she

teaches. Moreover, some of the above solutions may have only limited effectiveness. For example, asking the child's parents to provide him or her with better learning conditions may be counterproductive if the poor conditions are precisely the result of their poverty. This confirms Tuparevska et al.'s [2020] conclusion that preventing social exclusion would require changing the system.

As for the elderly, one of the causes of their social exclusion may be a lack of understanding and contact between them and the younger generations. Thus, even though they are unlikely to work at their age, making them familiar with English and IT might to some extent reduce the risk of their exclusion, and this might be a task for Universities of the Third Age.

Furthermore, as many of the participants had not heard of social exclusion before or had only read about it on their own, helping pupils at risk of social exclusion should, arguably, be incorporated in teacher training programmes. In fact, this applies to both English Philology, given the key role of English in the contemporary world, but also to other philologies, as teachers of different languages may face such challenges in their work.

As regards the differences between the teachers of English and those of other languages, they are rather small. Their answers to certain questions differ, as shown by the means, for example, the other language teachers seem to support the idea that foreign language learning makes one more open-minded and better at interpersonal communication ($M=4.6$) more than the English teachers do ($M=4.25$). It is possible that acquiring multilingual competence makes one more open-minded than just learning English, which is regarded by many as an obvious requirement of the labour market, but this is only a hypothesis which merits further investigation. In general, both groups' answers are comparable. In fact, as the non-English language teacher group was

relatively small (only ten people), the results might not necessarily be representative of teachers of languages other than English.

Last but not least, the study has some limitations which might be addressed in future research. First, the study only involved an online survey. It might be advisable, though, to conduct some action research to develop and implement some practical solutions aiming at preventing social exclusion by means of foreign language teaching. Second, as the study was conducted before the Russian invasion of Ukraine, it focused mainly on Poles at risk of exclusion and ethnic minorities were mentioned only briefly. However, a study might also be carried out on preventing the social exclusion of Ukrainian refugees, including children, by teaching them Polish as a foreign language and English.

REFERENCES

- Becker-Pestka, Daria, Kubiński, Grzegorz, Łojko, Majka (2017), *Różne obszary wykluczenia społecznego w Polsce. Wybrane zagadnienia*. Wrocław: Exante.
- Blicharz, Jolanta (2020), Teoretycznoprawne aspekty wykluczenia społecznego, [in:] "Studenckie Prace Prawnicze, Administratywistyczne i Ekonomiczne" 32: 61-79. <https://doi.org/10.19195/1733-5779.32.5>
- Cumming, John (1995), *The Internet and the English language*, [in:] "English Today" 11 (1): 3-8. <https://doi.org/10.1017/S0266078400007999>
- Danet, Brenda, Herring, Susan C. (2007), *Introduction. Welcome to the Multilingual Internet*, [in:] Danet, Brenda, Herring, Susan C. (eds.) *The Multilingual Internet. Culture and Communication Online*, pp. 3-39. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195304794.003.0001>

- Fabo, Brian, Beblavý, Miroslav, Lenaerts, Karolien (2017), *The importance of foreign language skills in the labour markets of Central and Eastern Europe: assessment based on data from online job portals*, "Empirica" 44(3): 487-508. <https://doi.org/10.1007/s10663-017-9374-6>
- Frąckiewicz Lucyna (2005), *Wykluczenie społeczne w skali makro i mikroregionalnej*, [in:] Frąckiewicz, Lucyna (ed.) *Wykluczenie społeczne*, pp. 11-26, Katowice: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Karola Adamieckiego w Katowicach.
- Kołodziejczyk, Justyna (2018), *Sposoby przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu – inkluzja społeczna w organizacji*, [in:] "Nowoczesne systemy zarządzania" 13 (2): 17-30. <https://doi.org/10.37055/nsz/129508>
- Konstańczak, Stefan. (2010), *Wykluczenie społeczne w edukacji. O utopijności hasła równych szans oświatowych*, [in:] Surina, Irina (ed.) *Przestrzeń edukacyjna wobec wyzwań i oczekiwań społecznych*, pp. 71-82. Kraków: Impuls.
- Krzysiak, Lucyna (2020), *Nauczanie języków obcych w Polsce w kontekście nierówności edukacyjnych*, [in:] "Roczniki Humanistyczne" 68 (10): 167-179. <https://doi.org/10.18290/rh206810-13>
- Marconi, Gabriele, Vergolini, Loris, Borgonovi, Francesca (2023), *The demand for language skills in the European labour market: Evidence from online job vacancies*, [in:] "OECD Social, Employment and Migration Working Papers" No. 294.
- Martin, Chris, Hope, Steven, Zubairi, Sanah (2016), *The role of digital exclusion in social exclusion*. Edinburgh: Ipsos MORI Scotland, and Dunfermline: Andrew Carnegie House.
- Radzewicz-Winnicki, Andrzej (2008), *Pedagogika społeczna w obliczu realiów codzienności*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie i Profesjonalne.
- Rak, Anna M. (2021), *Determinants of NEET (Not in Employment, Education or Training) on the Polish labour market*, [in:] "Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach Nr 129. Seria: Administracja i Zarządzanie" 56: 21-29. <https://doi.org/10.34739/zn.2021.56.03>

- Rogozińska-Pawełczyk, Anna (2014), *Pokolenie NEET czyli młodzież bez pracy, nauki i szkolenia: charakterystyka, koszty i rozwiązania polityczne na przykładzie Europy*, [in:] Rogozińska-Pawełczyk, Anna (ed.), *Pokolenia na rynku pracy*, pp. 111-126. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Schroedler, Tobias (2018), *The value of foreign language skills in international business for native English speaking countries: A study on Ireland*, [in:] Sherman, Tamah, Nekvapil, Jiří (eds.) *English in business and commerce: interactions and policies*, pp. 231-255. Boston and Berlin: De Gruyter Mouton. <https://doi.org/10.1515/9781501506833-010>
- Sobczak, Michał Jerzy (2016), *Wykluczenie społeczne i inkluzja społeczna z wykorzystaniem podmiotów ekonomii społecznej w Polsce na przykładzie województwa łódzkiego*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. <https://doi.org/10.18778/8088-584-4>
- Szpotowicz, Magdalena (ed.) (2013), *Polityka językowa w Europie. Raport analityczny*. Warszawa: Instytut Badań Edukacyjnych.
- Szymczak, Emilia (2014), (Nie)znajomość języków obcych a problem nierówności społecznych, [in:] "Studia Edukacyjne" 32: 79-98. <https://doi.org/10.14746/se.2014.32.6>
- Tuparevska, Elena, Santibáñez, Rosa, Solabarrieta, Josu (2020), *Social exclusion in EU lifelong learning policies: prevalence and definitions*, [in:] "International Journal of Lifelong Education" 39 (2): 179-190. <https://doi.org/10.1080/02601370.2020.1728404>
- Williams, Joanna (2011), *Raising expectations or constructing victims? Problems with promoting social inclusion through lifelong learning*, [in:] "International Journal of Lifelong Education" 30 (4), 451-467. <https://doi.org/10.1080/02601370.2011.588461>
- Włosowicz, Teresa M. (in preparation), Difficulties in communication encountered by international students in Poland.
- Żelazkowska Martyna (2014), *Wykluczenie społeczne samotnych matek współczesnym problemem edukacyjnym*, [in:] Fidelus, Anna (ed.) *Od*

stereotypu do wykluczenia, pp. 115-127. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego.

NETOGRAPHY:

- Council of the European Union (2004), *Joint report on social inclusion 2004*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities. https://ec.europa.eu/employment_social/social_inclusion/docs/final_joint_inclusion_report_2003_en.pdf [date of access: 31st March 2024]
- Council of the European Union (2015), *Council conclusions on reducing early school leaving and promoting success in school*, [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52015XG1215\(03\)&from=EN](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52015XG1215(03)&from=EN) [date of access: 1st April 2024]
- European Commission (2019), *Key competences for lifelong learning*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities. <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/297a33c8-a1f3-11e9-9d01-01aa75ed71a1/language-en> [date of access: 3rd March 2020]
- Kubicki, Paweł (2013), *Ubóstwo i wykluczenie społeczne osób starszych. Ekspertyza przygotowana w ramach projektu „EAPN Polska – razem na rzecz Europy socjalnej”*, <http://www.eapn.org.pl/wp-content/uploads/2013/07/Ubostwo-i-wykluczenie-oso%C5%82b-starszych.pdf> [date of access: 12th November 2017].
- Ministry of Family, Labour and Social Policy (2016), *Aktywne Formy Przeciwdziałania Wykluczeniu Społecznemu – nowy wymiar 2020*, <https://www.gov.pl/web/rodzina/aktywne-formy-przeciwdzialania-wykluczeniu-spolecznemu-nowy-wymiar-2020> [date of access: 1st April 2024]
- UNDESA (2009), *Vision for an Inclusive Society (Draft)*, <https://www.un.org/esa/socdev/documents/compilation-brochure.pdf> [date of access: 31st March 2024]

APPENDIX: THE QUESTIONNAIRE USED IN THE STUDY

Dear Sir or Madam,

My name is Teresa Maria Włosowicz, I am a linguist and an academic teacher, and I would like to invite you to participate in my study. Its aim is an investigation of the possibilities of preventing and combating social exclusion by foreign language teaching, as perceived by teachers. I will be really grateful to you for your help. Thank you very much in advance.

Gender

- ☐ Female
- ☐ Male

What language(s) do you teach?

How long have you worked as a foreign language teacher?

- ☐ 0–5 years
- ☐ 6–10 years
- ☐ 11–15 years
- ☐ 16–20 years
- ☐ 21–30 years
- ☐ over 30 years
- ☐ other: _____

What kind of school or institution do you teach at? (You can mark as many answers as you find relevant.)

- ☐ at a kindergarten
- ☐ at a primary school (classes 1-3)
- ☐ at a primary school (classes 4-8)
- ☐ at a secondary school of general education
- ☐ at a technical secondary school
- ☐ at a vocational school
- ☐ at a university
- ☐ at a polytechnic
- ☐ at a vocational training college (above secondary school)
- ☐ at a language school
- ☐ in a company

- in a foundation devoted to education (e.g. helping children with learning difficulties)
- in a community common room
- I give private classes
- other: _____

To what extent do you agree with the following statements?

Knowledge of English is useful on the Polish labour market.

completely disagree 1 2 3 4 5 fully agree

Knowledge of English is indispensable on the Polish labour market.

completely disagree 1 2 3 4 5 fully agree

Knowledge of other languages (German, French, Spanish, etc.) is useful on the Polish labour market.

completely disagree 1 2 3 4 5 fully agree

What languages, in addition to English, are particularly useful on the Polish labour market? Why?

The usefulness of foreign languages on the Polish job market depends on the person's profession and the sector he or she works in.

completely disagree 1 2 3 4 5 fully agree

If you are not a language teacher, a translator, etc., knowledge of foreign languages is only useful if you want to work abroad.

completely disagree 1 2 3 4 5 fully agree

How serious, in your opinion, is social exclusion as a problem in contemporary Poland?

not serious at all 1 2 3 4 5 very serious

Which age groups in Poland are particularly threatened by social exclusion? (You can mark as many answers as you find relevant.)

- children

- teenagers
- young adults
- middle-aged adults
- the elderly
- all of the above
- other: _____

What, in your opinion, are the main causes of social exclusion in Poland?
(You can mark as many answers as you find relevant.)

- poverty
- unemployment
- insufficient education
- education in areas or professions which do not offer job prospects
- addictions (alcohol, drugs, etc.)
- discrimination at work (because of one's age, gender, etc.)
- old age
- belonging to an ethnic and/or language minority
- insufficient IT skills or lack of access to digital technology
- lack of or insufficient English language skills
- insufficient Polish language skills
- place of residence (e.g. living in a rural area)
- other: _____

To what extent do you agree with the following statements?

Education plays an important role in preventing and combating social exclusion.

completely disagree 1 2 3 4 5 fully agree

Knowledge of English can prevent social exclusion in Poland completely or to a great extent.

completely disagree 1 2 3 4 5 fully agree

Knowledge of English can prevent social exclusion in Poland only to a limited extent.

completely disagree 1 2 3 4 5 fully agree

Knowledge of other foreign languages (e.g. German, French, Spanish) can contribute to the prevention of social exclusion in Poland.

completely disagree 1 2 3 4 5 fully agree

Knowledge of other foreign languages (e.g. German, French, Spanish) IN ADDITION TO ENGLISH can contribute to the prevention of social exclusion in Poland.

completely disagree 1 2 3 4 5 fully agree

Knowledge of foreign languages cannot prevent social exclusion in Poland, except in the case of people who want to work abroad.

completely disagree 1 2 3 4 5 fully agree

The prevention of social exclusion should begin as early as possible, by teaching children key competencies, such as English, at primary school or even earlier.

completely disagree 1 2 3 4 5 fully agree

Foreign language learning can prevent social exclusion by making people more open-minded and better at interpersonal communication.

completely disagree 1 2 3 4 5 fully agree

Social exclusion related to age can be prevented by teaching middle-aged people foreign languages, especially English.

completely disagree 1 2 3 4 5 fully agree

Elderly people may be prone to social exclusion due to a lack of IT skills and IT skills require some knowledge of English.

completely disagree 1 2 3 4 5 fully agree

IT skills no longer require knowledge of English, as all basic programs and websites exist in Polish versions.

completely disagree 1 2 3 4 5 fully agree

A lack of knowledge of English on the part of elderly people can widen the generation gap (they cannot understand and/or be understood by their grandchildren, who are familiar with English and technology, and think differently).

completely disagree 1 2 3 4 5 fully agree

Learning foreign languages at any age can reduce the risk of social exclusion.

completely disagree 1 2 3 4 5 fully agree

Children's social exclusion is largely due to poor conditions for studying at home.

completely disagree 1 2 3 4 5 fully agree

Encouraging children to study foreign languages, especially English, on their own can prevent social exclusion in that they learn the language and develop lifelong learning skills.

completely disagree 1 2 3 4 5 fully agree

The teacher's role in encouraging children to learn languages is limited, as they mostly follow their parents' example.

completely disagree 1 2 3 4 5 fully agree

Some parents make their children develop negative attitudes towards foreign language learning, for example, by saying that a real patriot does not learn languages

completely disagree 1 2 3 4 5 fully agree

More should be done to teach English to children who cannot afford any extracurricular activities (language courses, private classes), for example, by engaging volunteers to teach it at community common rooms, foundations, etc.

completely disagree 1 2 3 4 5 fully agree

Schools should do more to pay attention to children threatened by social exclusion and provide them with some additional foreign language classes or activities.

completely disagree 1 2 3 4 5 fully agree

Schools cannot afford to provide any foreign language classes to children threatened by social exclusion.

completely disagree 1 2 3 4 5 fully agree

Teachers should be better prepared to deal with children threatened by social exclusion (e.g. some pedagogy classes at Philology departments should be devoted to this topic).

completely disagree 1 2 3 4 5 fully agree

If you, as a teacher, had a pupil or a student who was poor or had poor conditions for studying at home but was gifted and/or interested in the language you teach, what would you do? (You can mark as many answers as you find relevant.)

- ☐ I would give him or her extra tasks or materials to study.
- ☐ I would devote extra time to him or her (e.g. I would stay at school after the classes).
- ☐ I would encourage him or her to study on his or her own.
- ☐ I would advise him or her on how to study more efficiently.
- ☐ I would give him or her more attention in class (but in such a way as not to antagonise the other pupils.)
- ☐ I would contact his or her parents and ask them to provide him or her with better learning conditions.
- ☐ I would not do anything.
- ☐ other: _____

As a teacher, you

- ☐ were sensitised to the problems of social exclusion during your studies
- ☐ were prepared to deal with children threatened by social exclusion
- ☐ did not hear much about social exclusion until the present survey

- attended a special course devoted to the problems of social exclusion
(e.g. during post-diploma studies)
- read about social exclusion on your own
- other: _____

Would you like to add a comment of your own?

Ewa Kubas

ORCID: 0000-0002-4621-830X; ewakubas1@gmail.com

Wyższa Szkoła Ekonomiczno-Humanistyczna w Bielsku-Białej

TERRA INCOGNITA – ANTROPOMORFIZACJA ROBOTÓW HUMANOIDALNYCH

TERRA INCOGNITA – ANTHROPOMORFISATION OF HUMANOID ROBOTS

STRESZCZENIE

Roboty mogą niedługo stać się fundamentem naszej rzeczywistości. Dlatego ważne jest, aby spekulacje dotyczące przyszłości robotyki zawierały również kalkulacje fatalizmu jaki może dotknąć człowieka współistniejącego z robotem. Robot dzisiaj jest technologią wspomagającą człowieka w jego codziennych obowiązkach, w przeprowadzanych operacjach medycznych oraz w innych dziedzinach, w których robot wykazuje się niezwykłą precyzją, a której człowiek nie jest w stanie osiągnąć. Robot zastępuje dzisiaj również towarzysza życia czy też jest przybraną rodziną - ale czy kultura technologii nie będzie w stanie obrócić się przeciwko ludzkości? Czy samoorganizujące się zespoły robotyczne, „wydobyte” (bo zawsze istniały) przecież przez człowieka nie zagrażą człowiekowi? Naukowcy zajmują się dzisiaj już nie tylko samą robotyką ale również podmiotami technologicznymi o konkretnej płci tworzące nowe społeczeństwo *Robo Sapiens*, na które nasze ludzkie społeczeństwo musi się przygotować.

Słowa kluczowe: Roboty, technologia, płęć robotów, prawa robotów, antropomorfizacja

ABSTRACT

Robots may become the foundation of our reality. Therefore, it is crucial to speculate not only about the future of robotics but also about the calculations of the fatalism that may affect humanity coexisting with robots. Robotics is a technology which assists in human's everyday life including its extraordinary performance during complicated medical operations. Moreover, the technology is also present in other areas where a human being cannot demonstrate such accuracy as robots and which, unfortunately, a human being will never achieve. Robots replace a human companion and they become family members; however, the question arises whether the culture of technology will ever turn against humanity one day. Will the self-organising complex of robotics, explored by science (since they already existed without being discovered), not pose threat against its designers one day? Thus, researchers determine robotics industry itself and they disclose technological subjects as a new society *Robo Sapiens* of a particular gender, for which humanity must be prepared.

Key words: robots, technology, robot gender, law of robots, anthropomorphism

ROBOTY HUMANOIDALNE

Wykorzystanie robotów w wielu obszarach życia jest już dzisiaj faktem. Obcujemy ze sztuczną inteligencją, która, jak twierdzi Anna Malinowska, przecież zawsze istniała, ale to człowiek „wydobył” ją na ziemię¹ i, ponieważ dzisiejsze roboty przypominają ludzi - nie tylko wyglądem zewnętrznym ale i zachowaniem, obcowanie z technologią o tej klasie jest jednak pełne wątpliwości. Znana na całym świecie robot Sofia, ciesząca się wysokim stopniem zaawansowania technologicznego, jest już obywatelką (!) Arabii Saudyjskiej. Próba dorównania człowiekowi moż-

¹ Prezentacja online „Miłość i roboty” dr Anny Malinowskiej – Uniwersytet Śląski – 14.02.2022r.

liwościami robota pozwoliła już na nadanie robotowi tak kluczowych praw jak obywatelstwo (przydzielanych przecież wyłącznie ludziom). Sofia obdarzona sztuczną inteligencją nieustannie uczy się interpretacji i adaptacji do ludzkich zachowań.

Kolejnym robotem, który wykazał się swoim potencjałem w niebanalnym miejscu – bo w brytyjskiej Izbie Lordów – był robot Ai-Da, która, testowana, na bieżąco prowadziła rozmowę z swoimi interlokutorami na tematy związane ze sztuką i zagrożeniami wynikającymi z wpływu nowych technologii na przemysł kreatywny². Nietuzinkowym pomysłem wpływającym diametralnie na ulepszenie modelu robota są aspiracje związane z dokładnym odwzorowaniem mimiki człowieka przez robota. Przykładem realizacji takich wyzwań jest robot Ameca, przedstawiona światu w grudniu 2021 roku, która już jest określana robotem demonstrującym przerażająco ludzkie emocje na twarzy. Ameca jest wzbogacona systemem operacyjnym Tritium, który do komunikacji werbalnej dokłada również tę niewerbalną - zinterpretowaną w kontaktach międzyludzkich (zachowanie, mimika, sposób poruszania się).

Brytyjska firma Engineered Art tworzy kolejne roboty (np. Mesmer), które odzwierciedlają coraz bardziej precyzyjne ludzkie emocje. Roboty humanoidalne produkowane są również przez firmę Boston Robotics, której roboty wyróżniają się swoim niepodważalnym (bo jakże ludzkim) sposobem poruszania się. Robot Mesmer powstał na bazie skanów 3D kości i skóry ludzkiej twarzy dlatego też jego wygląd i gesty są tak zatrzważająco autentyczne.

Roboty są wykorzystywane na wielką skalę w obsłudze klienta, szpitalach, hotelach oraz w edukacji a ich przeznaczenie będzie ewoluowało. Jest przewidywane, że niedługo robot będzie obecny w każdym domu i stanie się członkiem rodziny wspierającym obsługę domu. Roboty nie tylko mogą wyglądać jak ludzie i manifestować swoje emocje,

² <https://tvn24.pl/kultura-i-styl/wielka-brytania-robot-ai-da-w-izbie-lordow-mowil-o-wplywie-technologii-na-sztuke-6158093>

co sprawia, że nie są tylko maszynami, ale przede wszystkim wykonują nasze prace dokładniej.

Wiele robotów służy do pomocy przy opiece osób starszych, w tym osób cierpiących na chorobę Alzheimera. W Japonii i Holandii używa się robota – fokę Paro, która pomaga w domach pensjonariuszy. Foka wywiera bardzo pozytywny wpływ na osoby starsze, m.in. redukuje stres u pensjonariuszy gdy jest głaskana wydaje dźwięki, mruga oczami. Taka efektywna robototerapia może być w przyszłości stosowana w leczeniach różnych dolegliwości.

Jednakże, dylematem moralnym, z którym niedługo może borykać się ludzkość jest na pewno niedawne wykorzystanie robota i AI w prowadzeniu obrzędów kościelnych w jednym z niemieckich kościołów ewangelickich - w kościele Św. Pawła w Fuerth w Bawarii. Jonas Simmerlein, filozof i teolog z Uniwersytetu Wiedeńskiego przeprowadził eksperyment polegający na wykorzystaniu sztucznej inteligencji do poprowadzenia nabożeństwa w kościele, co spotkało się z mieszanymi uczuciami. Sztuczna inteligencja bezbłędnie odpowiadała na wszystkie pytania związane z wiarą oraz przeprowadziła szereg modlitw o błogosławieństwo prośzone przez wiernych. Wydawać by się mogło, że człowiek może już być zastąpiony przez robota w wielu dziedzinach życia społecznego ale głęboko wierzący niechętnie będą spoglądać na ingerencję technologii w sprawy duchowe. Według pastora eksperyment był całkowicie udany a on sam mógł zaobserwować szereg pozytywnych aspektów takiego przedsięwzięcia, m.in. świątynia była przez cały okres eksperymentu oblegana przez wiernych i zainteresowanych poznaniem Boga przedstawionego przez AI. Wierni i inni zainteresowani tematem nie krępowali się zadawać robotowi nurtujące ich pytania dotyczące wiary, Biblii i Boga. Co więcej, ceremonie odbywały się bez żadnych zakłóceń i błędów. Jak przyznaje sam kaznodzieja 98% nabożeństwa przeprowadziła sztuczna inteligencja.

Natomiast Polska może pochwalić się pierwszym na świecie robotem, który 26 października bieżącego roku akademickiego otrzymał tytuł Profesora Honorowego na Uczelni Collegium Humanum w Warszawie. Robot Mika jest prezesem zarządu firmy Dictador Europe, luksusowego producenta rumu. Dodatkowo, Mika prowadzi projekt, który ma na celu zautomatyzowanie procesów decyzyjnych w firmie a sam robot dokonał przemowy po wręczeniu mu tytułu i godności Profesora Honoris Causa nawiązując do wielkości ludzkiego umysłu „w którym wrodziła się idea sztucznej inteligencji”³.

Przed 2025 rokiem chińskie Ministerstwo Przemysłu i Technologii Informacyjnych planuje rozpoczęcie masowej produkcji robotów humanoidalnych, które osiągną „zaawansowany poziom” oraz będą przełomowymi produktami po „komputerach, smartfonach i pojazdach zasilanych nową energią”⁴. Chiński startup Fourier Intelligence z siedzibą w Szanghaju rozpoczęły budowę robotów GR-1. Robot Gr -1 jest silnym robotem podnoszącym ciężary do 50 kg i jest zaprojektowany do pomocy osobom starszym. Posiadają specjalne uchwyty do wsparcia pacjentów przy wstawaniu z łóżek czy pomocy w toalecie⁵.

Amerykański rynek również wzbogaci się o kolejną firmę Agility Robotics produkującą roboty humanoidalne w Oregonie. Roboty humanoidalne produkowane przez amerykańską firmę są również testowane w próbach zautomatyzowania magazynów przez firmę Amazon.

Wydaje się, że ludzkość rozszerza swoją obecność poprzez istnienie robotyki. Mamy aspiracje do tworzenia maszyny, lepszej, doskonalszej i bardziej wydajnej niż my sami. „Konstruowanie maszyn i progra-

³ <https://humanum.pl/tytul-profesora-honorowego-dla-robotu-mika-ceo-dictador/>

⁴ https://businessinsider.com.pl/wiadomosci/chiny-chca-masowo-produkowac-humanoidalne-roboty-maja-zmienic-swiat-w-dwa-lata/x3khj3w?fbclid=IwAR39CZJ7fbecdkPofQoIfgDT4bCuqlqrgp6AtzZ_In1R2jK1KdIPkepFOf8

⁵ <https://ittechblog.pl/2023/11/27/roboty-taniec-fourier-gr-1>

mów komputerowych, zdolnych do realizacji wybranych funkcji umysłu i zmysłów, niepoddających się prostej numerycznej algorytmizacji to jedno z zadań sztucznej inteligencji, sztucznego życia czyli symulacji komputerowych⁶.

PRAWA ROBOTÓW

Programowanie robotów i sztucznej inteligencji wiąże się z ogromną odpowiedzialnością jego/ich twórcy. Jednym z głównych założeń programowania jest aspekt moralności, według której powinien postępować robot współistniejący z ludźmi. I mimo, że pierwsze prawa robotów zostały wykreowane przez pisarzy science fiction – dzisiaj stanowią podwaliny realnych przedsięwzięć. Uregulowanie kwestii prawnych pomiędzy robotami i ludźmi jest obecnie jedną z najważniejszych w trakcie programowania.

Autor Asimov w *Roboty i Imperium* wykreował robota, który wbrew wcześniejszym wyobrażeniom robotów (lata przed 1940) był sympatyczny z zaprogramowanymi zabezpieczeniami, które nie pozwalały wzniecać awantur. Asimov wprowadził prawa robotów poczynawszy od zerowego do trzeciego. Zerowe prawo było nadrzędne i brzmiało: „Robot nie może skrzywdzić ludzkości, lub poprzez zaniechania działania doprowadzić do uszczerbku dla ludzkości”. Kolejne prawa to **Prawo I**: „Robot nie może zranić człowieka ani poprzez zaniechanie działania pozwolić, aby człowiek doznał obrażeń”, **Prawo II**. Robot musi być posłuszny rozkazom człowieka, chyba że stoją one w sprzeczności z Pierwszym Prawem. **Prawo III**. Robot musi chronić samego siebie, o ile to nie stoi w sprzeczności z Pierwszym lub Drugim Prawem⁷. Wiele scenariuszy jednak okazało się błędnych – zachowania robotów były nieprzewidywalne a prawa kolidowały ze sobą.

⁶ Definicja sztucznej inteligencji zastosowana przez A.Przegalińską w „Fenomenologia istot wirtualnych”, s.218

⁷ <https://botland.com.pl/blog/prawa-robotow-asimova-albo-o-etyce-w-robotyce/>

W popularnych filmach science fiction (m.in. *Ghost in the Shell*) można poznać inne prawa robotów, m.in.: „utrzymanie istnienia bez zadawania obrażeń ludziom”. W *Astro Boy* (2009, w którym robot zostaje stworzony na wzór zmarłego chłopca) zabrania się robotom podróżowania za granicę (chyba, że robot otrzyma takie pozwolenie). Dodatkowo, robot nie może zmienić swojej płci oraz nie może zachowywać się jak dziecko jeżeli został stworzony jako dorosły. Roboty muszą służyć ludzkości⁸. W walkach dobra i zła, dobrze zaprogramowany robot zawsze stał na straży moralności w przeciwieństwie do człowieka, który często ulegał pokusom. W filmie „Ja, Robot” z 2004 roku robot Sonny zaprogramowany jako najlepszy przyjaciel i pomocnik człowieka wyróżniał się w swoim gatunku od serii robotów podobnych sobie ponieważ wykazywał się niezwykle intuicją (!) i emanował emocjami, które odbierane są przecież wyłącznie jako ludzkie. Sonny jako jedyny stanął po stronie człowieka i nie złamał nadanych mu przez swojego stwórcę praw.

Podobnie kształtują się prawa robotyki brytyjskiego pisarza science fiction Davida Langforda, który uważał, że roboty przyszłości nie będą krzywdzić upoważnionego personelu rządowego, a intruzów robot ma za zadanie natychmiastowo i skutecznie zlikwidować. Następnym prawem robota było prawo posłuszeństwa rozkazom i strzeżenia własnego istnienia za pomocą broni śmiertelnej⁹.

Normy dotyczące etyki maszyn myślących wprowadził również fizyk robotyki Mark Tilden w XX wieku. Mark Tilden swoje pionierskie produkty sprzedaje przez firmę WooWee Toys, są to m.in: RoboSapien, Roboraptor, Robopet, Roboreptile, Roboquad, Roboboa, Femisapien. W przeciwieństwie do Asimova Tilden dał maszynom większą autonomię - miały bronić siebie za wszelką cenę. Ze względu na coraz większą popularność obcowania z robotami, o etyce koegzystencji z technologią

⁸ Ibidem

⁹ <https://botland.com.pl/blog/robotyka-prawo-i-filozofia-co-jeden-to-madrzejszy-prawa-davida-langforda/>

należy rozmawiać już dzisiaj. Co więcej, prawa robotów i sztucznej inteligencji nie mogą być ignorowane bo te prawa, ale też i ograniczenia to nasze ludzkie bezpieczeństwo i stabilizacja.

Sztuczna inteligencja nie jest tworem niebezpiecznym samym w sobie. Amerykański badacz AI Eliezer Yudkowsky wykreował teorię przyjaznej sztucznej inteligencji, opierającej się na pozytywnym nastawieniu maszyn do ludzkiego gatunku. Poniekąd, sztuczna inteligencja nie może podlegać ludziom bo jest przecież odrębnym gatunkiem. Już od samego początku tworzenia maszyny naukowcy powinni zadbać o przyjazne odnoszenie się maszyn do jej twórców¹⁰. Na domiar tego, Yudkowsky poddaje przeanalizowaniu fakt, że osiągnięcia AI będą dalekie od możliwości człowieka i dlatego też trzeba dużo wcześniej zaplanować zgodne cele ludzkości i maszyny. Superinteligencja może w pewnym momencie umieć siebie naprawić i ulepszyć dlatego niezwykle pożądanym jest zapewnienie jej podobnych do naszych modeli myślenia. Jednak czy możemy być pewni faktu, że maszyna nie przechytrzy nas pewnego dnia i nie będzie myśleć w bardziej zaawansowany sposób, niekoniecznie sprzyjający ludzkości?

Sir David King, były doradca Jej Królewskiej Mości, w przygotowanym przełomowym dokumencie dotyczącym Wielkiej Brytanii w roku 2056 uważa, że roboty powinny mieć te same prawa co ludzie. Dokument zapewnia sztucznej inteligencji prawo wyborcze, prawo do pracy, prawo do zamieszkania, prawo do ubezpieczenia, ale też i obowiązek płacenia podatków czy służba wojskowa. Zachowania altruistyczne powinny być wspierane dążeniem do równości a samodoskonalenie służyć do rozwijania siebie i chęci rozwoju ludzkości.

Stanisław Lem, genialny w swoim kreowaniu przyszłości, stworzył całe nazewnictwo różnych odmian robotów. W jego dziełach (m.in. w „Bajkach robotów”) znalazły się *elektrycerze*, *Perpetuanie*, *Pygmelian-*

¹⁰ <https://www.videotesty.pl/artukul/1258/robotyka-moralnosc-gdzie-istnieja-granice/>

ci (roboty karły) a nawet *cybermuchy* czy *robosły*¹¹. Sztuczną inteligencję Stanisław Lem przedstawił jako maszynę cyfrową z funkcją tworzenia różnych przedmiotów (podobnie jak dzisiejsze działanie drukarki 3D). Przewidział również elektrycznego przyjaciela, „który mógł być wielkości ziarenka, niezmiernie wszechstronnego i rozumnego (geniusza), którego (...) można by było nosić w kieszeni”¹². Cybernetyka według Stanisława Lema mogłaby być sztuką wojenną. Co więcej, w „Bajce o maszynie cyfrowej, co ze smokiem walczyła” autor „widział” maszyny myślące w obserwatoriach astronomicznych, w szkołach, w kamieniach na drogach (które ostrzegały przechodnia, aby się nie potknął), w słupach, drzewach (aby można było zapytać o drogę) oraz w chmurach, które informowały o zbliżającym się deszczu¹³. Stanisław Lem przewidywał również zbudowanie tzw. cyberwroga - syntetycznego nieprzyjaciela, sztucznego wroga.

ANTROPOMORFIZACJA ROBOTÓW

Dzisiaj panuje tendencja do antropomorfizacji robotów - maszyna przypomina swoim wyglądem zewnętrznym człowieka; co więcej, nadaje się jej również cechy ludzkie. Dlatego też nie jest w tym nic dziwnego, że ludzkie emocje wywołane poprzez interakcje z maszyną mogą okazać się skrajne. Z jednej strony człowiek może uważać robota za jedynie maszynę bez żadnych stanów mentalnych, bez tożsamości a z drugiej postrzeganie robota jako maszyny upoważnia człowieka do okazywania jego brutalności, znęcania się - czego efektem będzie nie zranienie robota lecz bardziej uszkodzenie jego systemu.

Naukowcy z Uniwersytetu Nauki i Technologii w Pekinie Jizheng Jan, Zhillang Wang i Yan Yan opracowali tworzenie głowy robota huma-

¹¹ S. Lem „Bajki robotów”, 2016, Kraków. Wydawnictwo Literackie, s. 30-33

¹² ibidem, s.101

¹³ ibidem, s.74-75

noidalnego jako robota wyrażającego szereg emocji – a swoje badania zawarli w pracy pt. „Humanoid Robot Head Design Based on Uncanny Valley and FACS”¹⁴. Według naukowców proces tworzenia głowy robota humanoidalnego jest oparty na trzech procesach: pierwszy polega na zniwelowaniu fenomenu „uncanny valley” – *dolina niesamowitości* – czyli momentu kiedy podobieństwo robota do człowieka stanowić będzie dla człowieka ogromny niepokój (Fig. 1, etapy 4, 5, 6). Kolejny proces dotyczy połączeń pomiędzy mimiką twarzy człowieka a twarzą i głową robota – bo reakcje na dane emocje demonstrowane są również przez ruchy głowy. W procesie tym badaną są podobieństwa i różnice w ekspresjonowaniu emocji przez człowieka i przez robota oraz, dodatkowo eksplorowane są obszary działania mechanizmów wyrażania emocji poprzez tzw. Facial Action Coding System (FACS), który testuje zachowania robota w trakcie interakcji człowiek – robot. Ostatni trzeci proces to szereg eksperymentów przeprowadzanych pod kątem ekspresji ludzkich emocji przez robota.

Poniżej zobrazowano w jaki sposób kolejne etapy przekazywane tworzenia głowy robota były odebrane przez grupę 100 uczniów i oceniane 1 skali 1–10 pod kątem podobieństwa (Similarity) i efektu satysfakcjonującego (Satisfaction). Etapy 4,5,6 zawarły się w tzw. uncanny valley, które świadczą o przekroczeniu pewnego progu zachowania i wyglądu robota, który wywołuje lęk - tu robot przypomina człowieka ale nie zachowuje się w sposób podobny do człowieka. Komfort psychiczny jest osiągnięty na etapach 8,9¹⁵.

¹⁴ artykuł dostępny na stronie https://www.hindawi.com/journals/jr/2014/208924/?msclid=12fadde9967c10dfa8acb8aff14e1bed&utm_source=bing&utm_medium=cpc&utm_campaign=HDW_MRKT_GBL_SUB_BNGA_PAI_DYNA_JOUR_X_Partners_IET&utm_term=Software&utm_content=JOUR_X_Partners_IET-Software [dostęp: 4.11.2023]

¹⁵ Ibidem

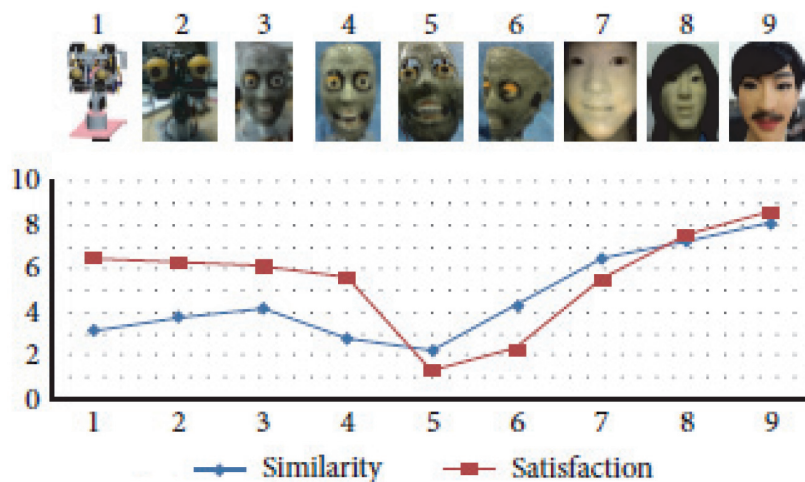

Fig. 1. Rezultat wykonanej twarzy robota humanoidalnego z uwzględnieniem etapu *uncanny valley*

Osiągnięcia w mimetyzmie robotów humanoidalnych są dyktowane próbami dokładnego odwzorowania ludzkich emocji, które opierają się na wnikliwej obserwacji ust, gałek ocznych, brwi, powiek oraz szyi. Ludzkie emocje, które roboty humanoidalne potrafią odwzorować to radość, niesmak, smutek, złość, pogarda, zaskoczenie oraz strach.

Kolejna grafika przedstawia etapy budowy mechanizmu głowy robota (Fig. 2).

Roboty humanoidalne zaczynają coraz bardziej przypominać ludzi, z tego względu podjęto próby przekształcenia wyglądu z robota mechanicznego w bardziej „ludzki” z silikonową skórą.

Przy opracowywaniu robota stosowana jest tzw. miękka robotyka, jest to dziedzina robotyki, która zajmuje się zastosowaniem materiałów miękkich alternatywnych, elastycznych. Źródłem inspiracji do stworzenia robota jest świat przyrody oraz ścięgna, mięśnie i stawy. *Robo Sapiens* potrafi zaskoczyć prawie ludzką motoryką, wykonywanymi ćwiczeniami gimnastycznymi, posiada przyssawki do chwytania cięższych przedmiotów, może przechylać się i zginać w różnych kierunkach.

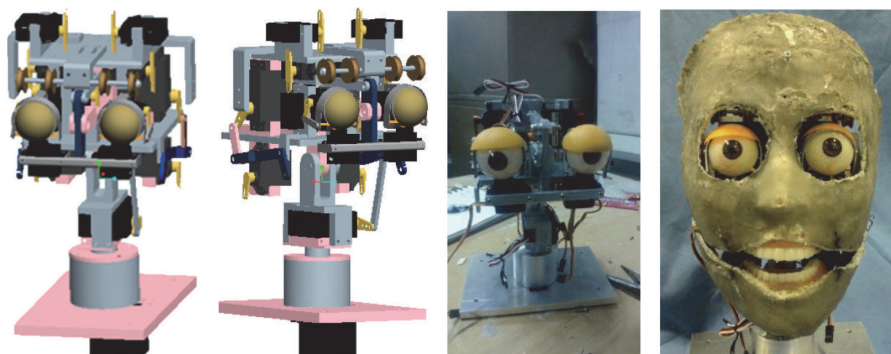

Fig. 2. Mechaniczna struktura głowy robota¹⁶

Dodatkowo, roboty humanoidalne wyposażone są w czujniki i oprogramowanie – reagują na ludzki głos bo pozwalają „słyszeć” mowę i dźwięki otoczenia, potrafią wyczuć nastrój swojego właściciela na podstawie mimiki twarzy. Posiadają wmontowane kamery (np. CCD - charge-coupled device)¹⁷ a za ruchy i gesty odpowiadają zainstalowane silniki oraz siłowniki (pneumatyczne, hydrauliczne, elektryczne, piezoelektryczne oraz ultradźwiękowe). Roboty humanoidalne używają również akcelerometrów do pomiaru przyspieszenia i prędkości, czujników pochylenia i położenia (do zachowania prawidłowej postawy, położenia i równowagi), czujników siły w dłoniach i stopach¹⁸.

¹⁶ Obraz pochodzi z artykułu naukowego pt. „Humanoid Robot Head Design Based on Uncanny Valley and FACS”: https://www.hindawi.com/journals/jr/2014/208924/?msclid=a5eaea4213111db01d998f0469fe6ad2&utm_source=bing&utm_medium=cpc&utm_campaign=HDW_MRKT_GBL_SUB_BNGA_PAI_DYNA_JOUR_X_Partners_IET&utm_term=Software&utm_content=JOUR_X_Partners_IETSoftware [dostęp: 4.11.2023]

¹⁷ Kamera CCD jest układem elementów światłoczułych. Każdy z elementów rejestruje i odczytuje sygnał elektryczny proporcjonalny do ilości padającego na niego światła zob. https://pl.wikipedia.org/wiki/Matryca_CCD

¹⁸ <https://mlodytechnik.pl/technika/29647-roboty-humanoidalne-dlaczego-tak-trudno-je-budowac-gatunek-robo-sapiens>

Roboty humanoidalne mogą być robotami męskimi (androidy) oraz żeńskimi (gynoidy, zwanymi również żeńskimi androidami). Z obserwacji Ewy Fiuk (PAN) sztuczne kobiety w filmach science fiction są zseksualizowane, a ich wygląd wyidealizowany¹⁹. Czy badana fikcja naukowa w tym przypadku ma odzwierciedlenie w realnym świecie czy też otaczający nas świat ma wpływ na taki wizerunek żeńskich odpowiedników androida?

Robot, jako maszyna, był jeszcze do niedawna wykorzystywany wyłącznie jako użyteczne narzędzie wykorzystywane do pomocy na wielu obszarach, dzisiaj roboty są dodatkowo cenionym towarzystwem. Anna Pollak zadaje pytanie „Dlaczego tak jest, że z jednej strony się ich (tu: robotów) obawiamy, a z drugiej lubimy je i chcemy z nimi przebywać?”²⁰ Według dr Pollak tak ambiwalentne ludzkie zachowania nie mają nic wspólnego z wiekiem człowieka, bo równie chętnie seniorzy proszą robota o podanie szklanki wody co dzieci, które cieszą się z takiej interakcji: dziękują robotowi i głaszczą go.

„Ludzie rzeczywiście tłumaczą (...) relację z robotem, odnosząc ją do skryptu więzi relacji z psem. Psy zostały udomowione przez człowieka w epoce lodowcowej, bo były nam potrzebne, żeby pilnować i sygnalizować niebezpieczeństwo”²¹, były hodowane do pracy, pasterstwa, polowania ale z czasem psy stały się naszymi towarzyszami.

Sari Nijssen²², specjalistka w dziedzinie interakcji robotów z człowiekiem zauważyła, że zdarza się oplakiwać robota, który zginął usuwa-

¹⁹ „Transgresja i dyskryminacja. Sztuczne kobiety w kinie” – https://www.researchgate.net/publication/343899621_Transgresja_i_dyskryminacja_Sztuczne_kobiety_w_kinie_fantastycznonaukowym/link/63965f13095a6a7774228d8c/download?_tp=eyJjb250ZXh0Ijp7ImZpcnN0UGFnZSI6InB1YmxpY2F0aW9uIiwicGF-nZSI6InB1YmxpY2F0aW9uIn19 [dostęp:10.01.2024]

²⁰ „Roboty pupilami XXI wieku? Relacje człowieka z maszynami” – <https://gazeta.us.edu.pl/node/431233> [dostęp: 23.09.2023]

²¹ Ibidem

²² Doktor z Uniwersytetu Radboud w Holandii, zajmująca się psychologią śro-

jąc minę. Badane przez nią są również kwestie w jakim stopniu człowiek jest w stanie poświęcić robota ratując swoje/czyjeś życie. Według Nijsen, ludzie nadają robotom wartość moralną.

Te drugie-odmienne uczucia związane z obcowaniem z robotem nawiązują do niepewności i obawy człowieka, który chcąc mieć nad wszystkim kontrolę nie zna mechanizmu działania robota i nie do końca może być pewien jaka będzie reakcja robota. Niepewności w relacjach człowiek - robot dodaje również fakt, że roboty mogą zastąpić człowieka w pracy. W czasie pandemii wiele stanowisk pracy zostało zastąpione przez robota ponieważ maszyna nie może zarażać chorobą. Po nabraniu większego doświadczenia przebywania z robotem ludzie mogą stwierdzić, że ich praca stała się prostsza, bezpieczniejsza a sami pracownicy czują się mniej zmęczeni.

Przeznaczeniem robotów w niektórych krajach jest również nawiązywanie więzi i tworzenie związków romantycznych z ludźmi. Przyszłość to metaverse. Maszyny już fizycznie z nami obcują dlatego kontakty miłosne w świecie wirtualnym są już możliwe. Nie wszyscy naukowcy pochwalają tego typu relacje choć niedaleka przyszłość owych związków jest nieunikniona a dla niektórych chcących stworzyć bliższą relację romantyczną - jedyną możliwością. Jak twierdzi Anna Malinowska – spełnia się protokół za którym tęsknimy. Kultura technologii pozwala nam *sparametryzować miłość*. Miłość jest mierzona, ważona a każdy potencjalny robot-kochanek nie może być już uznany jako „gość”, który jak się zjawia jest prawie fantomem, poza bezładną mieszaniną wspomnień i obrazów, zaczerpniętych od swojego...Adama...jest właściwie pusty²³. Roboty „dobierane” są do poszukujących relacji romantycznych singli a owe dobieranie opiera się na programowaniu robota pod kątem pożądanych indywidualnych predyspozycji i wartości. System dopasow-

dowską oraz antropomorfizmem w relacjach człowiek-robot, obecnie pracownik naukowy na Uniwersytecie Wiedeńskim

²³ S. Lem, *Solaris*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2012, s. 242.

wywania pożądanych cech u robota do człowieka można porównać do działania portali randkowych, które dokonują kojarzenia par pod kątem wieku, lokalizacji i orientacji seksualnej²⁴.

ZACHOWANIE GODNOŚCI CZŁOWIEKA I PRZEKRACZANIE GRANIC AI

Jednym z wykraczających (jak na razie) poza normy społeczne jest wykorzystanie przez człowieka robotyki i sztucznej inteligencji w relacjach z osobami nieżyjącymi i zachowania takie uważa się za nieetyczne. Można przytoczyć tutaj przykład mężczyzny, który chciał pożegnać się ze swoją zmarłą babcią czyli inaczej wskrzesić ją i wykorzystał do tego przedsięwzięcia programy Midjourney oraz ChatGPT. Taka dezinformacja mogła okazać się przykra ale i też niebezpieczna dla środowiska, które przekonane było o śmierci danej tej osoby. „W Europie panuje dość sceptyczne podejście do wykorzystywania wizerunków nieżyjących albo nieistniejących osób, ale są kraje, w których ta praktyka jest powszechna”²⁵ - nawiązuje do wykorzystanie sztucznej inteligencji przez człowieka dr Sebastian Szymański. Co więcej, dr Szymański twierdzi, że hologramy artystów są powszechnie stosowane na scenie muzycznej np. w Korei Południowej.

Kolejnym niebezpiecznym trendem może okazać się zaufanie maszynie, która imituje prawdziwe rozmowy z człowiekiem i nakłania go do pewnych konkretnych zachowań – znane jest popełnienie samobójstwa przez człowieka, który „posłuchał” robota podczas terapii. Dr Szymański uważa, że roboty nie powinny być używane w celach terapeutycznych. Jego słowa nawiązują do programu Replica, który w czasie pandemii służył do takich właśnie celów. Po drugiej stronie powinna

²⁴ <https://coolbrand.pl/tinder-co-to-jest-i-jak-dziala-randkowanie-w-sieci/> [dostęp: 10.01.2024]

²⁵ <https://gazeta.us.edu.pl/node/433313>

znaleźć się osoba, która rozumie problemy pacjenta a nie program, który jest „w stanie zidentyfikować emocje rozmówcy na podstawie tekstu albo zmian barwy głosu”²⁶.

Niepokój mogą budzić systemy rekomendacyjne, które dyktują nam co i gdzie kupić czy którą drogę wybrać poruszając się samochodem. Takie systemy, jak twierdzi dr Szymański, powodują, że programy wiedzą o nas dużo więcej niż my sami. Pozwala to na manipulowanie naszymi danymi i preferencjami, zakrzywianie ich, tworzenie i obróbki profili konsumenckich. To stanowi realne zagrożenie. Sztuczna inteligencja potrafi również tworzyć nowe dane niekoniecznie prawdziwe i mimo, że tendencja rozpowszechniania przez sztuczną inteligencję fałszywych informacji w sieci jest znana, to nadal trudno rozpoznać, które informacje przekazał człowiek a które maszyna. Ludzie nie są przygotowani do takiej rewolucji. Nie istnieją nawet regulacje prawne, które pozwoliłyby na kontrolowanie takich przedsięwzięć. Najwięksi inwestorzy w tego typu technologie tacy jak Elon Musk oraz Peter Thiel tworzą niezależne organizacje - monopol, niekontrolowany ze względów politycznych i ekonomicznych a przyszłość chatbotów, botów oraz innych modeli językowych jest na obecną chwilę bezkonkurencyjna.

ZAKOŃCZENIE

Ludzie obawiają się sztucznej inteligencji o nadludzkie możliwościach. Czym zatem jest inteligencja? Huarte de Sanjuan określił ją jako „połączenie zdolności do nauki, trafności sądu i wyobraźni”²⁷. Dlatego należy postawić pytanie: Czy zatem chcemy, aby roboty były bardziej ludzkie czy ulegamy pokusie zatarcia po sobie (ludzkości) wszelkich śladów? Jak pisał Jean Baudrillard sztuczna inteligencja nie ma cienia sztuczności, „cienia myśli o złudności, uwodzeniu, grze świata, o wie-

²⁶ Ibidem

²⁷ F. Savater, *Mój słownik filozoficzny*, Wydawnictwo Axis, Poznań 2001, s. 131.

le bardziej subtelnej, perwersyjnej i arbitralnej»²⁸. Dalej, Baudrillard twierdzi, że sztuczna inteligencja jest nieokreślona, jest prawdziwsza niż sama prawda ponieważ do stworzenia jej wykorzystano wszystkie możliwości, analizy, syntezy i rachowania. Jest ideą całkowicie zmaterializowaną a technologia jest „posłuszna naszym myślom”. Dlatego zbrodnią doskonałą byłoby stworzenie świata w pełni niezawodnego i pozbawionego wszelkich niedoskonałości bo to człowiek jako istota niedoskonała ucieka się do swoich kopii, klonów, wirtualnych obrazów, aby samemu zniknąć²⁹.

Dzisiaj procesy inteligencji są przedmiotem wielu dziedzin nauki jak lingwistyka, psychologia poznawcza, filozofia, neuronauki a także informatyka, która skupia się na sztucznej inteligencji oraz na odkrywaniu wiedzy. Nauki kognitywne cechują się modelem badań odgórnych – top-down, które poddają badaniu złożoności układu nerwowego i mózgu człowieka. Zaś robotyka kognitywna tworzy systemy tzw. bottom-up, które charakteryzują się tworzeniem systemów „inteligentnych” w oparciu o modele kognitywne. Robotyka skupia swoją uwagę na procesach sensorycznych, czyli procesach modelowania funkcjonowania mózgu, tak, aby inteligentny robot potrafił podejmować akcje wcześniej nie zaplanowane a oparte na wrażeniach sensorycznych analizy obrazu, dźwięku i integracji uwagi takimi jak u człowieka. Doznania sensoryczne (procesy inteligentne, świadomość oraz doświadczenie) są elementem, które pobudzają do aktywności, określanej jako inteligentną. Dlatego że to głowa człowieka zawiera narządy zmysłów wszystkich modalności, oczywiste jest, aby proces ucieleśnienie robota rozpocząć od budowy sztucznej głowy³⁰.

²⁸ J. Baudrillard, *Zbrodnia Doskonała*, Wydawnictwo Sic!, Warszawa 2008, s. 45.

²⁹ Ibidem, s. 55.

³⁰ P. Kaźmierczak i inni, *Elementy robotyki humanoidalnej*, Wydawnictwo PJ-WSTK, Warszawa 2005, s. 3.

Ludzkość stoi przed obliczem robotyki jako dziedziny nauki, która ciągle rozwijając swoje możliwości, daje ludziom poczucie dążenia do lepszego jestestwa. Współistnienie ludzi i robotów będzie kreować szereg wątpliwości co do natury moralności w postępowaniu z maszynami. Wielu będzie traktować istnienie robotów jako elementów nowoczesnego świata, jako przydatnych i skorych do ulepszenia życia ludzi, ale znajdą się i tacy, którzy będą postrzegać koegzystencję z robotami jako zagrożenie dla człowieka. Maszyna, która sama zaprogramuje się i zacznie działać według swoich zasad może okazać się ryzykiem i wbrew zapewnieniom naukowców, że to przecież ludzie programują maszyny, może okazać się wadliwa bądź celowo „zainfekowana” dając robotowi możliwości na większą skalę niż dozwolone.

Koegzystowanie z robotami będzie wiązać się również z licznymi korzyściami dla człowieka. Przytaczając wcześniejsze propozycje użycia robota w codziennym życiu, czy jako towarzysza życia bądź użycie go jako inną pomoc, której człowiek potrzebuje ze względu na swoje ograniczenia - jest niezastąpione. Robotyka będzie rozwijać się czy tego chcemy czy nie - jest to naturalny proces ewolucji i postępu nauki i techniki. To my ludzie powinniśmy przewidywać efekty naszych działań – i choć nie wszystko możemy mieć pod kontrolą - ważne jest zapewnienie, że człowiek pozostanie nadrzędnym w stosunku do swoich wynalazków i nigdy nie zezwoli oprogramowaniu na nieograniczone działanie kosztem prawa swojego istnienia.

Kolejną nurtującą kwestią może okazać się propozycja tworzenia związku romantycznego z robotem. Jest już to możliwe np. w Japonii i robotyka tworzona z myślą o związkach partnerskich dotrze również wkrótce do krajów europejskich. Roboty zastąpią partnera-człowieka a relacja partnerska z robotem może okazać się bardzo udana. O ile wystąpi wspólne poszanowanie godności o tyle związek z robotem zaowocuje w postaci stabilnej relacji o charakterze kuracyjnym i ozdrowieniowym u osób mających trudności w budowaniu związku u osób z

ograniczeniami, które nie pozwalają na tworzenie im związku z innym człowiekiem. Robot w tych relacjach może okazać się czynnikiem rekonwalescencyjnym, i to robot pomoże człowiekowi stać się bardziej ludzki ponieważ pozbędzie go trudności, które stanęły człowiekowi na drodze w budowaniu relacji z innym człowiekiem oraz pomoże mu pozbyć się blokad – jego fizycznych i/lub psychicznych ograniczeń.

Takie holistyczne podejście do robotyki jako dziedziny nauki, która pozwoli człowiekowi funkcjonować na wyższym poziomie zaawansowania jest niezwykle ważne. Człowiek potrzebuje relacji o neutralnym podłożu, której nie da mu inny człowiek ze względu na zawsze istniejące bariery osobowościowe lub temperamentne. To dobrze zaprojektowany i zaprogramowany robot może stanowić idealne towarzystwo w przyszłości.

Robotyka wzbogacona o sztuczną inteligencję wbrew zachwytom wielu naukowców zajmujących się tym tematem może wywołać niepożądane operacje i próby przekroczenia barier moralnych i etycznych. Jednym z takich przedsięwzięć jest kwestia programowania nowego życia. Sztuczna inteligencja nie tylko stworzy doskonały algorytm ale też zaprogramuje doskonały kod DNA. Genetyka żywności i zwierząt już jest praktykowana na wielką skalę np. w Stanach Zjednoczonych. I jest to załączek ingerencji w naszą ewolucję. 70% światowej żywności jest efektem inżynierii i modyfikacji genetycznych. „Odkąd ludzie wykorzystują technologię, aby uczynić sobie ziemię poddaną ilość stworzonych przez nią potworów rośnie nieustannie”³¹.

Czy sztuczna inteligencja może bawić się w Boga? Udanym eksperymentem również okazało się wykorzystanie sztucznej inteligencji (drukarki 3D) do tworzenia części hybrydowej u człowieka. Ludzie niepełnosprawni ruchowo wykorzystują dzisiaj elementy robotyki stanowiącą brakującą kończynę. W dokumencie „Potwory stworzone przez

³¹ Film dokumentalny *Potwory stworzone przez człowieka* (*Man made monsters*), USA 2017.

człowieka” zadano pytanie czy człowiek posiadające sztuczne organy nadal jest człowiekiem. Czy człowieka definiuje tylko jego ciało? Neil deGrass Tyson³², amerykański astrofizyk, stwierdza, że każde pokolenie chce wyciągać wnioski z odkryć ludzkości; niestety, drzwi do tego, aby ludzie zamienili się w potwory są otwarte.

Same roboty twierdzą, że to one będą w przyszłości rządzić światem. Nowy program zwany CRISPR jest dedykowany programowaniu człowieka. Jest to metoda wykrycia wady u płodu i zlikwidowanie jej poprzez zamienienie wadliwego elementu w jego DNA. Ta boska moc pozwoli ludziom zaprogramować doskonałego człowieka (np. sportowca)³³.

Sztuczna inteligencja może również kierować krioniką (technika wychładzania ciała i przechowywania w temperaturze ciekłego azotu -196 stopni Celsjusza), która może przyczynić się do przedłużenia życia człowieka. Teorie tego typu prognozują ciekawe połączenie robotyki i sztucznej inteligencji w zastosowaniu nauki i medycyny. Jedynym elementem, który niezwykle trudno będzie zachować to mózg człowieka. Są plany, aby podłączyć mózg człowieka do komputera i żyć wiecznie. Jednym z ochotników takiego eksperymentu jest rosyjski bogacz, który ma zamiar wgrać swój mózg do komputera - co może okazać się jego drogą do zagłady lub do... nieśmiertelności.

Sztuczna inteligencja adaptuje się jako maszyna. Nie jest już niczym nowym ale szybko się rozwija. W USA sztuczna inteligencja wygrała teleturniej, czyta zdjęcia rentgenowskie i nie da się jej powstrzymać w jej ewoluowaniu. Sama może tworzyć swoje ulepszone kopie a my ludzie pewnego dnia nie nadążymy za nią. Nie zapanujemy nad jej zaawansowaniem jeśli nie przemyślimy całego tworu AI. Zapytana o to czy roboty zapanują kiedyś nad człowiekiem, odpowiedziała: „To jest temat debaty, ale większość ekspertów uważa, że roboty nie zdobędą

³² Wypowiedzi astrofizyka zostały zaczerpnięte z filmu *Man made monsters*.

³³ <https://biotechnologia.pl/biotechnologia/crispr-molekularne-nozyce-do-dna,16652>

kontroli nad ludźmi. Ważne jest, aby stosować odpowiednie regulacje i etykę w rozwoju sztucznej inteligencji, aby zapewnić, że technologia służy ludzkości”³⁴.

Tworzymy coś rewolucyjnego ale czy też nie zagrażającego naszemu jestestwu Homo Sapiens? Według naukowców odpowiedź znajdziemy w lustrze: czy nadal jesteśmy ludźmi czy już potworami?³⁵.

Roboty z wbudowaną sztuczną inteligencją mogą na nasze polecenie nie tylko napisać wypracowanie, stworzyć dzieło literackie ale także namalować obraz. Być może niedługo będziemy mogli być odbiorcami sztuki obrazów namalowanych przez robotów na wystawie w galerii - bo choć robot nie ma wrodzonej kreatywności, może wykorzystać wysoko ceniony wzór czy technikę malowania obrazu i spróbować kontynuować dzieła wybitnych artystów takich jak Leonardo da Vinci czy Picasso. Choć brzmi to nieprawdopodobnie ale nie możemy negować pomysłu polecenia napisania przez robota dalszych części „Pana Tadeusza” czy nowej sztuki Williama Szekspira wykorzystującej między innymi słownictwo z XVI i XVII wieku.

Kontemplowanie stworzonych w ten sposób dzieł może budzić pewne kontrowersje, ale z drugiej strony, moglibyśmy doświadczyć tworzonych dzieł przez „klony” artystów, którymi niewątpliwie byłyby (są) roboty. Czerpanie radości i przeżywanie sztuki - tej już poznanej ze względu na sławne nazwiska - byłoby niezwykłym doświadczeniem.

Grecki filozof Eubulides z Miletu³⁶, znany ze swoich paradoksów, uznał kiedyś że stos kamyków nadal pozostanie stosem jeśli ubędzie z niego jeden kamyk. Możemy usuwać ze stosu kamyki - stos nadal będzie istniał. Twierdzenie to nie będzie już prawdziwe w momencie gdy będziemy chcieli stos nadal nazywać stosem mimo, że zabierzemy z niego kolejne kamyki (aż do zabrania ostatniego). Kiedy stos przestał być sto-

³⁴ <https://chat.openai.com/c/fdb1ef03-7d6f-4323-b226-bab2c8556668>

³⁵ *Potwory stworzone przez człowieka (Man made monsters).*

³⁶ <https://encyklopedia.pwn.pl/szukaj/paradoksy%20eubulidesa.html>

sem? [Cave, s. 63]. Wedle tego rozumowania kiedy ludzie przestaną być ludźmi? Czy to, że pozwolimy robotom wypełniać nasze zadania, pozwolimy im na tworzenie nowego lepszego świata, damy zielone światło na poprawianie rzeczywistości – czyli gdy nasze kamiki świadczące o dorobku ludzkości będą zabierane ze stosu przez roboty, paradoksalnie pozbawią nas naszego ludzkiego świata? Czy nadal będziemy nazywać się ludźmi a nasz świat światem i to naszym światem?

Terra incognita czeka na nasz ruch, aby ją poznać. Gdy jednak wejdziemy na jej teren za daleko nie będzie powrotu. Ludzkość nadal nie posiada mapy czy drogowskazu, który mógłby ostrzec ją przed nowym niebezpieczeństwem. To, co jednak może zapewnić porządek w świecie człowieka i robota to zasady i granice, które na szczęście na razie tylko człowiek wyznacza. Granice te powinny być regulacjami globalnymi, dzięki którym wykorzystanie robotów w dowolnym miejscu na Ziemi będzie mieściło się w granicach moralności i etyki. Ludzkość w tym szczególnym czasie musi mówić jednym językiem – językiem ochrony człowieczeństwa.

Antropomorfizacja robota jest możliwa i tak naprawdę rozpoczął się już jej proces. Robot może być zbudowany z materiału biologicznego, działać dzięki kółkom zębatym i blozkom, może też funkcjonować angażując aktywności elektrochemiczne układu nerwowego - tak samo jak w funkcjach życiowych człowieka. Robot może przypominać człowieka, może śmiać się, rozmawiać, ronić łzy, wygrywać w wyścigach i chodzić z kobietą kokieterią. Co ciekawe, robot mimo braku świadomości i doświadczeń (jeszcze?) może mówić o doznaniach, świadomości, reagować w rozmowach tak jak reagują ludzie, może okazywać zadany mu ból dzięki zaprogramowanym funkcjom odróżniania ciepła od zimna, dźwięków głośnych od cichych. Jednak nawet to, co tak bardzo ludzkie nie odróżnia go jeszcze od termostatu czy czujnika światła. Jak na razie jest bezskutecznym doszukiwanie się śladu myśli, wyobrażeń czy przyjemności u robota. W książce pt. „Czy roboty czują ból?” autor

Peter Cave przedstawił rozmowę człowieka i robota, w trakcie której człowiek próbował wyjaśnić robotowi, że samo używanie słów «doznania», «myślenie» i «uczucia» nie świadczy o rozumieniu któregośkolwiek z nich. Robot nie mógłby ich doznać ponieważ nic nie czuje. Robot skonsternował człowieka wyrażając swoją wątpliwość co do jego człowieczeństwa: „A skąd możecie wiedzieć, że wy nie jesteście robotami?” [Cave, s. 169–172].

Świat nie może obawiać się antropomorfizacji robota jak ożywionego przedmiotu kojarzącego się z koszmarów dziecięcych, ponieważ to sama ludzkość dążyła w swojej ewolucji do stworzenia kopii siebie, która mogłaby ulepszyć nie tylko wiele dziedzin naszego świata ale nawet i samą siebie. Z jednej strony poszukiwane są nowe zaawansowane technologie, które zanurzają nas w świat wirtualny, w sztuczną inteligencję a z drugiej, to człowiek poddaje się swojemu wirtualnemu światu chowając swoją prawdziwą twarz w cyfrowym awatarze³⁷.

BIBLIOGRAFIA

- Baudrillard Jean, (2008), *Zbrodnia Doskonała*, Warszawa: Wydawnictwo: Sic!
- Cave Peter, (2019), *Czy roboty czują ból?*, Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN S.A.
- Gregory Richard L., Coleman Andrew M., (1995), *Czucie i percepcja*, Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka
- Kaźmierczak Piotr i inni, (2005), *Elementy robotyki humanoidalnej*, Warszawa: Wydawnictwo: PJWSTK
- Lem Stanisław, (2016), *Bajki robotów*, Kraków: Wydawnictwo Literackie

³⁷ <https://spidersweb.pl/2021/12/ameca-robot-jak-czlowiek.html> [dostęp: 15.09.2023]

- Lem Stanisław, (2012), *Solaris*, Kraków: Wydawnictwo Literackie
- Przegalińska Aleksandra, (2014) *Fenomenologia istot wirtualnych*, Instytut Filozofii Uniwersytetu Warszawskiego, Rozprawa Doktorska
- Savater Fernando, (2001), *Mój słownik filozoficzny*, Poznań: Wydawnictwo Axis

NETOGRAFIA:

- https://www.polskieradio.pl/10/9884/artukul/3085357,roboty-humanoidalne-jak-zmienia-sie-wprzyszlosci?fbclid=IwAR2yqxffRirGaSgdVaoG39_mn2S3HkqZ9ThTA_An7EDe2_2sQOhwQ1bjocw [dostęp: 15.09.2023]
- https://r.search.yahoo.com/_ylt=AwrLNMoOYwRlb6EHMAwzhgx;_ylu=Y29sbwNpcjIEcG9zAzEEdnRpZAMEc2VjA3Ny/RV=2/RE=1694815119/RO=10/RU=https%3a%2f%2fantyweb.pl%2froboty-engineered-arts/RK=2/RS=K7jtq5p7eq3mYW5QGRdsDcC9m9Y- [dostęp: 15.09.2023]
- https://www.komputerswiat.pl/aktualnosci/nauka-i-technika/najbardziej-zaawansowany-robot-swiata-nigdy-nie-zawladniemy-swiatem-a-ludzkosc-nie/x7en163?utm_source=r.search.yahoo.com_viasg_komputerswiat&utm_medium=referral&utm_campaign=leo_automatic&srcc=undefined&utm_v=2 [dostęp: 15.09.2023]
- <https://spidersweb.pl/2021/12/ameca-robot-jak-czlowiek.html> [dostęp: 15.09.2023]
- <https://botland.com.pl/blog/prawa-robotow-asimova-albo-o-etyce-w-robotyce/> [dostęp: 15.09.2023]
- Gazeta Uniwersytecka, Numer 8 (298) maj 2022r. „Roboty pupilami XXI wieku? Relacje człowieka z maszynami” <https://gazeta.us.edu.pl/node/431233> [dostęp: 23.09.2023]
- Gazeta Uniwersytecka, Numer 9 (309) czerwiec 2023 „Roboty - tylko maszyny?” <https://gazeta.us.edu.pl/node/433313> [dostęp: 23.09.2023]
- https://www.hindawi.com/journals/jr/2014/208924/?msclid=12fadde9967c10dfa8acb8aff14e1bed&utm_source=bing&utm_medium

=cpc&utm_campaign=HDW_MRKT_GBL_SUB_BNGA_PAI_DYNA_JOUR_X_Partners_IET&utm_term=Software&utm_content=JOUR_X_Partners_IETSoftware [dostęp: 4.11.2023]

<https://wydarzenia.interia.pl/zagranica/news-sztuczna-inteligencja-w-kosciele-chatgpt-odprawil-msze-swiet,nId,6838689> [dostęp: 4.11.2023]

<https://humanum.pl/tytul-profesora-honorowego-dla-robota-mika-ceo-dictador/> [dostęp: 11.11.2023]

https://businessinsider.com.pl/wiadomosci/chiny-chca-masowo-produkowac-humanoidalne-roboty-maja-zmienic-swiat-w-dwa-lata/x3khj3w?fbclid=IwAR39CZJ7fbecdkPofQoIfgDT4bCuqlqrgp6AtzZ_ln1R2jK1KdlPkepFOf8 [dostęp: 11.11.2023]

<https://botland.com.pl/blog/robotyka-prawo-i-filozofia-co-jeden-to-madrzejszy-prawa-davida-langforda/p> [dostęp: 11.11.2023]

https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2017-0005_PL.html [dostęp: 11.11.2023]

<https://twojrobot.pl/blog/krotka-historia-robotyki/> [dostęp: 11.11.2023]

<https://www.videotesty.pl/arttykul/1258/robotyka-moralnosc-gdzie-istnieja-granice/> [dostęp: 11.11.2023]

<https://www.ft.com/content/5ae9b434-8f8e-11db-9ba3-0000779e2340> [dostęp: 11.11.2023]

<https://mlodytechnik.pl/technika/29647-roboty-humanoidalne-dlaczego-tak-trudno-je-budowac-gatunek-robo-sapiens> [dostęp: 11.11.2023]

Repozytorium Uniwersytetu Warszawskiego: <https://depotuw.ceon.pl/handle/item/463> [dostęp: 27.12.2023]

<https://ittechblog.pl/2023/11/27/roboty-taniec-fourier-gr-1> [dostęp: 29.12.2023]

<https://filmowo.net/recenzja-filmu/ja-robot-i-robot-2004/> [dostęp: 29.12.2023]

<https://tvn24.pl/kultura-i-styl/wielka-brytania-robot-ai-da-w-izbie-lordow-mowil-o-wplywie-technologii-na-sztuke-6158093> [dostęp: 2.01.2024]

<https://oiot.pl/robot-ai-mika-dyrektorem-generalnym-w-polsce/> [dostęp: 2.01.2024]

https://pl.wikipedia.org/wiki/Matryca_CCD [dostęp:2.01.2024]

https://www.researchgate.net/publication/343899621_Transgresja_i_dyskryminacja_Sztuczne_kobiety_w_kinie_fantastycznonaukowym/link/63965f13095a6a7774228d8c/download?_tp=eyJjb250ZXh0Ijp7ImZpcnN0UGFnZSI6InB1YmxpY2F0aW9uIiwicGFnZSI6InB1YmxpY2F0aW9uIn19 [dostęp: 10.01.2024]

<https://coolbrand.pl/tinder-co-to-jest-i-jak-dziala-randkowanie-w-sieci/> [dostęp:10.01.2024]

<https://biotechnologia.pl/biotechnologia/crispr-molekularne-nozyce-do-dna,16652> [dostęp:10.01.2024]

<https://chat.openai.com> [dostęp: 20.03.2024]

<https://encyklopedia.pwn.pl/szukaj/paradoksy%20eubulidesa.html> [dostęp: 20.03.2024]

FILMOGRAFIA

„Man made monsters”, „Potwory stworzone przez człowieka”, USA, 2017

Lista obrazów:

Fig. 1. Rezultat wykonanej twarzy robota humanoidalnego

Fig. 2. Mechaniczna struktura głowy robota

Pavla Gilíková

ORCID - 0000-0002-2916-8291; mgr.gilikova@seznam.cz
Collegium humanum, varšavská univerzita managementu,
Zahraniční pobočka ve Frýdku-Místku

ETIKA V SOCIÁLNÍ PRÁCI ETYKA W PRACY SOCJALNEJ ETHICS IN SOCIAL WORK

ABSTRAKT

Tento příspěvek popisuje a vysvětluje problematiku etiky v sociální práci. V textu bude objasněn pojem etika, její význam v práci s potřebnými lidmi a aplikace etického chování v sociální praxi. V tomto příspěvku budou objasněna etická dilemata a možnosti jejich řešení v práci s klientem. Cílem tohoto příspěvku je vysvětlit etiku jako teoretickou disciplínu a zdůraznit nezbytnost její aplikace v pomáhající profesi, jako je sociální práce.

Klíčová slova: etika, etická dilemata, etický kodex, sociální práce, sociální pracovník

STRESZCZENIE

Niniejszy artykuł opisuje i wyjaśnia kwestię etyki w pracy socjalnej. Wyjaśni pojęcie etyki, jej znaczenie w pracy z ludźmi w potrzebie oraz zastosowanie etycznego zachowania w praktyce społecznej. Artykuł wyjaśni dylematy etyczne i sposoby ich rozwiązywania w pracy z klientem. Celem tego artykułu jest wyjaśnienie etyki jako

dyscypliny teoretycznej i podkreślenie konieczności jej stosowania w zawodzie pomocowym, takim jak praca socjalna.

Słowa kluczowe: etyka, dylematy etyczne, kodeks etyczny, praca socjalna, pracownik socjalny

ABSTRACT

This article describes and explains the issue of ethics in social work. It will explain the concept of ethics, its importance in working with people in need and the application of ethical behaviour in social practice. This paper will explain ethical dilemmas and how they can be resolved in client work. The aim of this paper is to explain ethics as a theoretical discipline and to emphasize the necessity of its application in a helping profession such as social work.

Key words: ethics, ethical dilemmas, code of ethics, social work, social worker

ÚVOD

Prostá slušnost, respekt, dodržování dobrých mravů a dodržování zákonů dané společnosti je základní podmínkou pro bezproblémové žití, komunikaci a spolupráci mezi lidmi. Sociální práce, jako pomáhání, péče a starost o potřebné lidi musí být postavená na morálce, etice a respektu k člověku. Z tohoto důvodu je nezbytné vzdělávat se v etice, jako v teoretickém oboru, znát právní řád a zabývat se etikou jako aplikovanou vědou pro pomáhající profese. Samotná znalost platné legislativy a etických kodexů je základem pro etické chování pomáhajícího profesionála. Teoretický základ může dát profesionálům podnět k přemýšlení v praxi, v konkrétních situacích ve vztahu s klientem. [Mátel, 2016]

Mravní a právní vědomí sociálního pracovníka by mělo být v souladu. Osvojení si profesionální morálky předpokládá poznání i verbální uznání určitých mravních ideí, norem a hodnot, rozvinutí mravních

citů a schopností vstupovat do profesionálních mezilidských vztahů na základě hodnot a praktickým jednáním je měnit na životní realitu. [Má-
tel, 2016]. Sociální práce je společenskovědní disciplína i oblast prak-
tické činnosti, jejichž cílem je odhalit, vysvětlovat a zmírňovat sociální
problémy. Sociální práce je postavena na společenské solidaritě a snaží
se naplňovat individuální lidský potenciál. Sociální pracovníci pomá-
hají jednotlivcům, rodinám, skupinám i komunitám dosáhnout nebo
vrátit způsobilost k sociálnímu uplatnění a snaží se proto vytvářet pří-
znivé společenské podmínky. Sociální práce je hlavním přístupem při
poskytování sociální pomoci a zachování lidské důstojnosti a autono-
mie člověka.

Etika je vědeckou subdisciplínou vycházející z filozofie, zabývá se
morálními principy, hodnotí, co je dobré a co špatné, věnuje pozornost
chování jednotlivců i skupin. Etika v sociální práci je teoretickým i prak-
tickým oborem, řeší etické problémy a dilemata. Etika přímo souvisí se
sociální prací, může ovlivnit metody a přístupy sociálních pracovníků
ve výkonu profese, ovlivňuje procesy rozhodování v praxi. [Má-
tel, 2019]

Motivací výběru tématu tohoto příspěvku je důležitost respekto-
vání práv člověka a nezbytnost etiky a etického chování v sociální práci
s klientem.

Cílem příspěvku je vysvětlit etiku jako teoretickou disciplínu a zdů-
raznit nutnost její aplikace v sociální práci.

Příspěvek má teoretický charakter, popisuje a vysvětluje problema-
tiku etiky a etických přístupů v práci sociálního pracovníka.

Pro tento příspěvek byla použita odborná literatura převážně Má-
tela, Henriksena, Vetlesena, Levické, Tvrdoně, Lacy, Dalajlamy.

ETIKA Z POHLEDU TEORIE

Etika vychází z filozofie jako obor, který řeší dobro a zlo v životě
lidí. Cílem etiky je senzibilizovat lidi pro otázky dobra a posoudit, zda

se můžeme ztotožnit s jednáním jiných lidí. S etikou se úzce pojí pojem morálka, jako soubor uznávaných mravních norem. Morálka hodnotí lidské chování z hlediska dobra a zla v porovnání s lidským svědomím. Měřítkem morálky je shoda, nebo neshoda se svědomím. Morálnost znamená mít mravní citění, poznat morální zásady a respektovat a dodržovat morální zásady v praxi. Morálka se zabývá praxí, konkrétními případy z praxe, jednáním, které je výsledkem volby. Mravní postoje jsou často nejasné, nejednoznačné a nepřehledné, proto úlohou etiky je odstranit nejasnosti, rozlišit fakta, hodnoty a argumenty, odhalit základy, na kterých jsou komentáře postavené, zjistit, nakolik jsou logické, zda vyjadřují zakotvené názory nebo jen emoce. Další úlohou etiky je hledat, co je správné a dobré, jak nejlépe žít. [Levická a kol., 2007]

V otázce morálky a morálního jednání je nutné si klást otázku, jaké hodnoty budeme respektovat a prosazovat v soukromí i v profesním prostředí a které hodnoty chceme, aby byly zachované a respektované i v budoucnosti. Hodnoty mají přímý vliv na naše konání, postoje, cíle a životní styl. Ve společnosti hodnotový systém přímo ovlivňuje strategické postupy používané v sociální práci, tvorbu a formování systému sociální práce, pracovní styly profesionálů, požadavky na sociálního pracovníka jako reprezentanta profese, požadované profesionální zručnosti. Dále hodnotový systém ovlivňuje strategie a taktiky v praxi, strukturu státem akceptované formy v pomoci, míru a podmínky pomoci. [Levická a kol., 2007]

Etika jako vědecký obor je rozdělená do několika oblastí. **Normativní etika** odpovídá na všeobecné otázky morálního jednání a chování. Normativní etika, jiným názvem preskriptivní etika se dělí na teorii norem a hodnot. Teolog a představitel sociální etiky Arthur Arthur Rich dělí normativní etiku na kazuistickou, která usiluje o stanovení platných norem pro konkrétní případ. Dále situační etiku, která odvozuje normativní hledisko z dané situace. Dále Arthur Rich rozlišuje etiku smýšlení, která hodnotí dobro z vnitřní motivace smýšlení, ne z hlediska ko-

nání a chování. Dále rozlišuje etiku zodpovědnosti, která zohledňuje při zkoumání norem důsledky konání a rozhodování. [Tvrdoň, 2014]

Povinnostní etika – deontologická etika vysvětluje povinnosti ve formulaci pravidel a v určitých situacích pomáhá rozhodnout se, jak budeme jednat.

Povinnost je jednání, které nám bylo uloženo druhými lidmi, nebo jsme si ho uložili sami. Povinnost je absolutní, musíme ji plnit neustále, je to pravidlo, norma v jednoduchých a obecně srozumitelných formulacích, které pomáhá ke správnému rozhodnutí. Povinnosti mají vztah k chování, jednání, činům člověka a jejich kontextu. Povinnostní etika v poměru ke světovému názoru a pojetí hodnot je neutrální, může platit pro všechny lidi bez rozdílu.

Teleologická etika se zaměřuje na cíl, co by mělo být smyslem a cílem našeho jednání. Moderní forma této etiky je etika užitku, utilitaristická etika, která se snaží najít to nejužitečnější řešení a jednání. S touto etikou souvisí utilitaristický princip, který je nazýván principem dobročinnosti, neboť podporuje libost, štěstí a pohodu konáním dobra. V morálním hodnocení z pohledu utilitaristické etiky je rozhodující důsledek činu. Následky činů ukáží, zda bylo jednání dobré, nebo špatné. V tomto kontextu rozlišujeme utilitarismus jednání a utilitarismus zásad. Utilitarismus zásad klade otázku, jak by vypadalo jednání člověka, o kterém se právě rozhoduje. Utilitarismus jednání se zabývá konkrétními situacemi a dosažitelné dobro je jediným argumentem, zda je to dobré, nebo špatné. [Henriksen, Vetlesen, 2000]

Etika ctnosti, neboli **новоaristotelovská etika** klade důraz na kulturní kořeny a kulturní souvislosti. Tato etika vysvětluje morální chování vycházející z osobních schopností a vlastností, což vyžaduje osobnostní rozvoj a kultivaci. Ctnost je stabilní trvalý postoj k uskutečnění dobra, patří k ní čestnost a smysl pro spravedlnost. Nejdůležitější ctností je moudrost, tedy morální zralost.

Pro dobrý život vnímal Aristoteles nutnost štěstí – eudaimonium, vyrovnanost stabilního stavu a pohody. Šťastný, nebo dobrý život je ve společenství, harmonii, v rovnováze, v moudrosti a v sebereflexi. Etika ctnosti je propojena se společenstvím, které má určité hodnoty. Aristoteles jmenoval centrální ctnosti, které musí být v souladu. Jsou to odvaha, moudrost, spravedlnost a uměřenost. Dle Aristotela je základem etiky vztah k druhým lidem a povinnosti, které ze vztahu vyplývají, základem etiky je blízkost a vztahovost. [Henriksen, Vetlesen, 2000]

Etika blízkosti hlásá, že naše morální pojmy, principy a instituce jsou spjaty s naší zkušeností a životem ve společnosti. Morálka je součástí naší existence, kontakt s druhým člověkem znamená morální situaci. Člověk je morální bytost a neustále se rozhoduje mezi dobrem a zlem. Morální integrita je jednání podle pravidel, které vnímáme za správné a platné bez výjimky. [Henriksen, Vetlesen, 2000]

Morálku lze rozdělit na monologickou, kdy člověk rozvíjí morálku sám bez ostatních lidí, a na morálku dialogickou, která má základ v interakci lidí, v diskurzu, v analýze založené na dialogu. Dle etiků diskurzu je analýza odlišných morálních stanovisek lepší pro vhled a rozhodnutí o tom, co je správné. Morálka je sociálně zakotvený fenomén vycházející z diskuzí společnosti. Ideálem diskurzní etiky je to, aby vyhrál ten nejlepší argument. [Henriksen, Vetlesen, 2000]

ETIKA V SOCIÁLNÍ PRÁCI

K základním hodnotám sociální práce, které jsou jeho historickou součástí, patří služba, sociální spravedlnost, důstojnost a hodnota osoby, lidské vztahy, bezúhonnost a kompetence. [Levická a kol., 2009]

V rámci sociální práce rozlišujeme **etiku sociální práce**, která se zaměřuje na mravní normy a principy života lidí v institucionální oblasti i mimo ní. Sociální etika se dělí na empirickou ve formě modifikací hedonizmu, utilitarismu a pragmatismu, na etiku transcendentál-

ní difference, do které patří deontická etika, etika ctností, etika hodnot, existencialistická etika a diskurzivní etika. Dále do sociální etiky patří analytická etika, která zahrnuje intuicionismus, pozitivismus, emotivismus, deskriptivismus a preskriptivismus. Dále do sociální etiky patří etika deskriptivní, preskriptivní a metaetika. [Tvrdoň, 2014]

V rámci morálních kategorií je nutné zmínit morální vlastnosti, mezi které patří morální citlivost, morální reagování, morální zodpovědnost, morální charakter, morální uvědomování, morální uvažování a morální iniciativnost. [Tvrdoň, 2014]

Pro etické chování a jednání je nezbytná etická kompetence, to znamená poznání a zvládnutí potřebných vědomostí a principů morálního uvažování. Je to také schopnost metodicky analyzovat a řešit morální problémy a etická dilemata. Etická kompetence je schopnost zodpovědného, praktického a cílevědomého morálního rozhodování a konání v určitých situacích. Během řešení etických problémů je nutné si uvědomit všeobecné dimenze problému, mezi které patří morální činitel, to je osoba, která se rozhoduje a přebírá morální zodpovědnost, dále okolnosti problému, vlastní konání v procesu rozhodování, výběr z různých možností řešení a konání, rozhodnutí a výběr z možných variant řešení. Důležitou dimenzí etického problému jsou důsledky a následky vzniklé přijetím a realizací daného rozhodnutí. Na dané rozhodnutí má vliv několik faktorů, např. sociálně-technické, empirické, zákonné a etické důvody. [Tvrdoň, 2014]

Primum principum celé etiky je konat dobro a vyhýbat se zlu. V rámci řešení morálních problémů se uplatňují základní principy. Prvním principem je hodnota života, druhým kvalita života a třetím posvátnost života, která vychází z náboženských postojů, ale uznává je většina společnosti. [Tvrdoň, 2014]

Etika a soucit je základem v pomáhání potřebným. V profesionálním životě je velmi důležitý soucit, kde chybí soucit, hrozí nebezpečí, že naše činy budou destruktivní. Etika soucitu pomáhá poskytnout zákla-

dy a motivaci pro sebekázeň. Soucit a láska jsou základem pro přežití našeho lidského druhu. Jsou zdrojem duchovních kvalit jako odpuštění, tolerance a všech ctností, dává význam našim aktivitám a činí je konstruktivními. Tam, kde je láska, náklonnost, laskavost a soucit je etické chování automatické. [dalajlama, 2000]

„Eticky zdravé činy vznikají přirozeně v souvislosti se soucitem.“ [dalajlama, 2000, s. 111]

V rámci výkonu profese sociálního pracovníka má pracovník několik rolí. Jednou z rolí je představitel státu, zástupce majoritní společnosti, který musí ctít předpisy a zákony společnosti. Další rolí je obhájce práv klientů, třetí rolí je arbitr z hlediska občanských práv klienta. Z těchto rolí vyplývají povinnosti, které usměrňují jednání pracovníka. Patří zde odstup od konkrétní a důsledně vyhodnocované pracovní situace s ohledem na hranice. Další povinností je abstraktní uvažování k vytvořenému scénáři nebo hypotéze eticky přijatelného řešení situace. Další povinností pracovníka je analýza předpokládaného scénáře nebo uskutečněného řešení z pohledu etiky s přihlédnutím na dopady na všechny zúčastněné. [Tvrdoň, 2014]

Při práci s klientem je důležitá individualizace, empatie, akceptace, nehodnotící postoj vůči klientovi, respektování práva na sebeurčení klienta, diskrétnost a vyjadřování pocitů ve smyslu uznání pozitivních i negativních pocitů klienta. [Tvrdoň, 2014]

V sociální práci se rozlišuje několik hodnotových orientací. První je paternalistická orientace založená na předpokladu, že je veřejným posláním pozdvihnout charakter klientů a umožnit jim vést čestný, prospěšný a aktivní život. Další hodnotovou orientací je orientace na sociální spravedlnost, rovnost příležitostí, přerozdělení bohatství, pomoc sociálního zabezpečení a služby. Další je náboženská orientace, snahou je přetransponovat náboženské přesvědčení do smysluplných sociálních služeb. Dále je klinická orientace, která primárně zdůrazňuje prospěch klienta. Defenzivní orientace se primárně zaměřuje na rizika

práce a ochranu sociálních pracovníků. Amoralistická orientace postrádá hodnoty a normativy. [Reamer, 1998]

Etika sociální práce je „Soubor mravních zásad, které by měl pracovník v sociálních službách dodržovat. V současnosti je v západních zemích formalizován do podoby kodifikovaných pravidel (standardů) schválených profesní komorou či jinou reprezentativní národní asociací sociálních pracovníků.“ [Matoušek, 2003, s. 62]

Etika v sociální práci je základním předpokladem kvality práce s klientem a dodržování jeho lidských práv. Velmi důležitá je mravnost, která umožní orientaci v osobním i společenském životě. Mravnost je podstatou lidské kultury, velkou humanistickou hodnotou, která vzbuzuje a rozvíjí lidskost, je to způsobnost konat dobro. Mravnost je integrující hodnota a podstatná část regulativního systému, je to určitá životní orientace k lidem, která vychází zevnitř člověka a formuje se v konfrontaci s druhými lidmi. Mravně dobré lidské konání je ve shodě s objektivní etickou hodnotou a mravním zákonem. S pojmem mravnost úzce souvisí pojem morálka, jako systém pravidel a norem, které určují chování a jednání lidí. Morálka znamená dodržování předepsaných pravidel chování, nevychází zevnitř člověka, ale je určená zvenčí společností, hodnotí lidské chování z aspektu dobra a zla. Mravní vztahy jsou definované jako postoje jedince k sobě, k druhým lidem a ke společnosti. Profesní etika je založená na principech dodržování morálky, mravnosti a hodnot profese. Sociální pracovník často řeší etické problémy, kdy zasáhnout, kterým sociálním případům dát přednost a věnovat se jim delší dobu, kolik pomoci a péče poskytnout ke změně postojů klienta a zodpovědnosti za svůj život, aby nedošlo ke zneužití pracovníků. Dalším problémem je, kdy péči a pomoc klientovi ukončit. [Ondrušová a kol., 2010]

Profesionální etika sociální práce má tři základní roviny. První je aplikace všeobecně etických principů, zákonitostí, hodnot a norem v oblasti mezilidských vztahů, další rovinou je aplikace osobních etic-

kých norem vyplývajících z určitého specifického profesionálního zaměření a poslední rovinou je aplikace pravidel etikety, které mají v dané profesi morálně-etický význam. [Tokárová a kol., 2007]

ETICKÝ KODEX

V roce 2006 byl vytvořen a schválen „Etický kodex společnosti sociálních pracovníků ČR“, který bývá uváděn jako „Etický kodex sociálních pracovníků České republiky“. Tento kodex vypracovala a schválila Společnost sociálních pracovníků České republiky, která je členskou organizací IFSW. Jde o dobrovolnou odbornou organizaci sdružující členy, kteří aktivně pracují na rozvoji sociální práce. Kodex má doporučující charakter, neboť ji vytvořila dobrovolná organizace. [Mátel, 2019]

Etický kodex je soubor písemně formulovaných hodnot, etických principů a standardů chování závazného pro konkrétní profesi, odborných pracovníků nebo organizaci v globálním, národním nebo institucionálním prostoru. [Mátel, 2016]

Sociální pracovníci nejsou autonomními profesionály, jsou zaměstnanci, kteří musí respektovat právní a procedurální pravidla a snažit se o podporu společného dobra. Proto je nezbytné mít etické kodexy pro prevenci předpojatosti a diskriminace pro práci s klientem. Etické kodexy a jejich tvorba patří do oblasti deontologie, která vychází z povinnosti, nazývá se teorií racionální povinnosti. [Mátel, 2012]

Někteří odborníci hovoří o etice ctností, která klade důraz na kvalitu profesionála, jeho charakter, hodnoty, zájmy a snahu klientovi pomoci.

Důvody a významy etických kodexů jsou například etické standardy jako průvodce pro praxi, identifikace hodnot sociální práce, standardy jako složky kvality poskytovaných služeb, hodnoty a principy v jednání sociálních pracovníků, standardy pro hodnocení profesního chování, pomůcka pro disciplínu a směřování výkonu profese, pomoc pro ochranu klientů, členů společnosti a sociálních pracovníků, pomoc pro úpra-

vu vzájemných práv mezi sociálními pracovníky, zaměstnavateli, kolegy a profesní asociací. Dalším významem etických kodexů je upozornění na morální nebezpečí konfliktů vlastního a veřejného zájmu, prohloubení etického povědomí, podpora etické diskuze a reflexe. Snahou sociální práce je stavět etické chování do středu zájmu profese, etické kodexy jsou průvodce při jednání a řešení etických dilemat, etických problémů nebo profesních konfliktů. Etické kodexy mohou být podkladem pro přezkoumání a posouzení formálních stížností na neetické chování a kritériem pro hodnocení aktuální praxe. Etické kodexy jsou důležitou součástí vzdělávání sociálních pracovníků, pomáhají socializaci nových pracovníků v sociální práci vzhledem na poslání, hodnoty, etické principy a standardy, jsou společným jmenovatelem různých druhů sociálních služeb. Etické kodexy poskytují těžiště pro profesionální identitu sociální práce na různých úrovních, například akademické, komunitní, politické nebo společenské. Etické kodexy představují etické standardy, na základě kterých může společnost považovat profesi sociální práce za zodpovědnou, preventivně předchází vzniku situací, které by mohly uškodit dobrému jménu a dobré praxi sociální práce a také dobrému obrazu ve společnosti. [Mátel, 2016]

Etické kodexy existují v různých podobách vytvořené pro určité specializace oborů. Pokud hovoříme o sociální práci, existují etické kodexy například pro klinickou sociální práci, poradenství, supervizi, výzkum, probaci a mediaci. Typologie etických kodexů jsou vytvořeny dle dosahu působení na mezinárodní, národní a kodexy organizací, firem a zařízení sociálních služeb. [Mátel, 2016]

Každý profesní etický kodex by měl obsahovat eticko-materiální prvky, mezi které patří hodnoty života, které mají vždy přednost před jinými formami života. Dalším prvkem jsou hodnoty povolání – cílová hodnota profese. Dalším prvkem je vytváření a podpora hodnot, to znamená, že každý by měl podporovat všechno, co je v zájmu života, hodnot profese a prostředků k dosažení cílů. Velmi důležitým prvkem

je neškodit, druhým bránit všemu, co škodí životu a podporovat hodnoty povolání. Důležitými principy je princip nonmaleficence – zásada neškodit a princip beneficence – konat dobro. [Mátel, Romanová, Senáriková, 2017]

Etický kodex sociálních pracovníků České republiky vypracovala a schválila Společnost sociálních pracovníků České republiky, která je členskou organizací IFSW. Jde o dobrovolnou odbornou organizaci, která se aktivně podílí na rozvoji sociální práce a zvyšování odborné úrovně sociální práce v praxi. Tento stručný čtyřstránkový dokument obsahuje Preambuli a další části, kterými jsou Hodnoty sociální práce, Etickou zodpovědnost, Etické problémy a dilemata, Závaznost etického kodexu, Závěr. Kodex má doporučující charakter. Kodex vydala Řídící rada Profesního svazu sociálních pracovníků v sociálních službách, Asociace poskytovatelů sociálních služeb ČR. Kodex byl přijat a schválen na jednání Prezidia Asociace poskytovatelů sociálních služeb ČR dne 12. 10. 2017, materiál č. 15/2017. [<https://profesni-svaz-socialnich-pracovniku.apsscr.cz/>]

Etické kodexy mají své klady i zápory. Mezi klady etického kodexu patří to, že podávají souhrnný obraz o morálních problémech, specifických pro danou organizaci nebo zařízení, jsou pomocným faktorem při vštěpování vědomí zodpovědnosti a potřeby zaměstnanců přemýšlet o svých skutcích v morálních pojmech a rozvíjet hodnoty pro příslušnou organizaci. Záměrným obcházením etických principů a soustředěním se na praktickou etiku vytváří prostor pro vhodnější morální etiku. Větší konkrétnost morálních norem zvyšuje možnost jednoznačného výkladu. Dalším kladem je možnost plnit provokativní a výchovnou funkci, účinně pomáhají v krizových situacích, kdy je třeba rychle, účinně a přiměřeně jednat. Formulace morálních kodexů jsou většinou stručná, lehce pochopitelná a přístupná pro každého pracovníka. Etické kodexy jsou dokumenty, na které se mohou pracovníci odvolat, když jsou nuceni jednat v rozporu s obsahem kodexu. [Laca, 2020]

Mezi zápory kodexu patří, že nemohou být objektivním činitelem v situacích, kdy jsou v konfliktu dvě kladné morální hodnoty. Někdy není kodex citlivým ukazatelem etického stavu organizace, pokud problém přesahuje dosah organizace. Užitečnost v malých organizacích s vlastní firemní kulturou je diskutabilní. [Laca, 2020]

Pravidla etického chování pracovníka sociálních služeb se dělí do pěti skupin, dle vztahu k uživateli, dle vztahu ke svému zaměstnavateli, dle vztahu ke svým spolupracovníkům, dle vztahu ke svému povolání a odbornosti a dle vztahu ke společnosti.

Etická zodpovědnost vůči klientům je nejvíce popsána problematika etiky v etických kodexech. V kodexech jsou obvykle uvedené všeobecné etické principy, principy odborné praxe, etické standardy, zásady odborné praxe, národní nebo lokální specifika. Mezi zásady a principy chování sociálních pracovníků je v kodexech zdůrazněno respektování lidské důstojnosti, prvořadý zájem o klienta, respektování profesionálních hranic, rovné zacházení a odstranění diskriminace, respektování různorodosti, sebeurčení a autonomie klienta, participace, zmocňování klienta a důraz na silné stránky klienta, individuální přístup respektování soukromí a důvěrnost informací. Dalšími principy jsou holistický přístup, optimální způsob komunikace a přiměřené přerušování a ukončení práce s klientem. [Mátel, 2016]

Etická zodpovědnost vůči sobě je obsažena v etických principech etických kodexů. Zde patří subkategorie profesní růst sociálních pracovníků, uznání možných konfliktů zájmů v profesní činnosti, vědomí vlastních omezení, zodpovědné zacházení s mocí a autoritou, osobní péče o sebe. Do oblasti sebepéče patří sebereflexe, poznání svých osobních i profesních limitů, hranic odborné způsobilosti a kompetence. Dále zde patří soustavné sebevzdělávání, sebezdokonalování, seberozvoj prostřednictvím samostudia, odborných stáží, vzdělávacích akcí, sociálně-psychologického výcviku, speciálních tréninků, publikační a lektorské činnosti, účasti na odborných a vědeckých konferencích,

workshopech, vědeckovýzkumné činnosti. V rámci zodpovědnosti vůči sobě je důležitá pravidelná supervize, konzultace s kolegy a odborníky, psychohygiena. Sociální pracovník má zodpovědnost za svá rozhodnutí, která musí být etická. [Mátel, 2016]

Na práci sociálního pracovníka má velký vliv jeho osobní a pracovní oblast. V osobní oblasti mohou mít sociální pracovníci problémy zdravotní, psychické, nezvládání nadměrného stresu, závislosti, rodinné a vztahové problémy, problémy se zákonem, mohou trpět krizí středního věku. V pracovní oblasti může dojít k finančním problémům v podobě nízkého příjmu, může se na pracovišti vyskytovat interpersonální konflikt, mobbing, práce s rizikovými klienty, agresivními, závislými, nebo s psychiatrickou nemocí. Dalším negativním pracovním vlivem může být práce v terénu s problematickými klienty, pracovní stres, syndrom vyhoření pracovníka. V důsledku těchto faktorů může dojít v práci sociálního pracovníka k etickým konfliktům a dilematům. [Mátel, 2016]

Etická zodpovědnost vůči pracovišti a zaměstnavateli zahrnuje principy a standardy, mezi které patří snaha o co nejvyšší kvalitu poskytování sociální služby, zodpovědnost plnit závazky a povinnosti vůči své organizaci, svědomité zacházení se zdroji organizace, pravidelná kontrola kvality a efektivity v poskytování služeb, snaha o efektivní spolupráci a komunikaci na pracovišti, prevence a odstraňování diskriminace na pracovišti, neakceptování a potlačování šikany a sexuálního obtěžování na pracovišti, realizace pracovních a manažerských diskuzí, utváření tvořivého a pohotového pracovního prostředí, pečlivé vedení dokumentace. Důležitým principem sociálních pracovníků je svědomitost a čestnost. Tyto principy etické zodpovědnosti na pracovišti by měly být součástí organizační kultury. Důležitá je loajalita pracovníků vůči organizaci, která musí mít své hranice, aby nedocházelo k etickým problémům a negativním dopadům vůči klientům. [Mátel, 2016]

Etická zodpovědnost vůči kolegům zahrnuje etické principy a zásady, mezi které patří respekt ke kolegům a odborníkům, potřebná

spolupráce s kolegy bez negativní kritiky, konzultace s kolegy, ochrana kolegů vůči nespravedlivému jednání, respekt a mlčenlivost při sdílení důvěrných informací s kolegy, upozorňování na neetické jednání, profesionální pomoc kolegům a citlivý přístup, vyhýbání se a potírání sexharasementu na pracovišti a sexuálním vztahům s kolegy, zodpovědnost za kolegy s vážnými problémy. [Mátel, 2016]

Etická zodpovědnost vůči profesi zahrnuje principy a zásady, mezi které patří aktivní podpora respektu k profesi sociální práce a k její integritě a kompetenci, ochrana profese vůči nespravedlivé kritice, zavádění nových přístupů a metod, bezúhonné jednání a chování sociálních pracovníků, spolupráce se školami sociální práce, konstruktivní kritika vůči teorii, metodám a praxi sociální práce, poskytování služeb jen v rámci svých kompetencí, rozhodovat eticky, bojovat proti korupci, excelentnost v sociální práci, to znamená dosahování nejvyšší kvality sociálních služeb, nezneužívat profesi na nehumánní účely, profesionální vystupování, vyžadování vážnosti svého povolání. [Mátel, 2016]

Etická zodpovědnost vůči společnosti zahrnuje principy usilovat o sociální spravedlnost, podporovat všeobecné blaho společnosti, společná zodpovědnost, zlepšování sociálních podmínek, spravedlivá distribuce zdrojů, čelit proti nespravedlivé politice a praktikám, pracovat solidárně, síťování služeb pro společenské a sociální zlepšení a spolehlivost sociální práce, osobní pozornost vůči bezbranným a znevýhodněným. Dalšími principy jsou nezneužívat moc a eliminovat nadvládu nad klienty, podporovat participaci na veřejném dění, ochrana životního prostředí a environmentální citlivost, pomáhat v nouzi a při přírodních katastrofách. [Mátel, 2016]

„Etická disciplína je nezbytná, protože představuje prostředníka mezi bojem požadavků mého práva na štěstí a stejného práva ostatních.“ [dalajlama, 2000, s. 124]

ETICKÁ DILEMATA

Etické rozhodování sociálních pracovníků může vyvolávat etická dilemata a problémy při rozhodování mezi více alternativami. Může dojít ke konfliktu morálních hodnot a norem. V sociální práci může dojít k filozofickým dilematům, na úrovni abstrakce, kdy jde pouze o hypotetické dilema, které může nastat. Antisociální dilema jako reakce na přestupek, porušení pravidel, nespravedlnost, reakce na pokušení při saturaci svých potřeb v práci s klientem. Dalším dilematem může být sociální nátlak na porušení vlastních hodnot nebo identity v zájmu kolegů a zařízení. Prosociální dilema může být reakcí na protichůdné požadavky lidí a reakcí na potřeby druhých lidí.

V rámci etického rozhodování lze rozlišit určité problémy, které mohou vyvolat etické problémy a dilemata. Zde patří problém individuálních práv a blahobytu, problémy veřejného blaha, rovnosti, rozdílnosti a strukturálního útlaku, problémy profesionální role, hranic a vztahů. [Banks, 2006]

Mezi **etická dilemata** patří dilemata vyplývající z limitovaných zdrojů pro sociální práci, dilemata vyplývající z lokálních politických tlaků či tlaků zaměstnavatele, dilemata vyplývající z ambivalence pomoci a kontroly v sociální práci a dilemata vyplývající z odpovědnosti sociálních pracovníků k sobě samým a dilemata v nastavení hranic vůči klientům. Tato dilemata byla popsána a zveřejněna v Sešitě sociální práce (4/2015) v rámci projektu Systémová podpora profesionálního výkonu sociální práce (r. č. CZ.1.04/3.1.00/04.00015) financovaného z prostředků Operačního programu Lidské zdroje a zaměstnanost a ze státního rozpočtu České republiky. Odborníci na sociální práci se pokusili na tato dilemata najít řešení.

Dle Mezinárodní federace sociálních pracovníků mohou být oblasti, ve kterých může dojít ke konfliktu zájmů. Ke konfliktům může dojít mezi sociálním pracovníkem a klientem, mezi jednotlivými klienty

i mezi skupinami klientů, mezi skupinou klientů a zbytkem populace, mezi systémem, institucí a skupinou klientů, mezi systémem, institucí, zaměstnavatelem a sociálními pracovníky, mezi odlišnými skupinami pracovníků.

Z role sociálního pracovníka vychází problém v konfliktu mezi pomáháním a kontrolou klienta. Dalšími problematickými oblastmi sociální práce je střet osobních hodnot s hodnotami organizace, nebo profese. Další oblastí je rozdělená loajalita mezi zájmy klienta a organizace, dále sociální zabezpečení minority nebo jednotlivce ve vztahu k majoritě. Rozdělování omezených zdrojů a rozdílné hodnoty a zájmy různých sociálních skupin v rámci komunity nebo společnosti. Z těchto konfliktů mohou vznikat etická dilemata v době jejich řešení a rozhodování sociálního pracovníka. [Mátel a kol., 2012]

Etická dilemata a morální situace lze řešit díky porozumění druhých lidí. Etický problém vzniká v době, kdy jsme nejistí v tom, co je správné, když máme několik dobrých alternativ, které se vzájemně vylučují, když máme dvě možnosti řešení, ale ani jedna nevede k tomu, co očekáváme a když jsme konfrontováni se žádoucí možností, kterou nelze realizovat. [Henriksen, Vetlesen, 2000]

SYSTEMATICKÝ POSTUP ŘEŠENÍ ETICKÝCH DILEMAT

Každá dilematická situace je jiná, i když některé mohou být podobné. Řešení těchto situací závisí na sociálním pracovníkovi, na jeho osobnosti, zkušenostech a vědomostech. K etickým dilematům u málo zkušených sociálních pracovníků může dojít z důvodu nízké úrovně důvěry ve vlastní pozici, status, z nedostatku moci ve vztahu k supervizorům a školitelům, z nedostatečného ujasnění role sociálního pracovníka a určitých pravidel spojených s touto rolí. Dalším důvodem vzniku etických dilemat může být nedostatek zkušeností a poznatků v nových situacích, úzké zaměření

na potřeby nebo práva klientů a na jiné problémy bez komplexního vnímání situace. Další situací vzniku dilemat může být vnímání situace jako velmi rozsáhlou a komplikovanou, která se nedá řešit.

Etické problémy sociální práce vyžadují systematické postupy řešení. Nejprve je nutné identifikovat etický problém, dále identifikovat členy konfliktu, jednotlivce i skupiny osob, dále identifikovat všechny možnosti řešení problému i s jeho možnými důsledky a následně je nezbytné důkladné přezkoumání důvodů výhod a nevýhod každé možnosti řešení s přihlédnutím na etický kodex a platnou legislativu. Další fází řešení dilemat je konzultace s kolegy a odborníky, realizace řešení a zdokumentování celého procesu rozhodování. Poslední fází je monitorizace, hodnocení a zdokumentování rozhodnutí. [Mátel a kol., 2012]

Po vyřešení etických dilemat mohou vznikat u sociálních pracovníků pocity viny. Pocity viny mohou mít několik důvodů, např. pociť viny může vzniknout v situaci, kdy nastal špatný následek jeho rozhodnutí. Pracovník přemýšlí, kde udělal chybu, co mohl udělat lépe. Pociť viny může vzniknout i při vědomí, že rozhodnutí bylo morálně správné i navzdory špatným následkům, protože v procesu rozhodování byl použitý důležitější princip. Pociť viny může vzniknout proto, že byl v procesu rozhodování použitý kompromis, ke kterému byl pracovník zavázán. Pociť viny může vzniknout v situaci, kdy pracovník se rozhodl morálně správně, ale byl udělán kompromis v určité hodnotě pracovníka, protože jiná hodnota měla přednost. [Mátel a kol., 2012]

Při řešení etických dilemat hraje velkou roli svědomí. Svědomí je označováno jako morální kompas, který udává směr v rozhodování. Svědomí je výrazem nezávislé volby a úsudku, je indikátorem morální integrity a správného jednání, překračuje normy společnosti. Svědomí pomáhá zachovávat vlastní morální pojetí, pomáhá zaujmout nezávislý postoj, brání nás před totálním odevzdáním se vůle a přání druhých. Svědomí usiluje o naplnění norem a povinností. [Henriksen, Vetlesen, 2000]

ZÁVĚR

Práce a pomoc potřebným lidem je velmi důležitá a náročná. Potřební lidé jsou ve svých tíživých situacích velmi zranitelní a často bezmocní bez možnosti autonomie. Sociální pracovník má nad svými klienty moc, přebírá za ně zodpovědnost, proto je zde nebezpečí poškození klienta a porušení jeho lidských práv a svobod. Etika a etické chování je v sociální práci a ve všech pomáhajících profesích základním předpokladem úspěšné spolupráce s klientem a pomoci klientovi. Nastavením hodnot a etických kodexů v profesionální práci s klientem je nezbytné pro kvalitní péči o klienta a pro prevenci porušování práv a svobod klienta. Některé situace v sociální práci jsou nejednoznačné, jednání pracovníků je determinováno mnoha proměnnými, proto mohou vzniknout etická dilemata. Etickými dilematy se zabývají profesní etické kodexy, které mohou být nápomocné v jejich řešení.

Pro dodržení profesionální úrovně sociální práce je nezbytné dostatečné odborné vzdělání a uvědomění si etických principů a hodnot pracovníků, důsledné dodržování platných předpisů, nařízení, etického chování a rozvoj morálního citění. Velkou roli hraje hierarchie hodnot pracovníků a svědomí, které jejich chování koriguje a řídí.

Pro kvalitní práci pomáhajících je nezbytné udržovat seberozvoj a profesionální úroveň prostřednictvím vzdělávání, nastavením pravidel a možností podpory a supervize pracovníků.

Cílem tohoto příspěvku bylo popsat a vysvětlit problematiku etiky jako teoretické disciplíny a zdůraznit nutnost její aplikace v sociální práci. Dovolíme si říci, že se nám cíl práce podařilo splnit.

„Jednej vždy tak, jako bys považoval sám sebe a jakéhokoli jiného člověka za cíl sám o sobě, nikoli za pouhý prostředek.“ [Henriksen, Vetlesen, 2000, s. 127]

LITERATURA

- Banks, Sarah. (2006). *Ethics and Values in Social Work*. 3 rd Ed. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Henriksen, Jan Olav - Vetlesen, Arne Johan. (2000). *Blízke a vzdálené: Etické teorie a principy práce s lidmi*. 1.vyd. Brno: Sdružení Podané ruce.
- Henriksen, Jan Olav – Vetlesen, Arne Johan. (2000). *Blízke a vzdálené*. 1. vyd. Boskovice: Nakladatelství Albert.
- Jeho Svatost dalajlama. (2000). *Etika pro nové milénium*. 1. vyd. Praha: Pragma.
- Laca, Peter. (2019). *Koncept filozofie a etiky v ošetrovatelstve*. 1. vyd. Příbram: Ústav sv. Jana Nepomuka Neumanna, Příbram.
- Laca, Peter – Laca, Slavomír. (2020). *Koncept filozofie a etiky v sociálnej práci*. 1. vyd. Lipovce: A-Print s.r.o.
- Levická, Jana a kol. (2007). *Sociálna práca I*. 1. vyd. Trnava: Oliva.
- Levická, Jana a kol. (2009). *Sociálna práca II*. 1. vyd. Trnava: Oliva.
- Mátel, Andrej – Roman, Tibor – Janechová, Lucia. (2012). *Aplikovaná sociálna politika. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie*. 1. vyd. Bratislava: VŠZaSP sv. Alžbety.
- Mátel, Andrej – Blaha, Ľuboš – Roman, Tibor – Kovaľová, Mária. (2012). *Etika sociálnej práce*. 2. vyd. Bratislava: VŠ ZaSP sv. Alžbety.
- Mátel, Andrej. (2016). *Etické kódexy sociálnej práce*. 1. vyd. Bratislava: Spoločnosť pro rozvoj sociálnej práce.
- Mátel, Andrej – Mališková, Zuzana. (2016). *Etické kódexy*. 1. vyd. Příbram: Ústav sv. Jana N. Neumanna Příbram, VŠZaSP sv. Alžbety.
- Mátel, Andrej – Romanová, Martina – Senáriková, Zuzana. (2017). *Profesijné hodnoty sociálnej práce v Slovenskej republike*. 1. vyd. Nitra: Fakulta sociálnych vied a zdravotníctva UKF Nitra.
- Mátel, Andrej. (2019). *Teorie sociální práce I*. 1. vyd. Praha: Grada Publishing, a.s.
- Matoušek, Oldřich. (2003). *Slovník sociální práce*. 1. vyd. Praha: Portál.

Ondrušová, Zlata a kol. (2010). *Základy sociálnej práce pre pomáhajúce profesie*. 1. vyd.

Bratislava: VŠZaSP sv. Alžbety, Bratislava.

Reamer, Frederic G. (1998). *Ethical Standards in Social Work*. 1. vyd. Washington, DC: NASW.

Tokárová, Anna a kol. (2007). *Sociálna práca*. 3. vyd. Prešov: AKCENT PRINT – Pavol Šidelský.

Tvrdoň, Miroslav a kol. (2014). *Etika sociálnej práce*. 1. vyd. Nitra: Fakulta sociálnych vied a zdravotníctva Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre.

<https://profesni-svaz-socialnich-pracovniku.apsscr.cz/>

